

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΡΑΗΣ»

Αλέξανδρος Ζούβελος

Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Ποίους ἂν εἶπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκησοῦ, ὅτε τῇ ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου λουόμενος ἀφηρέθη ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τὸ ἔξω στρῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ λοιπά, τὰ ἀστείως αὐτίκα δοθέντα πτωχοῖς.

Εισαγωγή, Κριτική έκδοση, Μετάφραση, Σχόλια

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2020

Αλέξανδρος Ζούβελος

Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Ποίους ἂν εἶπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκησοῦ, ὅτε τῆ ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγγιάλου λουόμενος ἀφηρέθη ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τὸ ἕξω στρῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ λοιπά, τὰ ἀστείως αὐτίκα δοθέντα πτωχοῖς.

Εισαγωγή, Κριτική έκδοση, Μετάφραση, Σχόλια

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ: Μαρίνα Λουκάκη

ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Μαρίνα Λουκάκη

Θεοδώρα Αντωνοπούλου

Διονύσιος Καλαμάκης

ΑΘΗΝΑ 2020

Copyright © , **Αλέξανδρος Ζούβελος, 2020**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πρόλογος

Η διπλωματική αυτή εργασία, στην οποία μελετάται η μοναδική σωζόμενη ηθοποιία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Κοραής» με ειδίκευση στην βυζαντινή φιλολογία του Εθνικού και Καποδιστριακού πανεπιστημίου Αθηνών. Ασχολήθηκα με το κείμενο αυτό ύστερα από προτροπή της καθηγήτριας κυρίας Μαρίνας Λουκάκη, όταν δέχτηκε να συνεργαστούμε για την συγγραφή της διπλωματικής εργασίας και αναζητούσαμε το θέμα της. Ο ευτράπελος χαρακτήρας του ρητορικού αυτού έργου του λόγιου ιεράρχη, καθώς και το γεγονός ότι η ηθοποιία δεν έχει μεταφραστεί σε οποιαδήποτε σύγχρονη γλώσσα ούτε έχει εκτενώς σχολιαστεί κέντρισαν το ενδιαφέρον μου. Ενώ αρχικά ο σκοπός μου ήταν μόνο η μετάφραση και ο σχολιασμός του κειμένου, διαπιστώνοντας ότι η παλαιά και μόνη έκδοση που διαθέτουμε, του 1832, από τον Tafel βασίζεται στον κώδικα Parisinus gr. 1182 και δεν λαμβάνει υπ' όψιν της το δεύτερο σημαντικό χειρόγραφο (Scorialensis Y II 10 [265]) που το παραδίδει, αποφασίσαμε με την επόπτριά μου να επιχειρήσω να φέρω σε πέρας την πρώτη κριτική έκδοση του κειμένου που να βασίζεται στο σύνολο της χειρόγραφης παράδοσης, συνοδευόμενη από μετάφραση και σχόλια.

Ας επισημανθεί πως εκτός από ένα άρθρο του Wirth σχετικά με την θέση της ηθοποιίας στο επιστολογραφικό corpus του συγγραφέα, το κείμενο δεν είχε τύχει ουσιαστικά καμίας μελέτης, και απλώς το θέμα του αναφερόταν σποραδικώς σε διάφορα έργα. Με χαρά λοιπόν παρουσιάζω την πρώτη διεξοδική, ελπίζω, μελέτη του σατιρικού αυτού πονήματος του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης. Το πιο ενδιαφέρον τμήμα της παρούσας δουλειάς ήταν για εμένα η ανάγνωση και αντιβολή των χειρογράφων, καθώς πλέον για πρώτη φορά κλήθηκα να εφαρμόσω στην πράξη στοιχεία που μελετούσαμε θεωρητικά στα μεταπτυχιακά μας σεμινάρια, και να γίνω εγώ ο εκδότης. Πέρα από το κείμενο και την μετάφρασή του, μελέτησα εις βάθος τα βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα όπως παραδίδονταν σε πλείστα όσα επιστημονικά έργα και επιχειρήσα μία ανασύνθεση των πληροφοριών για σημαντικές στιγμές του βίου του, προσπαθώντας με μία συμβιβαστική κατά κάποιον τρόπο λύση να προσδιορίσω χρονικά κάποια ορόσημα της ζωής του Ευσταθίου, για τα οποία οι απόψεις των μελετητών δίστανται. Τέλος, δεδομένου ότι το κείμενό μας στρέφεται εναντίον ενός μοναχού, ο οποίος διήγε βίο πολυτελή και αμέριμνο, μελέτησα και

άλλες πραγματείες του συγγραφέα, όπου ασκείται κριτική στα κακώς κείμενα του μοναχικού βίου του δωδεκάτου αιώνας, και με μορφή επιμέτρου παρουσιάζονται οι κατηγορίες κατά των μοναχών που διατυπώνονται εκεί.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Μαρίνα Λουκάκη για την εξαιρετική συνεργασία, την καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές της. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω την αγαπημένη μου καθηγήτρια από το προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, κυρία Σοφία Παπαϊωάννου, η οποία δέχτηκε να διαβάσει και να μου προσφέρει βοήθεια στο τμήμα των σχολίων όπου υπάρχει λατινικό κείμενο. Ακόμη ευχαριστώ την αγαπητή συνάδελφο Ειρήνη Βελισσάρη, που απλόχερα μου προσέφερε ορισμένα έργα της βιβλιογραφίας, στα οποία είχε πρόσβαση σε ψηφιακή μορφή. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους τους καθηγητές μου στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών, με τους οποίους συνεργάστηκα εξαιρετικά τα δύο χρόνια που διήρκεσε, αποκομίζοντας πλήθος πολύτιμων και χρήσιμων γνώσεων και δεξιοτήτων.

Μεταφράζοντας το κείμενο και προσπαθώντας να αποδώσω στα νέα Ελληνικά το ύφος και τα λογοπαίγνια του Ευσταθίου δοκίμασα ένα μέρος από την ευχαρίστηση, που εικάζω πως θα αισθανόταν όταν το συνέθετε. Ελπίζω, λοιπόν, να είναι αποδεκτό το ταπεινό μου πόνημα από τον συγγραφέα του, και από εκεί που βρίσκεται να ευλογεί τον μηδαμινό και αξιοθρήνητο μελετητή του έργου του.

Αθήναι, τῆ 30^ῆ Ἰουλίου 2020

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	5
Περιεχόμενα.....	7
I. Εισαγωγή	
1. Βίος και έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης	
A. Ο Βίος.....	9
B. Το Έργο.....	20
2. Η ηθοποιία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης	
A. Η παράδοση του λογοτεχνικού είδους.....	26
B. Το κείμενο του Ευσταθίου.....	34
i. Ο πρωταγωνιστής, Νεόφυτος ο Μωκησσού.....	35
ii. ώς έν ήθοποιία	41
iii. Οι αρχές της παρούσας έκδοσης.....	44
Conspectus siglorum.....	46
II. Κείμενο-Μετάφραση.....	47
III. Σχόλια.....	81
IV. Επίμετρο: Θέσεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης κατά των μοναχών.....	104
V. Index Locorum.....	113
VI. Βιβλιογραφία.....	116

I. Εισαγωγή

1. Βίος και έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης

A. Ο Βίος

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης υπήρξε ένας από τους πιο διακεκριμένους λογίους του 12^{ου} αιώνας. Τα έτη γέννησης και θανάτου του δεν είναι βέβαια. Ένα από τα σημαντικότερα ασφαλώς χρονολογημένα ορόσημα του βίου του είναι η παρουσία του στην Θεσσαλονίκη κατά την άλωσή της από τους Νορμανδούς το 1185. Μετά τον θάνατό του, περί το 1195, οι φίλοι του, Μιχαήλ Χωνιάτης και Ευθύμιος Μαλάκης, του αφιέρωσαν λόγους που εξαιρούν τον χαρακτήρα του, αλλά δεν αναφέρουν τίποτα για τον τόπο και χρόνο γέννησής του, για τους γονείς του ή για τα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του. Τα βιογραφικά στοιχεία του Ευσταθίου προκύπτουν από ορισμένες ενδείξεις που υπάρχουν στο έργο του, αλλά, απουσία συγκεκριμένων στοιχείων, υπάρχει μεγάλη διχογνωμία ανάμεσα στους μελετητές για την τοποθέτηση γεγονότων όπως η γέννηση, η χειροτονία του ως αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης και η φυγή του από την πόλη¹.

Ο Ευστάθιος φαίνεται πως γεννήθηκε κατά την δεκαετία του 1110 (ο Ευθύμιος Μαλάκης, που γεννήθηκε ανάμεσα στο 1115 και το 1135, τον αποκαλεί σύγχρονό του), ίσως στην Κωνσταντινούπολη². Σε λόγους του, που εκφωνήθηκαν την δεκαετία του 1170, ο ίδιος παρουσιάζεται ως ηλικιωμένος, αλλά επίσης αναφέρει πως θυμάται τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο οποίος απεβίωσε το 1118, εννοώντας ίσως ότι

¹ Μεταξύ άλλων, ζητήματα του βίου του συγγραφέα πραγματεύονται οι κατωτέρω μελετητές: Παραθέτουμε με τη σειρά τα έτη γέννησης, χειροτονίας, φυγής από την Θεσσαλονίκη και θανάτου που ασπάζεται ο καθένας.

Γέννηση: 1110-5 (Kolovou, Briefe, 3*· Browning, School, 190-1· Wirth, Opera Minora, 5*), *πριν το 1115* (Cesaretti-Ronchey, Exegesis, 7*-8*), *περίπου 1115* (Kazhdan, Studies, 115-116· Rosenqvist, Λογοτεχνία, 177· Μέρμανος, Οικονομικά, 27-8· Metzler, Emendanda, 3*· Wilson, Scholars, 197), 1115-35 (ΘΗΕ 5, 1091· Μπόνης, Ευστάθιος, 49-50).

Χειροτονία ως μητροπολίτου Θεσσαλονίκης: 1174-5 (ΘΗΕ 5, 1092· Κουκουλές, Λαογραφικά, 9· Kyriakidis, Espugnazione, XLVIII· Browning, School, 193· Μπόνης, Ευστάθιος, 56· Petit, Énéques, 29), 1176 (Magdalino, Eustathios, 227), 1174-7 (Wilson, Scholars, 197), 1174-8 (Wirth, Opera Minora, 6*· Angold, Church, 179-80), 1177-8 (Cesaretti-Ronchey, Exegesis, 11*-12*), 1178-9 (Kazhdan, Studies, 123-132· Μέρμανος, Οικονομικά, 42-45· Kolovou, Briefe, 4*· Rosenqvist, Λογοτεχνία, 178· Schönauer, Reden, 4*).

Φυγή από την Θεσσαλονίκη: *πριν το 1185* (Kazhdan, Studies, 134-136), 1191 (Kolovou, Briefe, 4*· ΘΗΕ 5, 1092· Κουκουλές, Λαογραφικά, 9-10· Kyriakidis, Espugnazione, LV-LVIII· Hunger, Λογοτεχνία Β΄, 262· Magdalino, Eustathios, 228· Browning, School, 193· Μέρμανος, Οικονομικά, 56-7· Wirth, Opera Minora, 6*· Angold, Church, 189-90· Petit, Énéques, 30).

Θάνατος: *μετά το 1193* (Kyriakidis, Espugnazione, XL), 1193-4 (Κουκουλές, Λαογραφικά, 13), 1195-6 (Kazhdan, Studies, 137· Kolovou, Briefe, 4*-5*· Rosenqvist, Λογοτεχνία, 178· Magdalino, Eustathios, 228· Μέρμανος, Οικονομικά, 58· Wirth, Opera Minora, 6*· Metzler, Emendanda, 5*), 1195-8 (Hunger, Λογοτεχνία Β΄, 262), *πριν το 1197-8* (ΘΗΕ 5, 1095), 1195-9 (Schönauer, Reden, 5*· Cesaretti-Ronchey, Exegesis, 14*· Wilson, Scholars, 197), 1994-5 (Petit, Énéques, 30). Η Metzler, Untersuchungen: 3-14 ανακεφαλαιώνει όλες τις προτάσεις.

² Μπόνης, Μονωδία, παρ. 5,23-26.

γεννήθηκε προς το τέλος της βασιλείας του³. Ακόμη, ο Ευστάθιος υποστηρίζει πως όταν ο Μανουήλ Α΄ έγινε σεβαστοκράτωρ (1122-1128), ο ίδιος ήταν ακόμη πολύ νέος και εκφώνησε προς τιμήν του ένα λόγο⁴. Ο Μαλάκης δίνει κάποιες πληροφορίες για το παρουσιαστικό του μητροπολίτη: ήταν κοντός, ταπεινός και περνούσε κάπως απαρατήρητος⁵.

Όπως αναφέρθηκε, ο Ευστάθιος αναγκάστηκε να υπομείνει την νορμανδική επίθεση, για την οποία έγραψε και ένα ιστορικό έργο. Ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε, αλλά σύντομα απελευθερώθηκε και διατήρησε επαφή με τους Λατίνους, συζητώντας μαζί τους για θεολογικά θέματα (τηρούσε θετική στάση απέναντί τους ήδη από την βασιλεία του Μανουήλ Α΄). Έπρεπε να έχει καλές σχέσεις με τους κατακτητές, δεδομένου ότι ήταν υπεύθυνος για την ασφάλεια του λαού της Θεσσαλονίκης⁶. Αν και έζησε αρκετά χρόνια, σε επιστολές του παραπονιέται για τις ασθένειες που τον ταλαιπωρούσαν⁷. Ο Ευστάθιος βρισκόταν ακόμη στην Θεσσαλονίκη το 1193 και 1194, όπως φαίνεται από ορισμένους λόγους του, ενώ το τελευταίο γνωστό έργο του, του οποίου διαθέτουμε μόνο τον τίτλο, ήταν μία ομιλία που εκφωνήθηκε τον Φεβρουάριο του 1195. Το 1196-7 επίσκοπος Θεσσαλονίκης ήταν ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, οπότε ο Ευστάθιος φαίνεται πως είχε πλέον πεθάνει⁸. Στις 10 Ιουνίου του 1988 ανακηρύχθηκε άγιος και η μνήμη του τιμάται στις 20 Σεπτεμβρίου⁹.

Δεν γνωρίζουμε κάτι για τους γονείς του. Το φερόμενο ως επώνυμό του συναντάται με δύο μορφές στα χειρόγραφα, ὁ Κατφλώρον και ὁ κατὰ Φλῶρον, με την πρώτη να είναι η αρχαιότερη, ενώ στις σφραγίδες συναντώνται μεταξύ άλλων οι τύποι τοῦ Καταφλώρου και τῷ Καταφλώρῳ σαν να επρόκειτο για συνηθισμένη δευτερόκλιτη λέξη. Το εν λόγω επώνυμο εμφανίζεται από τα τέλη του 10^{ου} με αρχές του 11^{ου} και εξαφανίζεται μετά τα τέλη του 12^{ου} αιώνας¹⁰. Ο εμπρόθετος προσδιορισμός κατὰ + ὄνομα δήλωνε ότι το άτομο ανήκε σε έναν συγκεκριμένο οικογενειακό κύκλο ή στην υπηρεσία του τάδε. Στην συγκεκριμένη περίπτωση μάλλον ο Ευστάθιος συνδεόταν με τον Νικόλαο Καταφλώρον¹¹. Κατά τον δωδέκατο

³ Wirth, *Opera Minora*, 236.60-237.70.

⁴ Wirth, *Opera Minora*, 203.36-48· Kazhdan, *Studies*, 115-116· Wirth, *Eustathiana*, 1-3.

⁵ Μπόνης, *Μονωδία*, παρ. 4.43-45.

⁶ Angold, *Church*, 182. Για το έργο αυτό βλ. κατωτέρω σελ. 25-26.

⁷ Kolovou, *Briefe*, 74.10-12, 128.31-45· Kazhdan, *Studies*, 136-138.

⁸ Kazhdan, *Studies*, 136-137.

⁹ Cullhead, *Commentary*, 5· Μέρμανος, *Οικονομικά*, 61.

¹⁰ Για την εξέλιξη της μορφής του επωνύμου και τις αναφορές του στις πηγές βλ. Loukaki, *Kataphloros*, 357-365· Loukaki, *Grâces*, 1-3, και το παλαιότερο Άμαντος, *Γλωσσικά*, 14-16.

¹¹ Laurent, *Kataphloros*, 218-221· Kazhdan, *Studies*, 117· Wirth, *Καταφλώρον*, 5-6.

αίωνα υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις όπου ένας ιερωμένος προσδιορίζεται από την σχέση του (ως μαθητή, συγγενούς ή προστατευομένου) με κάποιον μητροπολίτη ή επιφανή λόγιο. Έτσι, πέραν του Ευσταθίου τοῦ τοῦ Καταφλώρον αναφέρονται ενδεικτικά ο Μιχαήλ ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης¹² και ο Μιχαήλ ὁ τοῦ Ἀγχιάλου¹³.

Ο Ευστάθιος μορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ενδεχομένως στο σχολεῖο της μονῆς της Αγίας Ευφημίας, της οποίας τους κληρικούς αποκαλεῖ συντρόφους¹⁴. Ο ἴδιος λέει ὅτι διδάχθηκε ἀπὸ τον μαῖστορα των ρητόρων (υποθέτουμε πως μιλά για τον Νικόλαο Καταφλώρον)¹⁵, ενώ ο Γρηγόριος Αντίοχος, ο οποίος φοίτησε δίπλα στον Καταφλώρον, αναφέρει πως ο Ευστάθιος υπῆρξε δάσκαλός του¹⁶.

Μετά τις σπουδές του ακολούθησε η πολυετής εργασία του Ευσταθίου ως διδασκάλου. Ο Ευθύμιος Μαλάκης και ο Μιχαήλ Χωνιάτης λένε ὅτι το σπίτι του Ευσταθίου ἦταν ισάξιο με τις φιλοσοφικές σχολές της αρχαίας Αθήνας, ὅτι οι νέοι διδάσκονταν γραμματική και ρητορική, και ὅτι αν και στην αρχή κάποιοι μαθητές δυσκολεύονταν να μιλήσουν, χάρη στον Ευστάθιο ἔγιναν εξαιρετικοί ρήτορες¹⁷. Ανάμεσα στους επιφανείς λογίους που ἦταν μαθητές του πέρα ἀπὸ τον Γρηγόριο Αντίοχο ἦταν και ο Μιχαήλ Χωνιάτης¹⁸.

Ο μετέπειτα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ξεκίνησε την σταδιοδρομία του στους κόλπους της εκκλησίας ως γραμματέας της πατριαρχικής διοίκησης ἐπὶ πατριαρχίας Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170). Ὄταν ο μετέπειτα πατριάρχης Μιχαήλ ο του Ἀγχιάλου ανέλαβε δικαστικές αρμοδιότητες στο πατριαρχεῖο, ο Ευστάθιος τον ακολούθησε και ἔγινε γραμματέας στο πατριαρχικό δικαστήριο, με ρόλο να

¹² Wirth, Michael, 266-268.

¹³ Βλ. κατωτέρω σελ.81-84.

¹⁴ Κολονου, Briefe, 90.161-164. Την εικασία κάνει ο Kazhdan, Studies, 118, ο οποίος αν και παραπέμπει στο συγκεκριμένο χωρίο, στο δικό του κείμενο μιλά για την μονή του Αγίου Ευθυμίου. Ο Janin, Géographie, 126-130 παραθέτει στοιχεία για τον ναό της Αγίας Ευφημίας ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ και θεωρεῖ ὅτι σε αυτήν αναφέρεται ο Ευστάθιος στην επιστολή του.

¹⁵ Bourbouhakis, Epitaphios, 48.1-2· Kazhdan, Studies, 118. Ο Νικόλαος Καταφλώρον γεννήθηκε περίπου το 1120. Ο τόπος της γέννησής του και τα ονόματα των γονέων του είναι άγνωστα. Μεγαλώνοντας σπούδασε ρητορική και σε νεαρή ηλικία ἔγινε κληρικός. Ακολούθως, ἔγινε διδάσκαλος και ἔπειτα μαῖστωρ των ρητόρων και συγκλητικός. Πέθανε περί το 1160. Loukaki, Grâces, 3-13· Loukaki, Éloge, 8-9. Φαίνεται πάντως παράξενο ὅτι ο Ευστάθιος γεννήθηκε περίπου το 1115 και ο φερόμενος θεῖος και διδάσκαλός του 5 ἔτη αργότερα ἀπὸ αυτόν.

¹⁶ Darrouzès, Lettres, 71.296-310· Kazhdan, Studies, 118-119· Loukaki, Éloge, 11.

¹⁷ Μπόνης, Μονωδία, παρ. 5.11-20· Kazhdan, Studies, 133. Στο ἴδιο σημείο ο Kazhdan υποστηρίζει ὅτι και μετά την εγκατάστασή του στην Θεσσαλονίκη ο Ευστάθιος συνέχισε να διδάσκει, και μάλιστα είχε μαθητές ἀπὸ την Πόλη, που ἔφθαναν στην Θεσσαλονίκη για να διδαχθούν ἀπὸ αυτόν. Παρ' ὅλα αυτά η αναφορά του Ευσταθίου στο Kyriakidis, Espugnazione, 66.25-28 σε τέκνα της Κωνσταντινούπολης δεν σημαίνει απαραίτητα παιδιά τα οποία μαθήτευαν δίπλα του, παρά θα μπορούσε να ερμηνευθεῖ απλώς ως «Κωνσταντινουπολίτες, οι οποίοι εκείνη την χρονική στιγμή βρίσκονταν μαζί του στην Θεσσαλονίκη».

¹⁸ Λάμπρος, Χωνιάτης Β', 118.7-11.

καταγράφει τις δικαστικές αποφάσεις, ενώ παράλληλα χειροτονήθηκε διάκονος, τίτλος με τον οποίο αναφέρεται και στα σχόλια του στον Πίνδαρο και τον Διονύσιο περιηγητή. Επίσης, εκείνη την εποχή εργάστηκε και στο πατριαρχικό σακέλλιον και ανέλαβε κάποια καθήκοντα σχετικά με τα ιερά κειμήλια, όταν ένας άλλος διάκονος κατηγορήθηκε για κλοπή και έτσι έχασε την συγκεκριμένη θέση¹⁹. Όμως, μετά την εκλογή του Μιχαήλ του του Αγγιάλου στο αξίωμα του πατριάρχη το 1170 ο καθαιρεθείς διάκονος αποκαταστάθηκε στην θέση του κάνοντας τον Ευστάθιο περισσό, και προκαλώντας του οικονομικές δυσκολίες. Βέβαια, σύντομα ο παλαιός του προϊστάμενος και πλέον πατριάρχης Μιχαήλ Γ΄ ενδεχομένως μεσολαβώντας στον αυτοκράτορα ως ύπατος των φιλοσόφων να βοήθησε τον Ευστάθιο να αναδειχθεί μαΐστωρ των ρητόρων, υποδεικνύοντάς τον στον Μανουήλ Κομνηνό²⁰. Το αξίωμα αυτό κατέλαβε ο συγγραφέας μας γύρω στο 1170²¹.

Αναφορικά με την εκλογή του ως αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης η παραδοσιακή άποψη υποστηρίζει πώς ήταν υποψήφιος για την επισκοπή Μύρων το 1174, αλλά αμέσως μετά τον διορισμό του μετετέθη με αυτοκρατορική διαταγή στην Θεσσαλονίκη το 1174 με 1175. Η βασική πηγή για όσους προτείνουν αυτήν την χρονολογία είναι ένας λόγος του Ευσταθίου στον Μανουήλ Α΄ που εκφωνήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου, ημέρα μνήμης του Αγίου Νικολάου, και περιέχει αναφορές στον Νικόλαο Μύρων (λόγος Μ της έκδοσης Wirth)²².

Κατά τον Kazhdan το έτος 1174 θα πρέπει να θεωρηθεί ως *terminus post quem*, ενώ από την αναφορά του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο Ευστάθιος ήταν αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης όταν πέθανε ο Μανουήλ Α΄, αλλά και του ίδιου του Ευσταθίου στην τέταρτή του ομιλία της Τεσσαρακοστής ότι εκείνη την χρονιά η περίοδος ξεκινούσε ανήμερα του Αγίου Νικηφόρου (9 Φεβρουαρίου) προκύπτει ο *terminus ante quem*, που είναι το έτος 1180, οπότε και χρονολογούνται τα ανωτέρω γεγονότα²³. Άλλωστε, με το αξίωμα του μητροπολίτου παρευρέθη λίγο πριν τον θάνατο του Μανουήλ στην σύνοδο σχετικά με τους αυτοκρατορικούς τόμους, οι οποίοι επεδίωκαν να απαλείψουν το ανάθεμα κατά του Μωάμεθ, προσπάθεια στην

¹⁹ Ο του σακελλίου ήταν θησαυροφύλακας. Επιτηρούσε επίσης την διαγωγή των ιερέων, τα βιβλία και τα κειμήλια των ενοριών και γενικώς την περιουσία της κάθε εκκλησίας. Darrouzès, Ορφικία, 318-322.

²⁰ Kazhdan, *Studies*, 119-122. Για την σχέση του Ευσταθίου με τον Μιχαήλ Γ΄ αλλά και για το περιστατικό με τον αποπεμφθέντα διάκονο βλ. κατωτέρω σελ. 82-83 και 35-41 αντίστοιχα.

²¹ Loukaki, *Dates*, 211-214.

²² Kazhdan, *Studies*, 123-124.

²³ Van Dieten, *Choniates*, 216.25 κ.ε.: Schönauer, *Reden*, 82.31-34· Kazhdan, *Studies*, 124.

οποία ο Ευστάθιος αντιστάθηκε σθεναρά, έως ότου κατέστη δυνατός κάποιος συμβιβασμός²⁴.

Παράλληλα, ορισμένα έργα του Ευσταθίου, που χρονολογούνται ανάμεσα στο 1174 και το 1179, φαίνεται πως γράφτηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Παραδείγματος χάριν, ο λόγος για την άφιξη στην Βασιλεύουσα της Αγνής, μελλοντικής συζύγου του διαδόχου Αλεξίου (1179), ο λόγος που περιγράφει τους εορτασμούς στον ιππόδρομο με αφορμή τον γάμο του ζεύγους (1179) ή η ηθοποιία σχετικά με τον επίσκοπο Μωκησσού, που μιλά για ένα περιστατικό που μάλλον θα ήταν γνωστό στην Πόλη και συνέβη μετά τον θάνατο του πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ το 1178. Φαίνεται δύσκολο ο Ευστάθιος να ήταν επίσκοπος Θεσσαλονίκης και να ταξίδευε στην Κωνσταντινούπολη μόνο για να εκφωνήσει τους διαφόρους λόγους του που χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο, ενώ και ο Μιχαήλ Χωνιάτης στην αλληλογραφία του με τον Ευστάθιο παραπονιέται ότι από τότε που έφυγε για την Θεσσαλονίκη δεν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, απ' όπου ο Χωνιάτης έφυγε για την Αθήνα το 1182. Συνεπώς, κατά τον Kazhdan, μάλλον όταν εκφωνούσε τους λόγους των ετών 1174-1179 δεν είχε διοριστεί ακόμη επίσκοπος Θεσσαλονίκης²⁵.

Ακόμη, στην έβδομη ομιλία του για την Τεσσαρακοστή αναφέρει πως ήταν επίσκοπος Θεσσαλονίκης για 16 χρόνια, ενώ μιλά και για μία χειμερινή εκστρατεία, που μπορεί να πραγματοποιήθηκε από τον Ισαάκιο Άγγελο το 1193/4²⁶. Επίσης, στην έκτη του ομιλία για την Τεσσαρακοστή λέει πως εδώ και έξι χρόνια οι Θεσσαλονικείς τον συναντούν και παραπονιούνται για τον έγγαμο βίο τους, ενώ υπάρχει και αναφορά στην κατάληψη της πόλης από τους Νορμανδούς το 1185²⁷. Ο Kazhdan βάσει όλων των παραπάνω αναφορών υποστηρίζει ότι ο Ευστάθιος έφθασε στην Θεσσαλονίκη γύρω στο 1178-9.

Βασικό πρόβλημα στην όλη συλλογιστική του Ρώσου μελετητή αποτελεί ο επιτάφιος για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, που πέθανε το 1175 και μεταφέρθηκε από την Αθήνα στην Θεσσαλονίκη και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη. Η άφιξη στην Πόλη και ο επακόλουθος θρήνος περιγράφονται σε μέλλοντα χρόνο, οπότε ο Ευστάθιος βρισκόταν ήδη στην Θεσσαλονίκη (η πόλη ως χώρος εκφώνησης του λόγου, αλλά και οι συγκεκριμένες περιστάσεις αναφέρονται ήδη στον τίτλο του επιταφίου, Α΄ λόγος της έκδοσης Wirth). Για να αντιπαρέλθει το πρόβλημα, ο

²⁴ Μπόνης, Τόμοι, 164-168.

²⁵ Kazhdan, Studies, 124-129.

²⁶ Schönauer, Reden, 211.624-626, 214.689-704· Kazhdan, Studies, 130-131.

²⁷ Schönauer, Reden, 150.171 κ.ε., 181.898 κ.ε· Kazhdan, Studies, 132.

Kazhdan υποστηρίζει ότι ο Ευστάθιος θα μπορούσε απλώς να είχε ταξιδέψει στην Θεσσαλονίκη για να προϋπαντήσει τον νεκρό φίλο του, αλλά και ότι θάνατος του Νικολάου ίσως συνέβη το 1178. Επίσης, σε μία επιστολή του Ευσταθίου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, αδελφό του εκλιπόντος, που γράφτηκε μετά τον επιτάφιο, ο Ευστάθιος αποκαλεί τον νεκρό «άρχοντα» και «ιεράρχη», και όχι «συνάδελφο», οπότε, σύμφωνα με τον Kazhdan, ο επιτάφιος μάλλον γράφτηκε πριν ο Ευστάθιος γίνει επίσκοπος²⁸.

Η σχέση του Ευσταθίου με τους Θεσσαλονικείς δεν ήταν ιδιαίτερα εγκάρδια. Η πόλη θα ήταν βέβαια ένας καλύτερος τόπος μετάθεσης από τα επαρχιακά Μύρα, όπου ο τουρκικός κίνδυνος ήταν εμφανής μετά την ήττα στο Μυριοκέφαλο το 1176. Βέβαια, τέτοιες πόλεις (όπως και η Μωκησσός) στα σύνορα της Αυτοκρατορίας δεν ήταν απαραίτητος τόπος παραμονής του επισκόπου, αλλά σε περίπτωση που ήταν κατεστραμμένες ή βρίσκονταν υπό ξένο ζυγό εκείνος παρέμενε στην πρωτεύουσα και ήταν κατ' όνομα μητροπολίτης της πόλης εκείνης²⁹. Η Θεσσαλονίκη ήταν μεγάλη, πολυπληθής και εύρωστη, μεγάλο κέντρο εμπορίου των νοτίων Βαλκανίων, και μάλιστα το πανηγύρι του Αγίου Δημητρίου ήταν γνωστό σε όλη την Ευρώπη και έμποροι πολλών εθνικοτήτων έφθαναν εκεί για να πουλήσουν τηνπραμάτεια τους³⁰. Εντούτοις, ο Ευστάθιος ήταν ιδιαίτερα αυστηρός, κάτι που τον έκανε γρήγορα αντιπαθή στο ποίμνιό του.

Μεταξύ άλλων ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης κατέκρινε την χαλαρή στάση του ποιμνίου του απέναντι στον γάμο και τις μη κανονικές γαμήλιες τελετές που ενίοτε τελούσαν απλοϊκοί ιερείς. Υποστήριζε ακόμη ότι πολλές φορές ο αρραβώνας λειτουργούσε απλώς ως πρόφαση για την ολοκλήρωση μιας σχέσης³¹. Ακόμη έβλεπε αρνητικά την Εβραϊκή κοινότητα της πόλης και την ανεκτικότητα των Θεσσαλονικέων απέναντί της, την ώρα που περιφρονούσαν τους φτωχούς χριστιανούς και επεδείκνυαν καχυποψία και φθόνο στις μεταξύ τους σχέσεις. Τον ενοχλούσε το γεγονός ότι οι Εβραίοι δεν περιορίζονταν σε μία συνοικία, αλλά εξαπλώνονταν στην πόλη, ζούσαν σε κοινούς χώρους με Χριστιανούς, όπου υπήρχαν βωμοί με εικόνες³². Αποδοκίμαζε επίσης την κοινωνική αδικία, που εκφραζόταν με

²⁸ Kazhdan, *Studies*, 124-130. Για την σαθρότητα του επιχειρήματος αυτού και για μία διαφορετική χρονολόγηση των γεγονότων βλ. κατωτέρω σελ. 16-19.

²⁹ Βλ. κατωτέρω σελ. 81.

³⁰ Angold, *Αυτοκρατορία*, 451· Angold, *Church*, 179.

³¹ Tafel, *Opuscula*, 63.95-65.8.

³² Tafel, *Opuscula*, 66.69-92· Kolovou, *Briefe*, 99.38-48· Angold, *Αυτοκρατορία*, 452· Angold, *Church*, 183-184.

την εξαπάτηση και εκμετάλλευση των φτωχών και την απληστία των αρχόντων, που προσπαθούσαν να ιδιοποιηθούν την εκκλησιαστική περιουσία. Αναφέρει ένα περιστατικό, όπου κάποιος τοκογλύφος εισέβαλε στον ναό της Αγίας Σοφίας και άρπαξε έναν σκλάβο που ζητούσε άσυλο, ενώ ο λαός και ο κλήρος διασκέδασαν με το συμβάν³³. Ακόμη, επέκρινε τους μοναχούς, οι οποίοι ήταν άπληστοι, αμόρφωτοι και προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τον επισκοπικό έλεγχο, ενώ κάποτε κατηγορήθηκε ότι χαστούκισε και έβαλε να δείρουν κάποιον ιερέα και εκείνος απάντησε πως θα έπρεπε να του είχε γυρίσει και το άλλο μάγουλο³⁴. Οι θέσεις του αυτές τον έκαναν αντιπαθή στον λαό της πόλης ανεξαρτήτως τάξεως, και συχνά δεν παρίστατο στις λειτουργίες του³⁵.

Από την άλλη πλευρά, ο μητροπολίτης επιχειρώντας να κερδίσει την συμπάθεια του ποιμνίου του εισήγαγε στο ημερολόγιο της Θεσσαλονίκης διανομές χρημάτων σε δύο εορτές, οι οποίες γίνονταν σύμφωνα με το τυπικόν της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, αλλά έως τότε δεν πραγματοποιούνταν στην Θεσσαλονίκη. Αυτές θεσπίστηκαν κατά τις εορτές της ύψωσης του Τιμίου Σταυρού και της Μεγάλης Δευτέρας. Ακόμη, ο Ευστάθιος γιόρταζε την πρωτοχρονιά και την αρχή της άνοιξης κάνοντας επίσης διανομές χρημάτων, αλλά ανακαίνιζε και ναούς, χωρίς όμως να μπορεί να βελτιώσει ουσιαστικά την σχέση του με τους κατοίκους της επισκοπής του³⁶.

Με αυτήν την κατάσταση να επικρατεί, ο Ευστάθιος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη. Στην επιστολή του προς τους Θεσσαλονικείς υποστηρίζει ότι εξεδιώχθη λόγω του μίσους των μοχθηρών εχθρών του, που ανήκαν σε όλες τις τάξεις της πόλης, όπως ο πτωχός Λέων αλλά και επιφανείς Θεσσαλονικείς που θίγονταν από την επικριτική του στάση απέναντί τους³⁷. Η επιστολή του δεν περιέχει κάποια αναφορά στην άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, συνεπώς ίσως η φυγή από την πόλη να συνέβη πριν το 1185³⁸. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει και η άποψη πως το έτος φυγής του ήταν το 1191 και το έτος επιστροφής του το 1193³⁹. Υποστηρίζεται ότι ο Ευστάθιος αποχώρησε από την Θεσσαλονίκη μετά τις 25

³³ Tafel, *Opuscula*, 156.43-157.40.

³⁴ Tafel, *Opuscula*, 68.53-60. Για τις κατά των μοναχών θέσεις του Ευσταθίου βλ. σελ. 104-112.

³⁵ Angold, *Αυτοκρατορία*, 452-453· Angold, *Church*, 184-188· Magdalino, *Eustathios*, 225-238.

³⁶ Tafel, *Opuscula*, 152.92-153.56· Angold, *Church*, 186.

³⁷ Tafel, *Opuscula*, 163.91-164.38, 109.86-89.

³⁸ Kazhdan, *Studies*, 134-136, αν και ο ίδιος παραδέχεται ότι ένα *argumentum ex silentio* δεν είναι ασφαλές.

³⁹ Για τις παραδοσιακές απόψεις σχετικά με την φυγή του επισκόπου και την δική μας πρόταση βλ. σελ. 9 σημ. 1 και 17-19 αντίστοιχα.

Φεβρουαρίου του 1191, οπότε και εκφώνησε μία ομιλία για την Τεσσαρακοστή⁴⁰. Ακόμη, στην πραγματεία του κατά των κατηγορών του αναφέρει ότι επέστρεψε στην επισκοπή του με την μεσολάβηση και προστασία του αυτοκράτορα⁴¹. Ο *terminus ante quem* της επιστροφής του είναι η πρώτη Σεπτεμβρίου του 1193, οπότε εκφωνεί έναν λόγο για την έναρξη του έτους⁴². Όμως, στα τέλη Απριλίου του 1191 εκφωνεί στην Φιλιπούπολη έναν λόγο για τον Ισαάκιο Β΄, όπου υπόσχεται να αφηγηθεί στο ποιμνιό του τα φοβερά του κατορθώματα, οπότε ίσως να είχε ήδη εξασφαλιστεί η επιστροφή του στην έδρα του, όπου και έφθασε λίγο καιρό αργότερα⁴³.

Αν αποδεχθούμε την παραδοσιακή χρονολόγηση της εκλογής του Ευσταθίου ως μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να προσδιορίσουμε συνδυαστικά με αυτήν και την χρονολογία της φυγής του βασιζόμενοι σε ασφαλώς χρονολογημένα γεγονότα. Ο Kazhdan για να στηρίξει την άποψή του για μεταγενέστερη χρονολόγηση της εκλογής του (1178-9) προσπαθεί να αποσιωπήσει την παρουσία του Ευσταθίου στην Θεσσαλονίκη όταν περνούσε από την πόλη το πτώμα του Αγιοθεοδώριτη, ισχυριζόμενος ότι ο Ευστάθιος πήγε να τον προϋπαντήσει ή ότι ο θάνατος επήλθε το 1178. Παρ' όλα αυτά, ο θάνατός του χρονολογείται με βεβαιότητα το 1175, καθώς είναι χαραγμένος σε κίονα του Παρθενώνος⁴⁴. Εφ' όσον ο λόγος αυτός του Ευσταθίου εκφωνήθηκε στην Θεσσαλονίκη, στον ναό του Αγίου Νικολάου Μυροβλύτου, το 1175⁴⁵, θα πρέπει να αναρωτηθούμε για ποιον λόγο βρισκόταν εκεί. Αν ο Ευστάθιος κατοικούσε ακόμη στην Πόλη το 1175, θα ήταν παράλογο να ταξιδέψει στην Θεσσαλονίκη για να συναντήσει την πομπή, αφού ούτως ή άλλως ο τελικός της προορισμός ήταν η πρωτεύουσα. Με ποια αρμοδιότητα θα μπορούσε να εκφωνήσει τον λόγο στην Θεσσαλονίκη; Ως μαΐστωρ των ρητόρων θα

⁴⁰ Έβδομος λόγος της έκδοσης Schönauer.

⁴¹ Tafel, *Opuscula*, 106.3 κ.ε.

⁴² Ο λόγος αυτός υπήρχε σε χειρόγραφο που καταστράφηκε. Γνωρίζουμε παρ' όλα αυτά τον τίτλο του, όπου αναφέρεται και η χρονολογία εκφώνησης. Βλ. κατωτέρω σελ. 22.

⁴³ Grumel, *Fuite*, 221-224. Παρ' όλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Kazhdan, *Studies*, 134-135, η χρονολόγηση των έργων στα οποία βασίζεται και η χρονολόγηση της φυγής του Ευσταθίου από την Θεσσαλονίκη δεν είναι βέβαιη, καθώς δεν υπάρχουν σε αυτά αναφορές συγκεκριμένων γεγονότων. Αναφέρει δε ότι εφ' όσον η Φιλιπούπολη βρισκόταν κοντά στην Θεσσαλονίκη, ο λόγος του στον Ισαάκιο δεν αποτελεί ένδειξη ότι είχε εκδιωχθεί και τον ακολουθούσε, παρά θα μπορούσε απλώς να τον έχει επισκεφθεί για να του υποβάλει τα σέβη του.

⁴⁴ Ο Νικόλαος Αγιοθεοδώριτης ήταν λόγιος του 12^{ου} αιώνας. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και κατά την διάρκεια της σταδιοδρομίας του συσσώρευσε μεγάλο αριθμό αξιωμάτων, ανάμεσα στα οποία εκείνο του μαΐστορος των ρητόρων. Ανάμεσα στο 1160 και 1166 εξελέγη μητροπολίτης Αθηνών. Πέθανε τον Ιούνιο του 1175. Σχετικά με τον Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη βλ. Μαδαριάγα, *Αγιοθεοδώριτης*, 147-180, και για την χρονολόγηση του θανάτου του τις σελ. 150-155, και Loukaki, *Éloge*, 9-11.

⁴⁵ Wirth, *Opera Minora*, 3.1-6.

μπορούσε να τον εκφωνήσει στην κηδεία του μητροπολίτου στην Κωνσταντινούπολη. Αν όμως ήταν ήδη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, θα μπορούσε έτσι να εξηγηθεί το γεγονός. Ως εκκλησιαστικός άρχων της πόλης εκφωνεί έναν λόγο για τον εκλιπόντα Νικόλαο, το πτώμα του οποίου περνά από την επισκοπή του με κατεύθυνση προς την τελευταία του κατοικία. Άλλωστε, ο ίδιος ο Ευστάθιος στον λόγο του αναφέρει ότι λίγους μήνες πριν ο Νικόλαος τον είχε επισκεφθεί στην Θεσσαλονίκη⁴⁶. Το δεύτερο επιχείρημα του Kazhdan για τον τρόπο με τον οποίο αναφέρεται στον νεκρό ο Ευστάθιος στην επιστολή του θα μπορούσε να αντικρουστεί, αν θεωρηθεί απλώς επιλογή ή ένδειξη ταπεινοφροσύνης του συγγραφέα. Δεν είναι δεδομένο ότι αν είχε εκλεγεί και ο ίδιος μητροπολίτης θα χαρακτήριζε τον άλλο ως «συνάδελφο» ή με όποια άλλη προκαθορισμένη έκφραση⁴⁷.

Από την άλλη πλευρά, και η φυγή του Ευσταθίου από την Θεσσαλονίκη θα μπορούσε ίσως να χρονολογηθεί αρκετά νωρίτερα, αμέσως μετά την εκλογή του στην έδρα του επισκόπου της πόλεως. Όπως επισημαίνει ο Kazhdan, τα έργα στα οποία βασίζεται η χρονολόγηση της απομάκρυνσης του Ευσταθίου στα 1191-3 δεν περιέχουν καμία ξεκάθαρη αναφορά σε διωγμό, παρά γενικές αναφορές στους επικριτές του. Πέραν αυτού, στην επιστολή του στους Θεσσαλονικείς ο ίδιος λέει: «Ἀρχιερέα ἔχειν λέγετε τὸν ἄρτι, ἐμὲ δηλαδή· καὶ καλῶς λέγετε. Εἰμὶ γὰρ ἔτι, κἂν μὴ ἐπιπρέπω τῷ ἀξιώματι». Αν ερμηνεύσουμε την λέξη ἄρτι ως «πρόσφατος», αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο Ευστάθιος αποχώρησε από την Θεσσαλονίκη πολύ σύντομα μετά την εγκατάστασή του εκεί⁴⁸. Θα μου φαινόταν πιο λογικό το ποίμνιό του εξ αιτίας των διαφορών τους να ξεσηκωθεί εναντίον του σύντομα μετά την εγκατάστασή του στην πόλη, παρά να τον ανέχεται για δέκα και πλέον χρόνια και ξαφνικά να τον εκδιώξει.

Ακόμη, ο προεισόδιος λόγος του Ευσταθίου για την Τεσσαρακοστή χρονολογείται από τον Wirth τον Φεβρουάριο του 1176 πριν από την μάχη στο Μυριοκέφαλον, που διεξήχθη τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους⁴⁹. Ο Kazhdan παρατηρεί ότι το ύφος του Ευσταθίου στην συγκεκριμένη ομιλία δείχνει άνθρωπο που προσπαθεί να εξασφαλίσει την εύνοια των παρισταμένων, συνεπώς μάλλον

⁴⁶ Wirth, *Opera Minora*, 3.14-18.

⁴⁷ Για την επιχειρηματολογία του Kazhdan βλ. αμέσως παραπάνω σελ. 12-14. Ευχαριστώ για την επισήμανση σχετικά με τον λόγο την επόπτριά μου, κυρία Μαρίνα Λουκάκη, με την οποία είχαμε σχετική συζήτηση.

⁴⁸ Tafel, *Opuscula*, 164.2-4· Kazhdan, *Studies*, 134-136.

⁴⁹ Wirth, *Opera Minora*, 18*.

εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη⁵⁰. Αυτήν την άποψη θα μπορούσε να ενισχύσει και το αυτοκρατορικό εγκώμιο, το οποίο πραγματοποιεί ο ρήτωρ ως παρέκβαση⁵¹. Αν λοιπόν ο Ευστάθιος εκφώνησε αυτόν τον λόγο στην Κωνσταντινούπολη, ενώπιον του αυτοκράτορος, και όχι στην Θεσσαλονίκη, θα μπορούσε να έχει φύγει από την μητρόπολή του πριν από τον Φεβρουάριο του 1176. Δηλαδή, μετά την εκλογή του το 1174/5 παρέμεινε στην επισκοπή του για έναν περίπου χρόνο (εξ' ου και το «άρτι»), και γρήγορα αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει. Έτσι μπορούν να ερμηνευθούν και τα έργα που ο Kazhdan χαρακτηρίζει «κωνσταντινουπολίτικα»⁵². Ο Ευστάθιος δεν ταξίδευε συνεχώς ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την Θεσσαλονίκη για να τα εκφωνήσει, παρά ως εξόριστος μητροπολίτης επέστρεψε στην Πόλη, όπου και ασχολήθηκε με αυτά κατά την παραμονή του εκεί.

Όσον αφορά την χρονολογία επιστροφής του στην Θεσσαλονίκη, αυτή δεν είναι απολύτως βέβαιη. Το σίγουρο είναι πως ο Ευστάθιος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1180, στον γάμο του διαδόχου Αλεξίου, στην σύνοδο για τους τόμους του Μανουήλ, αλλά και στην κηδεία του αυτοκράτορος⁵³. Ένα συμβάν που θα μπορούσε να βοηθήσει στον προσδιορισμό της χρονολογίας ίσως να είναι η υπόθεση Λεπενδρινού, για την οποία εστάλη στην Θεσσαλονίκη ο Ιωάννης Δούκας και ο Ευστάθιος τον υποδέχτηκε με έναν λόγο, άρα βρισκόταν πλέον εκεί. Ο Wirth τοποθετεί τον λόγο ανάμεσα στο 1177 και 1180⁵⁴. Αν λοιπόν ο Ευστάθιος ήταν εξόριστος από το 1176 έως το 1180, η μόνη λογική λύση θα ήταν μετά τον γάμο του Αλεξίου να επέστρεψε στην επισκοπή του, όπου και εκφώνησε τον λόγο, και έπειτα επ' ευκαιρία της συνόδου για τους τόμους του Μανουήλ σχετικά με τους μουσουλμάνους που ασπάζονταν τον Χριστιανισμό να ταξίδεψε στην Πόλη για να συμμετάσχει σε αυτήν ως σημαίνων μητροπολίτης, και να παρέμεινε εκεί για λίγο καιρό έως τον θάνατο του αυτοκράτορος.

Το παραπάνω φαίνεται κάπως περίπλοκο, ενώ και η υπόθεση Λεπενδρινού είναι εν πολλοίς άγνωστη και η χρονολόγησή της αβέβαιη. Καθώς στο κείμενο γίνεται αναφορά σε αποστολή του Ιωάννη Δούκα στην Παλαιστίνη, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1177, διαθέτουμε αυτόν τον *terminus post quem*⁵⁵. Παρ' όλα αυτά, το κείμενο αν και αναφέρει στρατιωτικές επιτυχίες του Δούκα (197,77-198,21),

⁵⁰ Kazhdan, *Studies*, 128.

⁵¹ Wirth, *Opera Minora*, 37.50 κ.ε.

⁵² Βλ. ανωτέρω σελ. 13.

⁵³ Βλ. ανωτέρω σελ. 12-13.

⁵⁴ Wirth, *Opera Minora*, 35*-36*.

⁵⁵ Magdalino, *Eustathios*, 231, σημ. 25· Wirth, *Opera Minora*, 198.16-17.

δεν κατονομάζει πουθενά τον αυτοκράτορα, συνεπώς δεν είναι καν βέβαιο ότι τον έστειλε στην Θεσσαλονίκη ο Μανουήλ. Αν τυχόν ο Δούκας είχε μεταβεί ξανά στην Παλαιστίνη πριν το 1177 και ο λόγος εκφωνήθηκε στην αρχή της μητροπολιτικής σταδιοδρομίας του Ευσταθίου, όπως πιστευόταν παλαιότερα⁵⁶, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα 1174/5. Από την άλλη πλευρά, δεδομένου ότι δεν κατονομάζεται ο Μανουήλ Κομνηνός, ίσως ο λόγος να εκφωνήθηκε μετά το 1180, επί Αλεξίου ή Ανδρονίκου, οπότε και ο Ευστάθιος επέστρεψε τότε στην Θεσσαλονίκη.

Σχετικά με τα έργα της περιόδου 1181-5 ο Magdalino παρατηρώντας πως δεν έχει σωθεί κάτι εκφράζει την υποψία ότι ήταν φίλα προσκείμενα στον Ανδρόνικο, και έτσι ο ίδιος ο Ευστάθιος ή ο κύκλος του φρόντισαν να τα εξαφανίσουν⁵⁷. Υπέρ αυτής της άποψης θα μπορούσαν να συνηγορήσουν αναφορές του Ευσταθίου στην Ιστορία του, όπου αποκαλύπτει ότι πριν από το περιστατικό της αλώσεως της Θεσσαλονίκης ήταν ευνοϊκά διακείμενος τόσο απέναντι στον στρατηγό Δαυίδ, όσο και στον Ανδρόνικο⁵⁸. Η καλή σχέση που ο μητροπολίτης μας απολάμβανε με τους δύο άνδρες ενδεχομένως να ήταν απότοκο μιας μεσολάβησης υπέρ του από τον Ανδρόνικο, ώστε να μπορέσει να επιστρέψει στην επισκοπή του. Σε αυτήν την περίπτωση η επάνοδος του στην Θεσσαλονίκη θα πραγματοποιήθηκε κάποια στιγμή μετά τον θάνατο του Μανουήλ και οπωσδήποτε πριν από την άλωση της πόλης, δηλαδή ανάμεσα στο 1180 και το 1185. Ίσως δε και μετά την επιστροφή του να συνέβη το περιστατικό με τον Λεπενδρηνό, ενδεχομένως μία απόπειρα εκ νέου εκδίωξης του Ευσταθίου ή στάση κατά του Ανδρονίκου.

Στις παραπάνω χρονολογίες εκλογής και επανόδου στην Θεσσαλονίκη δεν αντίκεινται και οι αναφορές του συγγραφέα με συγκεκριμένα χρονικά στοιχεία που επισημαίνει ο Kazhdan⁵⁹. Όταν λέει ότι οι Θεσσαλονικείς δυσανασχετούν μαζί του εδώ και 16 χρόνια, μπορεί εύκολα να εννοεί ότι έχουν περάσει 16 έτη από την εκλογή του, άρα το συγκεκριμένο κείμενο γράφτηκε περίπου το 1190/1. Από την άλλη πλευρά, το κείμενο με την αναφορά στην άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, όπου αναφέρει ότι το ποιμνίο του τον απασχολεί με τα σχετικά με τους γάμους του για έξι χρόνια, θα μπορούσε να σχετίζεται όχι με την εκλογή του, παρά με την επιστροφή του κάποια στιγμή πριν το 1185, από την οποία κατά το έτος συγγραφής του εν λόγω κειμένου είχε παρέλθει μία εξαετία.

⁵⁶ Kazhdan, *Studies*, 134· Angold, *Church*, 180.

⁵⁷ Magdalino, *Eustathios*, 227.

⁵⁸ Kyriakidis, *Espugnazione*, 12.11-15, 12.28-32, 14.18-22.

⁵⁹ Βλ. ανωτέρω σελ. 13.

B. Το έργο

Το έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης είναι ευρύτατο και πολύπλευρο. Έχει γράψει πλήθος κειμένων κοσμικού και θρησκευτικού περιεχομένου: φιλολογικά σχόλια σε αρχαίους συγγραφείς και ερμηνευτικά σχόλια σε κανόνες, ρητορικά έργα κοσμικά και εκκλησιαστικά, θρησκευτική ποίηση, επιστολές, και ένα ιστοριογραφικό έργο⁶⁰.

Φιλολογικά σχόλια σε κλασικούς συγγραφείς

Από τα πινδαρικά σχόλια διαθέτουμε μόνο τον πρόλογο, όπου αναφέρεται πως το κείμενο συνετέθη όσο ο Ευστάθιος ήταν διάκονος, δηλαδή περίπου ανάμεσα στο 1156 και 1174. Όμως, καθώς δεν χαρακτηρίζεται μαΐστωρ των ρητόρων ίσως να γράφτηκε πριν το 1170. Αρχικά ο Ευστάθιος αναφέρει υφολογικά και γλωσσικά στοιχεία του Πινδάρου και γενικότερα της λυρικής ποίησης, ακολουθούν βιογραφικά στοιχεία του Πινδάρου, στοιχεία για τους ολυμπιακούς αγώνες και το πένταθλο, και τέλος δομικά χαρακτηριστικά των πινδαρικών ωδών⁶¹. Αν και πέραν της εισαγωγής το υπόλοιπο έργο δεν σώζεται, η ίδια η εισαγωγή παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς διασώζει αποσπάσματα από χαμένες ωδές⁶². Δεδομένων των σχέσεων πατρωνίας ανάμεσα σε λογίους του 12^{ου} αιώνας και αριστοκράτες αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του Ευσταθίου για την λογοτεχνική συναλλαγή από τον καιρό του Πινδάρου. Εικάζει ότι το μέγεθος του επαίνου μπορεί να σχετιζόταν με το ποσό που πλήρωνε ο εξυμνούμενος, και παρατηρεί την σύζευξη της οικονομικής ωφέλειας με τον λυρισμό⁶³.

Τα σχόλιά του στην *Περιήγησιν τῆς γῆς* του Διονυσίου του Περιηγητή αφιερώνονται στον Ιωάννη Δούκα, υιό του μεγάλου δρουγγαρίου Ανδρονίκου Δούκα Καματηρού και εξάδελφο του Μανουήλ Α΄, ο οποίος ζήτησε από τον Ευστάθιο να συνθέσει το συγκεκριμένο έργο. Η συγγραφή τους ίσως να συνετελέσθη μετά την συγγραφή των σχολίων στον Πίνδαρο, χωρία του οποίου χρησιμοποιεί ο Ευστάθιος εδώ, και πριν την συγγραφή των ομηρικών σχολίων του. Ο Ευστάθιος αναφέρεται ως Μαΐστωρ των ρητόρων, συνεπώς *terminus post quem* για την ολοκλήρωση του έργου είναι το 1170, και *terminus ante quem* η εκλογή του ως επισκόπου Θεσσαλονίκης, αν

⁶⁰ Για λεπτομερή κατάλογο των έργων του Ευσταθίου και σχετική βιβλιογραφία βλ. Schönauer, Reden, 9*-24*· Kolovou, Briefe, 5*-7*· Browning, School, 186-190· Νέσσερης, Εκπαίδευση, 162-187.

⁶¹ Hunger, Λογοτεχνία Β΄, 452-453· Cullhed, Commentary, 6-7· Λαμπάκης, Πρόλογος, 1174-1178.

⁶² Dickey, Scholarship, 76.

⁶³ Bourbouhakis, Criticism, 124-125.

και ίσως τότε να χάρισε μία πρώτη μορφή του έργου στον παραγγελιοδότη του και εν συνεχεία να συνέχισε να το επεξεργάζεται. Στην εισαγωγή στα σχόλια πέρα από την αφιέρωση υπάρχουν στοιχεία για τον Διονύσιο και το έργο του, γεωγραφικές και ιστορικές αναδρομές και υφολογικές παρατηρήσεις. Για τον σχολιασμό χρησιμοποιείται η παράφραση του κειμένου, αλλά και σχόλια από άλλες πηγές, όπως ο Στράβων, ο Στέφανος ο Βυζάντιος, ο Ηρόδοτος, ο Ξενοφών, ο Αρριανός, ο Αριστοτέλης και ο Πτολεμαίος. Οι πηγές άλλες φορές κατονομάζονται και άλλες όχι. Τα σχόλια άπτονται ζητημάτων γεωγραφικών, ιστορικών, μυθολογικών αλλά και γραμματικών⁶⁴.

Τα γνωστότερα ίσως συγγράμματα του Ευσταθίου είναι τα σχόλιά του στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Δεδομένης της διαφοράς έκτασης των δύο ποιημάτων τα σχόλια στην Ιλιάδα είναι σχεδόν διπλάσιας έκτασης σε σχέση με εκείνα στην Οδύσσεια. Τα συγκεκριμένα έργα δεν αφιερώνονται σε κάποιο πρόσωπο, αλλά έχουν γραφτεί ως βοήθημα των νεαρών σπουδαστών της ρητορικής⁶⁵, και πιστεύεται πως γράφτηκαν όσο ο Ευστάθιος κατοικούσε ακόμη στην Κωνσταντινούπολη και μετά από τα σχόλια στον Πίνδαρο και τον Διονύσιο Περιηγητή, καθώς στα ομηρικά σχόλια παρατίθενται χωρία από τα προαναφερθέντα. Μεταξύ άλλων, ο Ευστάθιος προτείνει τρόπους ερμηνείας και ανάλυσης των μύθων, και παραθέτει πραγματολογικά και λεξιλογικά σχόλια από διάφορες πηγές που συχνά δεν κατονομάζονται (ανάμεσα σε άλλους χρησιμοποιούνται ο Απίων, ο Ηρόδωρος, η Δημώ και ο Ηράκλειτος). Πολλές φορές στην αρχή του σχολιασμού παρατίθεται ένα απόσπασμα από τα παλαιότερα σχόλια, ακολούθως παραφράζεται με εστίαση στο ύφος και την ρητορική και τέλος παρατίθενται πραγματολογικά και γλωσσικά σχόλια. Πολλές από τις αρχαίες πηγές που χρησιμοποίησε ο Ευστάθιος έχουν πλέον χαθεί, ενώ κατά την σύνθεση του έργου του αντέβαλλε χειρόγραφα, από τα οποία κάποια επίσης δεν σώζονται, με σκοπό τον εντοπισμό διαφορετικών γραφών. Έτσι, το έργο του διασώζει πλήθος πληροφοριών που δεν θα μπορούσαμε να διαθέτουμε σήμερα. Ένα από τα χειρόγραφα με τα σχόλια στην Ιλιάδα θεωρείται πως είναι το αυτόγραφο του Ευσταθίου⁶⁶.

⁶⁴ Hunger, *Λογοτεχνία Α'*, 398-399· Hunger, *Λογοτεχνία Β'*, 453· Cullhed, *Commentary*, 7-8, 10.

⁶⁵ Ο Παραιοαννου, *Rhetoric*, 107 αναφέρει ότι όπως προγενέστεροι βυζαντινοί ρήτορες, έτσι και ο Ευστάθιος με τα σχόλιά του εφαρμόζει την ρητορική θεωρία στην αρχαία λογοτεχνία, εν προκειμένω στα ομηρικά έπη. Παρομοίως, ο Bourbouhakis, *Criticism*, 123-124 επισημαίνει πως τα ομηρικά σχόλια του Ευσταθίου, που προέκυψαν από την εκπαιδευτική του δραστηριότητα, αποδομούν τα κείμενα στα βασικά τους συστατικά (σχήματα λόγου, γραμματική κτλ.), προβάλλοντας παραδείγματα προς μίμηση. Επίσης ο Όμηρος αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για τους ρήτορες δεδομένου πως προσαρμόζει κάθε φορά τους λόγους των ηρώων στις περιστάσεις.

⁶⁶ Hunger, *Λογοτεχνία Β'*, 449-452· Dickey, *Scholarship*, 73· Cullhed, *Commentary*, 3-5, 9-11.

Γενικώς δεν φαίνεται πως τα έργα αυτά συνετέθησαν μονομιάς, αλλά σταδιακά με την συγκέντρωση πλήθους υλικού, που ενδεχομένως να άρχισε την περίοδο που ο Ευστάθιος ήταν δάσκαλος. Στον τίτλο των σχολίων στην Ιλιάδα αναφέρεται ως μαΐστωρ των ρητόρων, οπότε μάλλον μια πρώτη μορφή του έργου δόθηκε στους παραλήπτες του μετά το 1170. Πολλά από τα παρασελίδια σχόλια γράφτηκαν στην Θεσσαλονίκη ακόμη και μετά από την άλωση της πόλης από τους Νορμανδούς. Τα ίδια στοιχεία ισχύουν και για τα σχόλια στην Οδύσεια⁶⁷.

Πέρα από τα παραπάνω σχόλια, ο Ευστάθιος φαίνεται πως είχε ασχοληθεί και με τον σχολιασμό των κωμωδιών του Αριστοφάνους, όμως αυτό το έργο έχει χαθεί⁶⁸. Αναφορά στα αριστοφανικά σχόλια γίνεται στον πρόλογο των πινδαρικών, οπότε φαίνεται ο Ευστάθιος να είχε ξεκινήσει να συνθέτει το απολεσθέν αυτό έργο πριν το 1170 ή 1174, χωρίς να είναι βέβαιο πότε το ολοκλήρωσε⁶⁹. Δεν σώζονται επίσης τουλάχιστον 13 πραγματείες του Ευσταθίου, των οποίων τους τίτλους γνωρίζουμε, καθώς το χειρόγραφο Λ Π 11 που τις περιείχε καταστράφηκε σε πυρκαγιά το 1671. Μεταξύ άλλων ήταν δύο πραγματείες για την φιλία, τετράστιχα στον Άγιο Συμεών, έργα σχετικά με την αγάπη, την χρήση του πλούτου, και την ερμηνεία θρησκευτικών χωριών⁷⁰.

Ο Ευστάθιος σεβόταν και θαύμαζε τους αρχαίους Έλληνες λογοτέχνες. Στα θρησκευτικά του έργα χρησιμοποιεί τον όρο *Έλλην* για να δηλώσει τους παγανιστές, αλλά αρκετά σπάνια, καθώς προτιμά τον όρο ειδωλολάτρης. Αν και δεν μπορούσε να υπερασπιστεί την αρχαία θρησκεία, παρ' όλα αυτά τόνιζε την ευσέβεια και την αρετή που τους διέκριναν⁷¹. Βάσει της γλώσσας χαρακτηρίζει ενίοτε τους συγχρόνους του Βυζαντινούς *Έλληνες*, με θετικό πρόσημο εφ' όσον χρησιμοποιούσαν την γλώσσα των κειμένων που ο ίδιος μελετούσε σε μεγάλο μέρος της ζωής του⁷². Παράλληλα, επιτίθεται στην πνευματική μονομέρεια των μοναχών, υποστηρίζοντας πως πρέπει να διαβάζουν όλα τα λογοτεχνικά είδη και όχι μόνο την χριστιανική γραμματεία⁷³.

⁶⁷ Cullhed, Commentary, 8-9.

⁶⁸ Dickey, Scholarship, 75.

⁶⁹ Cullhed, Commentary, 7.

⁷⁰ Βλ. Darrouzès, Oeuvres Perdues, 232-235.

⁷¹ Kaldellis, Hellenism, 308-310.

⁷² Kaldellis, Hellenism, 312.

⁷³ Metzler, Emendanda, 160.143 κ.ε.· Kaldellis, Hellenism, 315.

Σχόλια θεολογικού περιεχομένου

Η *εξήγησις* στον ιαμβικό κανόνα είναι όψιμο, ίσως και το τελευταίο έργο του Ευσταθίου. Δεδομένης της αναφοράς στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, και σε συνδυασμό με την συγγραφή του ιστορικού του έργου αμέσως μετά την λήξη της, ως *terminus post quem* της συγγραφής της εξηγήσεως τίθεται ο Φεβρουάριος του 1186, οπότε και το ιστορικό έργο του διαβάστηκε δημοσίως. Ο ίδιος αναφέρει πως η σύνθεση του παρόντος έργου ξεκίνησε μία καλοκαιρινή μέρα, οπότε θα μπορούσε να έχει αρχίσει την συγγραφή το καλοκαίρι του 1186 και με την αναφορά του στο σήμερα (*Prooem.* 6.8.27.38) ενδεχομένως να εννοεί την πρώτη Ιουνίου του 1186 (ημέρα εορτασμού της πεντηκοστής) ή κάθε επόμενη πεντηκοστή μέχρι τον θάνατό του. Αντιστοίχως, το έργο ίσως να ολοκληρώθηκε την πεντηκοστή του 1187 ή κάποια επόμενη πεντηκοστή. Η αναφορά στην Βενετία ίσως να οδηγεί σε χρονολόγηση μετά τον Φεβρουάριο του 1187, οπότε οι διπλωματικές σχέσεις με το Βυζάντιο αποκαταστάθηκαν μετά τα αντιβενετικά μέτρα που είχε λάβει ο Μανουήλ Α΄ το 1171. Επίσης, οι αναφορές στην Θεσσαλονίκη δείχνουν πως μάλλον το έργο ολοκληρώθηκε εκεί⁷⁴. Η *εξήγησις* αφιερώνεται σε κάποιον φίλο του και αδελφό, που ίσως υποδηλώνει κάποιον συνάδελφό του ιεράρχη⁷⁵. Στον σχολιασμό γίνονται αναφορές στην Αγία Γραφή, στον Όμηρο, στον Αριστοφάνη, στα σχόλια του ίδιου στον Διονύσιο Περιηγητή, στον Πίνδαρο, στον Καλλίμαχο και αλλού⁷⁶.

Ρητορικά έργα κοσμικού περιεχομένου

Σώζονται επίσης αρκετοί λόγοι που εκφώνησε ο Ευστάθιος τόσο ως μαΐστωρ των ρητόρων όσο και ως μητροπολίτης προς τιμήν σημαινόντων προσώπων της εποχής. Απήλυθνε πέντε λόγους στον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό⁷⁷, αλλά και επιτάφιο το 1180 μετά τον θάνατό του⁷⁸. Ακόμη, προς τιμήν των πριγκίπων εκφώνησε λόγους κατά την έλευση της Αγνής της Γαλλίας και κατά τον γάμο της με τον διάδοχο Αλέξιο⁷⁹. Διαθέτουμε επίσης τον λόγο στον νεκρό Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη⁸⁰, δύο εγκώμια και ένα υπομνηστικόν στον Μιχαήλ τον του

⁷⁴ Cesaretti-Ronchey, *Exegesis*, 69-72.

⁷⁵ Cesaretti-Ronchey, *Exegesis*, 120-122.

⁷⁶ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Cesaretti-Ronchey, *Exegesis*, 127-143.

⁷⁷ Wirth, *Opera Minora*, 182-194, 202-249, 261-293.

⁷⁸ Bourbouhakis, *Epitaphios*, 2 κ.ε.

⁷⁹ Wirth, *Opera Minora*, 170-181, 250-260.

⁸⁰ Wirth, *Opera Minora*, 3-16.

Αγχιάλου⁸¹, λόγο στον λογοθέτη του δρόμου, Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη⁸², τον λόγο με τον οποίο καλωσόριζε στην Θεσσαλονίκη τον Ιωάννη Δούκα όταν μετέβη εκεί για την υπόθεση Λεπενδρηνού⁸³, αλλά και εκείνον που απηύθυνε στον Ισαάκιο Άγγελο στην Φιλιππούπολη μετά την εκστρατεία του κατά των Σέρβων⁸⁴.

Στα κοσμικά ρητορικά έργα του Ευσταθίου συμπεριλαμβάνεται και η ηθοποιία του, η οποία όμως παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες συγκριτικά με αντίστοιχα κείμενα τέτοιου είδους, και δεν φαίνεται να αποτελούσε σχολικό κείμενο⁸⁵.

Θρησκευτικοί λόγοι και πραγματείες

Ως εκκλησιαστικός ιεράρχης ο Ευστάθιος συνέταξε εννέα ομιλίες για την Τεσσαρακοστή⁸⁶, αλλά και κηρύγματα σχετικά με την φιλία, την απουσία του ποιμνίου από την πρωτοχρονιάτικη λειτουργία και την φράση «Κύριε ελέησον» και λόγο κατηχητικό⁸⁷. Πολλά μικρότερα έργα από την συγκεκριμένη περίοδο περιλαμβάνονται στην παλαιά έκδοση του Tafel. Λόγου χάριν κήρυγμα σχετικό με τον ψαλμό «έκοπίασεν εις τὸν αἰῶνα»⁸⁸, με την υπακοή που ταιριάζει στον χριστιανισμό⁸⁹, ομιλία σχετική με τους Καλυτηνούς μάρτυρες⁹⁰ και εγκώμιο στον Άγιο Δημήτριο⁹¹. Επίσης συνέθεσε ακολουθία στους Καλυτηνούς μάρτυρες⁹² και κανόνα στον Άγιο Δημήτριο⁹³, ενώ έγραψε και τον θεολογικού περιεχομένου διάλογο μεταξύ Θεοφίλου και Ιεροκλέους, που αφορά την περιφρόνηση των ιερέων για την προσφώνηση θεοφίλτατος και την προτίμηση στην ιερώτατος⁹⁴.

Ιδιαίτερα γνωστή είναι η πραγματεία «Επίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν κατ'αὐτόν», η οποία χρονολογείται μετά το 1180⁹⁵ και αποτελεί δριμεία κριτική στην ασυδοσία των μοναχών. Παρόμοια θεματική έχει η πραγματεία

⁸¹ Wirth, Opera Minora, 78-140, 294-310.

⁸² Wirth, Opera Minora, 141-151.

⁸³ Wirth, Opera Minora, 195-201.

⁸⁴ Tafel, Opuscula, 41-45.

⁸⁵ Βλ. κατωτέρω σελ. 32-44.

⁸⁶ Schönauer, Reden, 5 κ.ε.

⁸⁷ Wirth, Opera Minora, 46-77, 152-169.

⁸⁸ Tafel, Opuscula, 7-13.

⁸⁹ Tafel, Opuscula, 13-29.

⁹⁰ Tafel, Opuscula, 30-35.

⁹¹ Tafel, Opuscula, 167-182.

⁹² Tafel, Opuscula, 36-37.

⁹³ Tafel, Opuscula, 166-167.

⁹⁴ Tafel, Opuscula, 141-145.

⁹⁵ Metzler, Untersuchungen, 23-24. Συνδέεται από την εκδότρια με την περίοδο φυγής του από την Θεσσαλονίκη Metzler, Untersuchungen, 13.

«περι ύποκρίσεως», όπου αναφέρεται ότι η υποκριτική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων, την οποία χρησιμοποιούσαν για να διδαχθούν, κατόντησε πλέον εργαλείο απατεώνων μοναχών, αλλά και στο έργο «εις τὸν ὑπὲρ λίαν σπουδάζοντα διὰ στύλου ἐν Θεσσαλονίκη ἀναφανῆναι» δίνονται οδηγίες για το πώς θα πρέπει να συμπεριφέρεται σωστά ένας στυλίτης και ποιο είναι το νόημα του στύλου⁹⁶.

Ιστοριογραφία

Το έργο του Ευσταθίου για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς (1185) σώζεται χωρίς κάποιον σύντομο τίτλο. Στο προοίμιό του, ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης αναφέρεται στην δομή του έργου του και στις διαφορές που έχει το έργο ενός ιστορικού με την περιγραφή ενός αυτόπτη μάρτυρα, ενώ η παρουσίαση των σύγχρονων δυσκολιών της πόλης δείχνει πως το έργο άρχισε να τυγχάνει επεξεργασίας αμέσως μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Η άλωση οφείλεται στην ολιγωρία και ανικανότητα του στρατηγού Δαβίδ, ο οποίος κατά την διάρκεια της πολιορκίας απέδρασε κατεβαίνοντας τα τείχη με ένα σχοινί, αλλά και στην αδιαφορία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου, ο οποίος χαρακτηριζόταν από αρχομανία και δημιούργησε κλίμα αβεβαιότητας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, ενώ η επερχόμενη καταστροφή είχε φανερωθεί με θεϊκά σημάδια. Σε πρώτη φάση οι Νορμανδοί διεκπεραιώθηκαν από την Ιταλία στο Δυρράχιο, το οποίο κατέλαβαν, και το πεζικό τους έφθασε στην Θεσσαλονίκη την 5^η Αυγούστου, ενώ το ναυτικό δέκα μέρες αργότερα. Η πολιορκία της πόλης περιγράφεται λεπτομερώς, ενώ διανθίζεται με γεγονότα που ο ίδιος ο Ευστάθιος ή άλλοι Θεσσαλονικείς παρατήρησαν κατά την διάρκειά της. Μετά την πτώση της πόλης ο μητροπολίτης υπήρξε για κάποιο διάστημα αιχμάλωτος, και αφού απελευθερώθηκε διαπραγματεύθηκε με τους κατακτητές, τους οποίους παρουσιάζει ως πολιτισμικά κατώτερους και ασεβείς απέναντι στα ορθόδοξα έθιμα, για να βοηθήσει κάπως την κατάσταση του ποιμνίου του, και το έργο κλείνει με αναφορά στις αμαρτίες όλων των πολιτών, που προκάλεσαν αυτήν την τιμωρία. Φαίνεται πως το κείμενο διαβάστηκε δημοσίως από τον Ευστάθιο στις 23 Φεβρουαρίου του 1186, αφού οι κατακτητές είχαν εκδιωχθεί από τον προηγούμενο Νοέμβριο. Η αφήγηση του Ευσταθίου είναι ρεαλιστική, με ποικιλία στο ύφος, άφθονες παραπομπές σε κλασικούς συγγραφείς και χριστιανικά

⁹⁶ Για το περιεχόμενο των έργων αυτών βλ. κατωτέρω σελ. 104-112.

κείμενα, ενώ ο ίδιος επισημαίνει πως ο ιστοριογράφος θα πρέπει πάντοτε να τηρεί το μέτρο και να αποφεύγει τις εξάρσεις⁹⁷.

Επιστολογραφία

Εκτός των άλλων διαθέτουμε και ένα επιστολογραφικό corpus του μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, όπου περιλαμβάνονται 48 επιστολές. Από αυτές είκοσι δύο απευθύνονται στον Νικηφόρο Κομνηνό, μία στον Γρηγόριο Αντίοχο, τρεις στους Δισύπατο και Φουρνιτάρη, μία στο ιερό εκδικείο, μία στον μετέπειτα πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανό, μία στον Ιωάννη Καλόκαιρο από την Εύριπο, δύο στον Μιχαήλ τον του Αγκιάλου, μία στο Λέοντα Γουδέλη, μία στον λογοθέτη Αγιοθεοδωρίτη, μία στον Ιωάννη Φιλανθρωπινό, μία στον Ιωάννη Λαχανά, δύο στον Ευθύμιο Μαλάκη, από μία στους κατά τα άλλα αγνώστους Γεώργιο, Δημήτριο, Κωνσταντίνο, Μυστικό, Μετρητωπάλω, ενώ τέσσερις έχουν αγνώστους παραλήπτες⁹⁸. Επιπλέον, σώζεται και η επιστολή του στους Θεσσαλονικείς, η οποία εστάλη μετά την φυγή του από την επισκοπή του⁹⁹.

2. Η ηθοποιία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης

A. Η παράδοση του λογοτεχνικού είδους

Οι ηθοποιίες ανήκουν στην κατηγορία των προγυμνασμάτων. Τα προγυμνάσματα ήταν μία σειρά προκαταρκτικών ασκήσεων, οι οποίες λειτουργούσαν ως εισαγωγή στην μελέτη της ρητορικής από την Ελληνιστική εποχή και εξής¹⁰⁰. Κατά την ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή εποχή οι περιστάσεις κατά τις οποίες μπορούσαν να εκφωνηθούν ρητορικοί λόγοι αυξήθηκαν, και έτσι οι δάσκαλοι χρησιμοποίησαν τα προγυμνάσματα για να εξασκήσουν τους μαθητές τους στην κατασκευή και εκφώνηση λόγων¹⁰¹. Λογοτεχνικά έργα της εποχής του Αυγούστου έχουν κοινά στοιχεία με τα προγυμνάσματα: οι Ηρωίδες του Οβιδίου είναι έμμετρες προσωποποιίες, οι Μεταμορφώσεις του ίδιου εμπεριέχουν μύθους, προσωποποιίες,

⁹⁷ Kyriakidis, *Espugnazione*, XIX-XXXIV· Hunger, *Λογοτεχνία Β'*, 262-265· Angold, Church, 180-182· Kazhdan, *Studies*, 136-137· Καρπόζηλος, *Ιστορικοί*, 670-685· Lavagnini, *Νορμανδοί*, 259-263 (ξεχωριστή δημοσίευση στα Ελληνικά του τμήματος Kyriakidis, *Espugnazione*, VII-XIV).

⁹⁸ Kolovou, *Briefe*, 87*-174*, κείμενο από σελ. 3 κ.ε.

⁹⁹ Tafel, *Opuscula*, 158-165.

¹⁰⁰ Webb, *Progymnasmata*, 289.

¹⁰¹ Kennedy, *Rhetoric*, 69· Beneker-Gibson, *Basilakes*, viii-ix.

διηγήσεις, συγκρίσεις και εκφράσεις, ενώ οι Παράλληλοι βίοι του Πλουτάρχου αποτελούν παραδείγματα σύγκρισης¹⁰².

Η ύπαρξη τέτοιων ασκήσεων εντοπίζεται από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Ο Κοϊντιλιανός περιγράφει δώδεκα ασκήσεις¹⁰³, και αναφέρει ότι οι Έλληνες της εποχής (τέλη 1^{ου} αιώνα μ.Χ.) συνήθιζαν να ξεκινούν μαθήματα ρητορικής παράλληλα με τις σπουδές γραμματικής¹⁰⁴. Ουσιαστικά τα προγυμνάσματα αποτελούσαν την μετάβαση από την εκμάθηση της γραμματικής στην σπουδή της ρητορικής. Το υλικό των ασκήσεων βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στα ποιητικά κείμενα, και έτσι ήταν απαραίτητη η χρήση των γνώσεων που αποκόμιζαν οι μαθητές από τον γραμματικό για να αρχίσουν να δημιουργούν τις δικές τους συνθέσεις. Σύμφωνα με τον Κοϊντιλιανό στα πρώτα στάδια της ρητορικής εκπαίδευσης οι γραμματικοί δίδασκαν τον μύθο, την χρεία και την γνώμη, ενώ οι υπόλοιπες ασκήσεις διδάσκονταν από τους ρήτορες¹⁰⁵. Βέβαια, δεδομένου ότι από τον Θέωνα (1^{ος} αι. μ.Χ.) και μετά τα εγχειρίδια εμπεριέχουν όλα τα είδη προγυμνασμάτων, φαίνεται πως διδάσκονταν από τον ίδιο δάσκαλο, ενώ και το παράδειγμα του ρήτορα Λιβανίου που συνέθεσε προγυμνάσματα δείχνει πως τα θεωρούσε δικό του αντικείμενο διδασκαλίας¹⁰⁶. Με τις ασκήσεις αυτές οι μαθητές εφοδιάζονταν με ένα σύνολο από τεχνικές και μοτίβα χρήσιμα ως υποδείγματα για τις δικές τους συνθέσεις, ενώ ενδεχομένως να αποτελούσαν και μέρη μεγαλύτερων κειμένων, που θα μπορούσαν να απομνημονευθούν και να χρησιμοποιηθούν στην κατάλληλη περίπτωση, ενώ φαίνεται πως διεξάγονταν και διαγωνισμοί, όπου οι μαθητές παρουσίαζαν τα κείμενά τους¹⁰⁷.

Από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες διαθέτουμε τις συλλογές των θεωρητικών των προγυμνασμάτων Θέωνος, Ερμογένους, Αφθονίου και Νικολάου, καθώς και μερικών ρητοροδιδασκάλων όπως του Λιβανίου, ορισμένων ανωνύμων ρητόρων, αλλά και αποσπασματικές ασκήσεις μαθητών από την Αίγυπτο¹⁰⁸. Ο Θέων ήταν ο αρχαιότερος, καθώς φαίνεται πως έζησε τον πρώτο αιώνα¹⁰⁹. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η εκπαίδευσή του ήταν χρήσιμη και για τους ποιητές, τους

¹⁰² Kennedy, *Rhetoric*, 55-56.

¹⁰³ *Institutio Oratoria*, 2.4.

¹⁰⁴ *Institutio Oratoria*, 2.1.12-13.

¹⁰⁵ *Institutio Oratoria*, 1.9, 2.4.2· Kennedy, *Rhetoric*, 55· Webb, *Progymnasmata*, 289, 292, 296· Hunger, *Λογοτεχνία Α'*, 160.

¹⁰⁶ Webb, *Progymnasmata*, 297· Loukaki, *Progymnasmata*, 194 σημ. 10.

¹⁰⁷ Webb, *Progymnasmata*, 290-291, 310.

¹⁰⁸ Kennedy, *Rhetoric*, 56· Webb, *Progymnasmata*, 293.

¹⁰⁹ Kennedy, *Rhetoric*, 56-57.

πεζογράφους και όλους συνολικά τους συγγραφείς¹¹⁰. Αναφέρει για παράδειγμα ότι η έκφρασις είναι χρήσιμη για τον ιστορικό και η προσωποποιία για όλα τα λογοτεχνικά είδη, αλλά και για την καθημερινή ζωή¹¹¹. Συλλογή προγυμνασμάτων αποδίδεται επίσης στον Ερμογένη, σοφιστή της εποχής του Μάρκου Αυρηλίου, η πατρότητα όμως του συγκεκριμένου έργου αμφισβητείται, αφού ένας σχολιαστής και μερικοί αντιγραφείς το αποδίδουν στον Λιβάνιο. Στο εν λόγω κείμενο δεν εντοπίζονται παραπομπές σε άλλα έργα του Ερμογένους κατά την συνήθειά του, ενώ υπάρχουν και διαφορές από την ορολογία και το ύφος του ρήτορος, που χρησιμοποιεί στα υπόλοιπα πονήματά του. Το έργο αυτό αναφέρει δεκατρείς ασκήσεις και διαφοροποιείται από εκείνο του Θέωνος στο ότι ξεχωρίζει την γνώμη από την χρεία, αλλά και την ανασκευή και κατασκευή, που στον Θέωνα παρουσιάζονται μαζί με άλλες ασκήσεις. Ακόμη, δεν υπάρχει κάποια αναφορά στον ψόγο¹¹².

Η πιο σημαντική συλλογή προγυμνασμάτων ανήκει στον Αφθόνιο τον Αντιοχέα, ο οποίος έζησε το δεύτερο μισό του τετάρτου αιώνας και ήταν μαθητής του Λιβανίου. Ο Αφθόνιος παρουσιάζει δεκατέσσερις ασκήσεις και τις υποδιαιρέσεις τους, ενώ επαναφέρει και τον ψόγο¹¹³. Το έργο του δίνει σημασία στην ορολογία, τις υποδιαιρέσεις, την ετυμολογία και το ύφος¹¹⁴. Ο Νικόλαος από τα Μύρρα γεννήθηκε το 410 ή το 412. Σπούδασε στην Αθήνα και δίδαξε ρητορική στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του Λέοντος Α΄ (457-474). Το έργο του είναι σύνθεση προγενεστέρων απόψεων και βασίζεται στα έργα του Θέωνος και του ψευδο-Ερμογένους, αλλά όχι του Αφθονίου. Ο Νικόλαος προσέλκυε καλούς μαθητές και παρέδιδε απαιτητικά μαθήματα. Η καλή γνώση της ελληνικής γραμματείας ήταν προαπαιτούμενο, όπως προκύπτει από τις παραπομπές στον Δημοσθένη, Ισοκράτη, Όμηρο, Πλάτωνα και Αίλιο Αριστείδη. Ο Νικόλαος θεωρεί πως κάθε τύπος προγυμνάσματος ασκεί τον μαθητή σε ένα είδος ρητορικής και στην χρήση ορισμένου μέρους των ρητορικών λόγων. Έτσι, σε κάθε παράδειγμα προσδιορίζει την άσκηση και τις υποδιαιρέσεις της, αναφέρεται στο είδος και μέρος του λόγου όπου ταιριάζει η χρήση της και δίνει επίσης οδηγίες ύφους¹¹⁵.

Τα προγυμνάσματα υποδιαιρούνται στις εξής κατηγορίες. Ο *μύθος* είναι μία πλαστή σύνθεση που μοιάζει αληθινή. Έχει τρεις μορφές, την λογική, όπου

¹¹⁰ Spengel, *Rhetores*, 70.23-28.

¹¹¹ Spengel, *Rhetores*, 60.1-32· Webb, *Progymnasmata*, 291.

¹¹² Kennedy, *Rhetoric*, 58-59.

¹¹³ Kennedy, *Rhetoric*, 59-60.

¹¹⁴ Kennedy, *Rhetoric*, 66.

¹¹⁵ Kennedy, *Rhetoric*, 66-67.

περιλαμβάνεται κάποιος άνθρωπος, την ηθική, όπου περιλαμβάνεται κάποιο ζώο, και την μικτή, που περιλαμβάνει και τα δύο. Το ηθικό δίδαγμα που προηγείται του κειμένου ονομάζεται προμύθιον, ενώ εκείνο που έπεται του κειμένου επιμύθιον. Το *διήγημα* είναι η ρεαλιστική παρουσίαση ενός μεμονωμένου γεγονότος που συνέβη ή θα μπορούσε να συμβεί. Υποδιαιρείται σε μυθικό, δραματικό, ιστορικό και πολιτικό/πραγματικό· τα συστατικά του στοιχεία είναι το πρόσωπο, η δράση, ο χρόνος, ο τόπος, ο τρόπος και η αιτία και οι αρετές της διήγησης η σαφήνεια, η συντομία, η πειστικότητα και η γλωσσική καθαρότητα. Η *χρεία* παρουσιάζει μία ρήση ή πράξη σημαντικού προσώπου, την οποία οι μαθητές καλούνται να σχολιάσουν. Υποδιαιρείται σε λογική, όταν αφορά κάποια ρήση, πρακτική, όταν αφορά κάποια ενέργεια, και μικτή, όταν αφορά και τα δύο, ενώ θα πρέπει να είναι εύστοχη και σύντομη. Η *γνώμη* είναι ένα γνωμικό που ενθαρρύνει ή αποθαρρύνει την υιοθέτηση κάποιας συμπεριφοράς. Μπορεί να είναι προτρεπτική, αποτρεπτική, δηλωτική, απλή ή σύνθετη. Η *ανασκευή* αποτελεί επιχειρηματολογία κατά κάποιου ζητήματος, το οποίο παρουσιάζεται ως ασαφές, απίθανο, αδύνατο, παράλογο, αταίριαστο και ασύμφορο. Μπορεί να εφαρμοστεί στον μύθο, την διήγηση ή την χρεία. Η *κατασκευή* είναι επιχειρήματα υπέρ κάποιου ζητήματος, το οποίο δεν πρέπει να είναι προφανές ή αδύνατον, και ακολουθεί την αντίθετη συλλογιστική από την ανασκευή. Ο *κοινός τόπος* παρουσιάζει τύπους ανθρώπων (π.χ. τύραννος, δολοφόνος) και τονίζει τα θετικά ή τα αρνητικά τους χαρακτηριστικά. Το *εγκώμιον* επαινεί τις αρετές ανθρώπων, πραγμάτων, ζώων, τόπων και εποχών κάνοντας αναφορά στο γένος τους, την διαπαιδαγώγηση και τις πράξεις τους και πραγματοποιώντας σύγκριση με κάποιον ή κάτι αντίστοιχο. Ο *ψόγος* υπερτονίζει τα ελαττώματα και διαφέρει από τον κοινό τόπο στο ότι δεν επιτίθεται σε κάποιον τύπο, αλλά σε συγκεκριμένο πρόσωπο, κάνοντας αναφορά στα ίδια χαρακτηριστικά που χρησιμοποιεί το εγκώμιον, αλλά με αρνητικό τρόπο. Η *σύγκρισις* αντιπαραθέτει δύο πρόσωπα, πράγματα κτλ. Μπορεί να λειτουργήσει ως εγκώμιο και των δύο, ή ως εγκώμιο του ενός και ψόγος του άλλου. Στην *ηθοποιία* θα γίνει αναφορά παρακάτω. Η *έκφρασις* παρουσιάζει καθαρά το αντικείμενό της μπροστά στα μάτια του ακροατή ή αναγνώστη. Τα αντικείμενά της είναι τα ίδια με αυτά του εγκωμίου και πρέπει να χαρακτηρίζεται από σαφήνεια, ενάργεια, κατάλληλο ύφος και χρονολογική διάταξη. Η *θέσις* αποτελεί την λογική διερεύνηση κάποιου ζητήματος. Είναι πολιτική όταν αφορά πρακτικά και κοινωνικά ζητήματα, όπως αν οι πόλεις πρέπει να τειχίζονται ή οι άνθρωποι να παντρεύονται, ή θεωρητική, όταν αφορά θεωρητικές αναζητήσεις όπως το σχήμα του ουρανού. Τέλος,

υπάρχει η *εισφορά νόμου* που υποδιαιρείται στην συνηγορία, όταν κάποιος υπερασπίζεται τον νόμο, και στην κατηγορία, όταν τον αντιμάχεται. Η επιχειρηματολογία βασίζεται στην νομιμότητα, στην δικαιοσύνη, στην σκοπιμότητα και στην πρακτικότητα¹¹⁶.

Από τις παραπάνω ασκήσεις, το εγκώμιον αποτελούσε έναν σύντομο επιδεικτικό λόγο ενώ η θέσις έναν σύντομο συμβουλευτικό λόγο. Ακόμη, συγκεκριμένα προγυμνάσματα χρησιμοποιούνταν για την εξάσκηση στην σύνθεση μερών των ρητορικών λόγων. Η χρεία και η γνώμη βοηθούσαν στην σύνθεση του προοιμίου, το διήγημα στην διήγησιν, η ανασκευή και η κατασκευή στην αντίθεσιν και λύσιν και ο κοινός τόπος στον επίλογο¹¹⁷. Φαίνεται πως τα προγυμνάσματα διδάσκονταν κατά σειρά διαβαθμιζόμενης δυσκολίας. Για παράδειγμα, ανέκδοτα που αποτελούσαν την βάση της γνώμης, της χρείας, του μύθου και του διηγήματος χρησιμοποιούνταν από τους γραμματικούς ως ασκήσεις αντιγραφής ή εξάσκησης σε γραμματικά φαινόμενα. Αφού οι μαθητές κατακτούσαν βασικές δεξιότητες, μπορούσαν πλέον να συνθέτουν τα δικά τους κείμενα και να προχωρούν στις πιο δύσκολες ασκήσεις¹¹⁸. Συνολικά τα προγυμνάσματα αντλούσαν υλικό από τα κείμενα της κλασικής γραμματείας (τραγωδία, κωμωδία, έπος, ρητορική και ιστοριογραφία), το οποίο έπρεπε να παραφράσουν αλλά ενίοτε και να αντιστρέψουν¹¹⁹.

Κατά την βασιλεία των Κομνηνών και των Αγγέλων, περίοδο όπου έζησε ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, υπήρξε άνθιση της ρητορικής εκπαίδευσης στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης και οι ρήτορες εκτός από την εκφώνηση κοσμικών και θρησκευτικών λόγων ασχολούνταν επίσης με την διδασκαλία και συνέγραφαν ενίοτε νέα προγυμνάσματα για να χρησιμοποιήσουν ως σχολικά κείμενα, συνεχίζοντας παράλληλα την χρήση των συλλογών των ρητόρων της ύστερης αρχαιότητας. Δύο νέες συλλογές προγυμνασμάτων του δωδεκάτου αιώνα είναι αυτή του Νικηφόρου Βασιλάκη, ο οποίος δεν ακολουθεί απλώς τις συμβάσεις του είδους, αλλά το ανανεώνει, και του Νικηφόρου Χρυσοβέργη¹²⁰. Καμία από τις συλλογές του δωδεκάτου αιώνα δεν περιέχει και τις δεκατέσσερις κατηγορίες προγυμνασμάτων, ενώ παράλληλα υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για το είδος της ηθοποιίας (σχεδόν τα μισά προγυμνάσματα του Βασιλάκη είναι ηθοποιίες). Βέβαια, αν και συνήθως οι

¹¹⁶ Kennedy, *Rhetoric*, 60-66· Webb, *Progymnasmata*, 294-295, 311-312· Hunger, *Λογοτεχνία Α΄*, 163-180, 191-196· Beneker-Gibson, *Basilakes*, ix-xv· Pignani, *Progimnasmata*, 19-27.

¹¹⁷ Webb, *Progymnasmata*, 295-296· Hunger, *Λογοτεχνία Α΄*, 161.

¹¹⁸ Webb, *Progymnasmata*, 298-300, 307· Beneker-Gibson, *Basilakes*, ix.

¹¹⁹ Webb, *Progymnasmata*, 301-302· Loukaki, *Progymnasmata*, 194-195.

¹²⁰ Loukaki, *Progymnasmata*, 195-197.

ηθοποιίες βασίζονται σε θέματα από την μυθολογία και την ιστορία, πλέον εισάγονται και θρησκευτικά θέματα, κάτι που φανερώνει πως πλέον στην βασική εκπαίδευση είχαν εισαχθεί και θρησκευτικά κείμενα πέραν των κειμένων της κλασικής γραμματείας¹²¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι όπως στην πρώιμη ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπήρχαν λογοτεχνικά κείμενα που σχετίζονταν με είδη προγυμνασμάτων¹²², και σε αυτήν την εποχή μυθιστορίες όπως οι Δροσίλλα και Χαρικλής και Υσμίνη και Υσμηνίας σε διάφορα τμήματά τους φέρουν πλαγιοτίτλους, οι οποίοι αναφέρουν ότι το συγκεκριμένο τμήμα είναι ηθοποιία, έκφρασις κτλ. προτείνουν έναν τρόπο ανάγνωσης, και δείχνουν ότι αυτά τα τμήματα θα μπορούσαν να διαβαστούν αυτοτελώς και να αποτελέσουν υποδείγματα σύνθεσης αντίστοιχων κειμένων¹²³.

Η ηθοποιία ή προσωποποιία παρουσιάζει τον χαρακτήρα κάποιου προσώπου μέσα από τα λόγια, τα οποία ο συγγραφέας φαντάζεται πως είπε σε κάποια περίπτωση. Διακρίνεται σε τρία είδη: την ειδωλοποιία, όπου μιλά το φάντασμα κάποιου γνωστού προσώπου· την προσωποποιία, όπου ο χαρακτήρας του ομιλητή είναι κατασκεύασμα του συγγραφέα, όπως όταν χρησιμοποιούνται αφηρημένες έννοιες· την ηθοποιία, όπου ο ομιλητής είναι ένας ιστορικός ή μυθικός χαρακτήρας και ο συγγραφέας τον τοποθετεί σε κάποια περίπτωση, όπου ο ίδιος μπορεί ελεύθερα να φανταστεί τι θα έλεγε ο πρωταγωνιστής του. Από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες οι ηθοποιίες αρχίζουν με την στερεότυπη φράση «Ποίους/ τίνας ἂν εἴποι λόγους ὁ...». Το συγκεκριμένο προγύμνασμα ανάλογα με την δράση υποδιαιρείται σε τρεις επιπλέον κατηγορίες: την ηθική, όπου δίνεται έμφαση στον χαρακτήρα του προσώπου, την παθητική, όπου παρουσιάζεται το δραματικά αυξανόμενο πάθος, και την μικτή, που συνδυάζει τις δύο προαναφερθείσες κατηγορίες. Επίσης, τα στοιχεία που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν το ύφος της ηθοποιίας είναι η σαφήνεια, η περιεκτικότητα, η έλλειψη εκζήτησης, η απουσία σχημάτων και η χρήση ύφους που ταιριάζει στο πρόσωπο, τον τόπο και τον χρόνο. Ακόμη υπάρχει ο χρονικός διαχωρισμός σε παρελθόν, παρόν και μέλλον. Συνήθως η ηθοποιία αρχίζει με αναφορά στο δύσκολο παρόν, ακολουθεί περιγραφή του καλύτερου παρελθόντος, και τέλος αναμένεται ένα ακόμη πιο δυσμενές μέλλον. Πέρα από τους τέσσερις θεωρητικούς των προγυμνασμάτων ηθοποιίες έχουν γράψει ο Λιβάνιος, ο Σεβήρος ο

¹²¹ Loukaki, *Progymnasmata*, 197-198, 202.

¹²² Βλ. ανωτέρω σελ. 26-27.

¹²³ Loukaki, *Progymnasmata*, 199-200.

Αλεξανδρεύς, ο Νικόλαος ο σοφιστής, ο Προκόπιος Γάζης, ο Ιωάννης Γεωμέτρης, ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Νικηφόρος Βασιλάκης, ο Ιωάννης Κίνναμος, ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Νικηφόρος Χρυσοβέργης, ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Νείλος Διασσωρηνός και ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος¹²⁴.

Παραδοσιακά οι ηθοποιίες πραγματεύονταν θέματα μυθολογικά, ιστορικά, ή φανταστικά περιστατικά με πρωταγωνιστές επαγγελματίες ή τύπους ανθρώπων (βοσκός, ναυτικός, φιλάργυρος κτλ.). Παρ' όλα αυτά, κατά τον δωδέκατο αιώνα ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο Νικηφόρος Χρυσοβέργης καινοτομούν χρησιμοποιώντας πέρα από τα παραδοσιακά θέματα και θρησκευτικά, αντλημένα από την Αγία Γραφή, την αγιολογία, την υμνογραφία και τα πατερικά κείμενα. Την ίδια εποχή καινοτομία στο είδος της ηθοποιίας εισάγουν ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, καθένας με την μία ηθοποιία του που μας σώζεται, καθώς το κάθε κείμενο βασίζεται σε ένα περιστατικό της τότε καθημερινότητας. Ο πρώτος έγραψε μία ηθοποιία για μία εικόνα του Αγίου Στεφάνου που πωλήθηκε στους Βενετούς, ενώ ο δεύτερος την ηθοποιία για τον Νεόφυτο Μωκησσού που έχασε τα ρούχα του κατά την διάρκεια του λουτρού του¹²⁵. Λίγα χρόνια αργότερα παρόμοιο έργο έγραψε και ο Νικόλαος Μεσαρίτης, στην ηθοποιία του οποίου διαμαρτύρεται ένας υπερόπτης αστρολόγος, που δεν κατάφερε να εκλεγεί πατριάρχης Αντιοχείας λίγο μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους¹²⁶.

Τα παραπάνω κείμενα μας δείχνουν ότι τουλάχιστον από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα η ηθοποιία δεν αποτελούσε απλώς δημοφιλή τύπο προγυμνάσματος, αλλά σε αυτόνομα κείμενα υπήρχε μίξη της με το είδος του ψόγου (σε υποφώσκουσα μορφή, μέσω των λεγομένων των πρωταγωνιστών), ώστε να παραχθούν έργα επίκαιρου χαρακτήρα, τα οποία σατίριζαν τα ελαττώματα συγχρόνων προσώπων και τα κακώς κείμενα της κοινωνίας.

Έτσι, στην ηθοποιία του Μιχαήλ Ιταλικού ο Άγιος Στέφανος κατηγορεί τους Κωνσταντινουπολίτες, που πούλησαν την εικόνα του, ότι κρίνουν τα πάντα με βάση το χρήμα. Τώρα λοιπόν χάνουν ένα αριστούργημα, αλλά το παίρνουν οι βάρβαροι, που μπορούν να εκτιμήσουν την αξία του (235,1-12). Ο χρυσός τον τυραννά· οι πωλητές είναι φιλόχρυσοι και μαρτυροκτόνοι, και οι αγοραστές μισόχριστοι και μισομάρτυρες (235,13-19). Αν και δοξάστηκε μέσω του μαρτυρίου του και είναι ένα

¹²⁴ Kennedy, *Rhetoric*, 64· Hunger, *Λογοτεχνία Α΄*, 180-191· Pignani, *Progimnasmi*, 27-30· Flusin, *Ηθοποιία*, 225-226.

¹²⁵ Hunger, *Λογοτεχνία Α΄*, 188-190· Loukaki, *Progymnasmata*, 197-198.

¹²⁶ Flusin, *Ηθοποιία*, 221-242.

ανεκτίμητο έργο τέχνης, τώρα πωλείται για ελάχιστο τίμημα, οπότε καταριέται τους παραδόπιστους (235,19-236,28)¹²⁷.

Από την άλλη πλευρά, ο αστρολόγος του Μεσαρίτη αφού αρχικά λέει ότι η απόκρυφη και απαγορευμένη ενασχόλησή του ήταν μάταιη (235), ακολούθως αναφέρει ότι από νεότερη ηλικία είχε αυτήν την έφεση, και είχε μάλιστα προβλέψει ότι θα καθίσει σε μεγάλο θρόνο (237,34-55). Γι' αυτό θεωρούσε τον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας κτήμα του, και για να τον κερδίσει υποκρίθηκε τον ενάρτετο και ασκητικό (56-74). Εντούτοις, οι προβλέψεις του διαψεύστηκαν, δεν φορά τα πολυτελή πατριαρχικά ρούχα, παρά ενδύματα ασήμαντα, και σκέφτεται να καταραστεί τους συκοφάντες του (75-101). Πλέον σκοπεύει να πετάξει τα ρούχα που είχε ετοιμάσει (102-111), αλλά και την μεγάλη λαμπάδα και την ασημένια βάση της. Αν κάνει το ασήμι νομίσματα και τα μοιράσει στους φτωχούς σίγουρα θα τον περιγελάσουν (112-128). Αναρωτιέται αν θα πρέπει να διαλύσει το αναπαυτικό του κάθισμα, αλλά αποφασίζει να υποκριθεί πλείστες όσες ασθένειες, ώστε να μπορέσει να το χρησιμοποιήσει (129-143). Συνεπώς, προς το παρόν ο όχλος μπορεί να τον κοροϊδεύει, αλλά σύντομα θα καταφέρει να δοξαστεί (144-154). Το συγκεκριμένο κείμενο παρουσιάζει μερικά κοινά μοτίβα με την ηθοποιία του Ευσταθίου (τρυφηλός πρωταγωνιστής, πολυτελή ρούχα, κατάρα στους αντιπάλους, βλέψεις για ανέλιξη στην εκκλησιαστική ιεραρχία, τιμωρία για τις αμαρτίες ως θεία δίκη, πολυτελής θρόνος και στρώμα για ανάπαυση αντίστοιχα, λαιδορία του όχλου), συνεπώς ίσως ο Μεσαρίτης να την είχε διαβάσει και να εμπνεύστηκε εν μέρει από αυτήν για το δικό του κείμενο.

Αντιστοίχως, ο Νεόφυτος ο Μωκησού παρουσιάζεται από τον Ευστάθιο ως άνθρωπος τρυφηλός, άπληστος, αχάριστος, φιλάργυρος, κλέφτης, υπερόπτης, επιδειξιμανής και γενικώς απατεών και φέρων κάθε αμαρτία. Ως άτομο τέτοιου χαρακτήρα την επόμενη μέρα από τον θάνατο του μεγάλου του ευεργέτη, πατριάρχη Μιχαήλ Γ', αντί να πενθεί όπως το υπόλοιπο πλήρωμα της εκκλησίας επέλεξε να πάει να κάνει λουτρό, αλλά ο μέγας οικονόμος Ιωάννης Παντεχνής έστειλε ανθρώπους του να του κλέψουν τα ρούχα και τα λουτρικά και να τα μοιράσουν στους φτωχούς (τίτλος). Είχε φέρει μαζί του σκεύη πολυτελή και πανάκριβα (2-4), και αναρωτιέται τι απέγιναν, έως ότου αντιλαμβάνεται ότι η κλοπή είναι αποτέλεσμα της αχαριστίας του (6-8). Ο καιρός που ήταν περίοπος πέρασε ανεπιστρεπτί και τώρα έγινε περίγελως

¹²⁷ Gautier, Italikos, 234-236.

(9-12), γι' αυτό ικετεύει τον νεκρό πατριάρχη να τον σπλαχνιστεί (13). Η συμφορά του υπερβαίνει ακόμη και εκείνη μυθικών προσώπων (14-15) και η μόνη λύση είναι να κλέψει ξένα ρούχα, ως ικανός κλέφτης (15). Η φήμη έχει διαδοθεί σε όλη την πρωτεύουσα (16) και θα πρέπει να δικαιολογήσει την θέση του στην επερχόμενη σύνοδο, όπου θα εκλεγεί ο νέος πατριάρχης (17). Καταριέται βαριά τους κλέφτες (19), και αντιλαμβανόμενος ότι δεν μπορεί να εξοφλήσει τον βαλανέα μετανιώνει για το παλαιό πάθος του για τα λουτρά και για την συμπεριφορά του, και αποφασίζει να διαφύγει κακήν κακώς (20-22).

B. Το κείμενο του Ευσταθίου

Το κείμενο της ηθοποιίας παραδίδεται από δύο χειρόγραφα. Στον Parisinus gr. 1182, που χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου} με αρχές 13^{ου} αιώνας, καταλαμβάνει τα φύλλα 247^r-248^r, και στον Scorialensis Y-II-10, που επίσης χρονολογείται στις αρχές του 13^{ου} αιώνας, καταλαμβάνει τα φύλλα 196^v-198^v. Στον παρισινό κώδικα το κείμενο βρίσκεται ανάμεσα στις επιστολές του Ευσταθίου, ενώ στον κώδικα του Εσκοριάλ βρίσκεται ανάμεσα σε μία διδασκαλία του Λέοντος Βαλιανίτη και μία επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου. Η θέση της στον παρισινό κώδικα οδήγησε τον Wirth στην εικασία ότι ίσως να είχε σταλεί ως επιστολή¹²⁸. Το έργο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1832 από τον Tafel, ο οποίος για το κείμενό του μετέγραψε το σχετικό τμήμα του παρισινού κώδικος, χωρίς όμως να λάβει υπ' όψιν του το χειρόγραφο του Εσκοριάλ¹²⁹. Το κείμενο του Tafel ανατυπώθηκε στις σελίδες 1280-1286 του τόμου 136 της *Patrologia Graeca*.

Το περιστατικό της κλοπής των ρούχων του πρωταγωνιστή συνέβη σύμφωνα με τον τίτλο την επομένη του θανάτου του πατριάρχη Μιχαήλ του του Αγκιάλου, δηλαδή τον Μάρτιο του 1178¹³⁰. Δεδομένου του σατιρικού χαρακτήρα του κειμένου, πιθανότατα να γράφτηκε αμέσως μετά το γεγονός, όσο η ανάμνηση ήταν ακόμη πρόσφατη και η φήμη κυκλοφορούσε στην πρωτεύουσα, παρά μετά από καιρό, οπότε και θα είχε υποχωρήσει η εντύπωση που προξένησε. Συνεπώς ο Μάρτιος του 1178 είναι ο *terminus post quem* και μάλλον η περίοδος σύνθεσης της ηθοποιίας πρέπει να τοποθετηθεί στον ίδιο μήνα.

¹²⁸ Wirth, *Ethopoiie*, 215. Για τα χειρόγραφα βλ. Kolovou, *Briefe*, 76*-79*. Loukaki, *Éloge*, 42.

¹²⁹ Tafel, *Opuscula*, 328.57-332.30.

¹³⁰ Για τον Μιχαήλ Γ' βλ. κατωτέρω σελ. 81-84.

ι. Ο πρωταγωνιστής, Νεόφυτος ο Μωκησού

Το όνομα Νεόφυτος του πρωταγωνιστή της ηθοποιίας και η ιδιότητά του ως μοναχού μας παραδίδεται μόνο από τον κώδικα του Εσκοριάλ, ενώ το παρισινό χειρόγραφο δεν τον κατονομάζει, παρά τον αναφέρει ως μητροπολίτη Μωκησῶν (εναλλακτική γραφή του ονόματος της πόλης). Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια πότε χειροτονήθηκε μητροπολίτης, παρ' όλα αυτά έως τουλάχιστον το 1172 την θέση κατείχε ο Λουκάς¹³¹, συνεπώς ο Νεόφυτος κατέλαβε το εν λόγω αξίωμα κάποια στιγμή μετά το 1172 και πριν τον Μάρτιο του 1178, οπότε και πέθανε ο Μιχαήλ Γ', εφ' όσον στο κείμενό μας αναφέρεται με τον τίτλο αυτό.

Όπως επισημαίνει ο Wirth, ο μοναχός Νεόφυτος είναι κατ' ουσίαν άγνωστος¹³². Εντούτοις πιστεύω πως θα μπορούσε να ταυτιστεί με ένα πρόσωπο που διαδραμάτισε δυσμενή ρόλο στον βίο και την σταδιοδρομία του Ευσταθίου, το οποίο ήταν μεν γνωστό, αλλά έως σήμερα παρέμενε άγνωστο. Το πρόσωπο αυτό δεν είναι άλλο από τον διάκονο εκείνο, ο οποίος επί της πατριαρχίας του Λουκά Χρυσοβέργη έχασε την θέση του ως φύλακας των ιερών κειμηλίων λόγω κλοπής, και τον οποίο διαδέχτηκε ο Ευστάθιος για σύντομο μόνο χρονικό διάστημα, καθώς ο Μιχαήλ Γ' αποκατέστησε στην θέση αυτή τον καθαιρεθέντα προκάτοχο του¹³³. Σε αυτήν την ταύτιση οδηγούν κάποια στοιχεία της ηθοποιίας. Κατ' αρχάς, ο πατριάρχης Μιχαήλ παρουσιάζεται ως πολλά εδεργετήσας τον μοναχό Νεόφυτο. Ποια θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη ευεργεσία από την αποκατάστασή του μετά το έγκλημά του, και μάλιστα από την μετέπειτα ανάδειξή του σε μητροπολίτη; Έπειτα, ο διάκονος εκείνος αποπέμφθηκε λόγω κλοπής, και στην ηθοποιία ο Νεόφυτος όταν σκέφτεται να κλέψει ξένα ρούχα για να ντυθεί αποκαλεί την κλοπή έθάδα τέχνην (15.1-4). Τέλος, η ταύτιση αυτή θα μπορούσε να αιτιολογήσει την συγγραφή της ηθοποιίας· μετά την απώλεια της θέσης του ο Ευστάθιος μισούσε τον Νεόφυτο, και έτσι με την πρώτη αφορμή που του έδωσε έγραψε αυτό το κείμενο εναντίον του.

Πέραν αυτών, υπάρχουν αρκετά λεξιλογικά, υφολογικά και θεματικά παράλληλα ανάμεσα στην ηθοποιία και τον λόγο Ρ του Ευσταθίου, όπου διαμαρτύρεται στον Μιχαήλ Γ' για τον υποβιβασμό του¹³⁴. Στην μία περίπτωση ο Ευστάθιος παραπονιέται για την απώλεια της θέσης του και τις επακόλουθες

¹³¹ Darrouzès, Droit matrimonial, 129.5-131.6.

¹³² Wirth, Ethopoiie, 216.

¹³³ Wirth, Opera Minora, 296.4-6· Loukaki, Dates, 214-215, όπου αναφέρεται ότι η συγκεκριμένη υπόθεση δεν θα πρέπει να συγγέται με εκείνη της αποκατάστασης του Ιωάννη Πλακηνού το 1177.

¹³⁴ Wirth, Opera Minora, 294-310.

συμφορές, και στην άλλη ο Νεόφυτος διαμαρτύρεται για την απώλεια των ρούχων του και τα δεινά που τον περιμένουν εξ αιτίας του συγκεκριμένου γεγονότος.

Ηθοποιία	‘Υπομνηστικὸν (P)
Ἄρπυιαι ἀνερείψαντο; Καὶ οὐκ ἂν πτερωταὶ παρεισδῦσαι ἐλάνθανον (για τα ρούχα του) (6.1-3)	Ἄρπυιαι ἀμαρτιῶν, ὡς δὴ μακρὸς ἐξότε χρόνος καθ’ ἑαυτῶν ἐπτερώσαμεν, τὸ δεῖπνον ἡμῖν ἀνηρείψαντο (297,23-24)
Ὡ χρυσὸς ἐκεῖνος ὁ καθημέριος, ἔοικας ἤδη θέλειν ἐπιλείπειν ἡμᾶς (9.4-5)	φλέβας καὶ ἡμῖν χρυσῶν τινων μετάλλων ὑπανοίξας ὁ πολὺς χρόνος ἐξέφηνε καὶ περὶ αὐτὰς ἐπονούμεθα καὶ τὸ ψῆγμα ἐδόκει καλὸν ἐπιπολῆς ἐξανθοῦν καὶ λαμπρὸν οἶον στίλβον καὶ εἰς κέρδος προκείμενον ἄπονον, ἀλλ’ ἐκρύβη τὸ πρόχειρον ἐκεῖνο μετάλλων ἢ ἐτάκη καὶ διεκχυθὲν ἀπέρρευσεν (297,24-298,28)
Μήποτε δὲ καὶ ὡς οἷά τι φυτὸν ἀχαριστίας τῶν ἐπανθούτων περιθέτων, ὅσα καὶ φύλλων, ἀπογεγύμνωμαι, ἢ καὶ ἄλλως εἰπεῖν φυλλοροῶ τὴν εὐκλειαν; (7.12-15)	ὁψὲ μὲν ἡμῖν τὸ τοῦ ζῆν καλὸν ἦνθησε, ταχὺ δὲ ἀπῆνθησεν (297,15-16) ρόδον εὐμάραντον (για την ευτυχία του 298,47) μικρὸν ἀναβάντες ἐφυλλοχοήθημεν (300,12-13)
Θᾶπτον ἢ λόγος ἢ χάρις τέθηκε (13.9)	Ἄλλὰ θᾶπτον ἢ λόγος ἢ χρειώθη τὰ δράγματα καὶ χεῖρα μὴ πληρώσαντα (297,20-21)
Κύματα δὲ ὥσπερ κατὰ κρατὸς τε καὶ ὤμων οὐχ ἡδὺ κελαρύζοντα (οἱ συμφορές) (15.8-9)	κύματος δίκην ἀρθέντες ἐταπεινώθημεν (297,49)
ἐζήτουν ἀναδῦναι μὲν τοῦ ἔνδον	ἐλάμψαμεν εἰς βραχὺ καὶ

<p>ἀλαμποῦς, ἀνατεῖλαι δὲ οἶον φαυστήριος. Καὶ τοῦτο μὲν εἶχον αὐτόθι (5.10-11)</p>	<p>κατὰ τοὺς διάπτοντας ἀπέσβημεν τάχιον (298,49-50)</p>
<p>Τί δέ, ἀλλὰ φῶρες λαθόντες ἀπήγαγον τὰ ζητούμενα; Πῶς δὲ ἂν κλοπεὺς τοσοῦτον ἄχθος οὕτω λαθὼν μέσης ἡμέρας ἄροιτο; (6.5-8)</p>	<p>ἡμεῖς δὲ οὔτε κεκλοφότες ἀπ' οὐδενὸς οὐδὲν οὔτε τὰ τοῦ ἀδελφοῦ εἰληφότες πρεσβεῖα τῶν τοῦ μακροῦ χρόνου δώρων ἐκπίπτομεν· καὶ ὁ μὲν ἐμὸς οὗτος ἀδελφὸς ἄλλοις τῶν πρωτοτοκίων οὐκ οἶδ' ὅπως ἀπέστη καὶ οἱ λαβόντες ἔχουσι χαίροντες, ἡμεῖς δέ, οἷς μηδὲν ἔχειν ἐστὶ τῶν αὐτοῦ, ἀφηρήμεθα τὸ ἡμέτερον (299,63-67)</p>
<p>δῆμος οὗτος μυρίος ὅσος περὶ ἐμέ, καὶ περιεργάζονται τὰ ἄνω, τὰ κάτω, τὰ δεξιά, τὰ εὐώνυμα (16.4-5) οὐκ οἶδα εἰ μὴ καὶ αὐτοὶ κεισόμεθα εἰς παροιμίαν (10.6-7)</p>	<p>Περιχορεύουσι πάντες οἱ καθ' ἡμᾶς τὸ κοινὸν καλόν· περιῦστανται, προσεγγίζουσι, καὶ ἡμεῖς τὴν ἔτι πορρωτέρω στάσιν οὐκ οἶδ', εἰ μὴ κατακρινόμεθα (299,68-70)</p>
<p>Καὶ τέως ἡ ὁδὸς εὐθεία καὶ εἶχέ με τὸ κατάντημα (5.3-4) Καὶ αὐτὴ μὲν οὐκ ὀρθὰ βαδίζει, τὸ δὲ σῶμα σφαλλόμενον σκύλλεται (7.9-10) Καὶ κυβιστῶν ποτε ἄνθρωπος ὑφαιρεῖται τὸ ἄμφιον καὶ κίνδυνον ἔχει ἀμφοτέραις ἐπικρύπτειν ἢ μὴ θεᾶσθαι ἄξιον. Ἄλλ' οὐδ' αὐτὸς αἰδοῦς τοσαύτης ἐμπέπλησται (18.2-4)</p>	<p>καλόν τι θέοντες ἀνεχαιτίσθημεν καὶ ἀπὸ τῶν κατ' εὐθὺ τρίβων ἡμῶν ἐχολάναμεν, τῆς ὀρθῆς καταρρυέντες στάσεως κείμεθα (299,82-84) οἷ γε χθὲς μὲν ὑποῦ ἀνέχοντες ἐγαυρούμεθα, νῦν δὲ καταπνοὴν παθόντες ὑποκεκύφαμεν καὶ ἀναμένομεν τὴν ἀνάκυσιν (300,19-21)</p>
<p>καὶ ἡ βίαις ἔργον ἢ παίγνιον (6.10-11) οὕτω καταπαιχθέντες εἰς γύμνωσιν.</p>	<p>γεγόναμεν ἀντιφάσεων παίγνιον (300,93)</p>

(10.7-8)	
Ἡμεῖς δὲ ἄλλως τῆς ἐλπίδος εἶχομεν (9.5-6)	ἄστατα τὰ τῶν ἐλπίδων καὶ ἐλλιπῆ γνωματεύονται (300,7-8)
Ἄντεκυλίσθη μοι ὁ τοῦ βίου τροχός (14.12-13)	κατεκύλισεν ἡμᾶς ὁ τοῦ βίου τροχός (300,11-12)
Τάχα καὶ ὡς παραδείσου τρυφῆς ἄξιος ἐκπεσεῖν; (7.15-16)	ὄψέ ποτε τοῦ ποθουμένου παραδείσου παρακύψας ἐντὸς ἔκπτωτος ἐν ἀκαρεῖ γέγονα τοῦ καλοῦ ἄπαξ γευσάμενος τοῦ ἐν ἐπιθυμίᾳ καρποῦ (301,29-31)
μόλις ἔγνω οἴου ἀγαθοῦ ἐστερημαί (10.2)	οἴου καλοῦ ἐστερήμεθα (301,49)
Κοινοῦμαι τὸ πάθος τῷ ἐξ Ἴθάκης Ὀδυσσεῖ γυμνῷ κατὰ θαλάττης φερομένῳ καὶ караδοκοῦντι κίνδυνον καὶ τὸ ἐξ ἄλμης ἀνέκβατον (14.4-6)	χρόνιον εἶχεν ἐκ πλάνης ἢ τῶν Κεφαλήνων θάλασσα Ὀδυσσεά τὸν τλήμονα καὶ ἦν αὐτῷ ἡ Ἴθάκη ἐν ὀφθαλμοῖς καὶ πῦρ ἐκεῖ ἀνήπτετο καὶ αὐτὸ ἐσήμαιεν ὁ καπνός (302,56-58)
14.4-8, 15.15-26: Παραλληλισμός του πάθους του με αυτό μυθικών προσώπων (Οδυσσεάς, Ἰνώ, Καλιακούδα, Πλούσιος, Ἀγαμέμνων)	301,46-302,70: Παραλληλισμός του πάθους του με αυτό μυθικών προσώπων (Τάνταλος, Φιλοκτήτης, Οδυσσεάς, Ἴκαρος, Σίσυφος)
Ὁ δὲ σκώμματα ἐπαφήσει μοι κωμωδῶν εἰς τὸ φιλόλουτρον (20.10- 11)	Ἐμοὶ δὲ ἀνάπαλιν ἐπεγράφη τὸ σκῶμμα (302,75)
9, 14.9-13: Η διαφορά της χθεσινῆς με την σημερινή κατάσταση και τα αγαθά που χάνει.	302,75-81: Η διαφορά της χθεσινῆς με την σημερινή κατάσταση και τα αγαθά που χάνει.

<p>Ἄνθρωπε, ὅστις ποτε εἶης ὁ λωποδυτήσας ἡμᾶς [...] δίκαια ταῦτα;</p> <p>(αποστροφή στον κλέφτη και στις δύο περιπτώσεις)</p> <p>(17.1-3)</p>	<p>Ἀδελφέ, δι' ὃν ἐμοὶ ταῦτα, ὡς εὐτυχῶς ἄρα ἔσχες, ὡς μακαρίως πέπραγας</p> <p>(303,87-88)</p> <p>ναὶ πάντως, ὅστις ποτ' ἂν καὶ εἶης, ἑταῖρε, ὁ τοῦθ' ὑποκρούσας μοι τὸ ῥητόν, ποθῶ μοι τὸ παροιχόμενον ἀγαθὸν καὶ οὐ ῥαδίως ἔχω φέρειν τὴν στέρησιν·</p> <p>(304,25-27)</p> <p>πλὴν, ὅστις ἂν καὶ εἶης [...]</p> <p>(305,85)</p>
<p>πολλοῖς ἐκερασάμην πικρίαν ἄκρατον· οὐκ ὀλίγοις ἐπετέθην βαρὺς</p> <p>(22.5-6)</p>	<p>τί γοῦν μοι τῷ τὰ σεμνὰ ταῦτα, εἰ καὶ ἀναξίως, ἀλλ' οὖν ἔχοντι ἐπιπίπτεις βαρὺς καὶ τὴν πόρρω τοῦ πατρὸς στάσιν δίδως, ἥδη δὲ καὶ τῆς τροφῆς ὑφαιρεῖς;</p> <p>(303,19-22)</p>
<p>χαρόνεια λουτρὰ τεθνεῶσι προσήκοντα, οὐ γὰρ γλυκέα. Πικρᾶς δὲ ἄλμης ἀπόρροια, οὐ λοετρὰ θυμῆρη καταχέομενα (15.6-8)</p>	<p>γλυκεῖά μοι προσεμειδίασε προκοπή· πικρὸν οὖν τὸ τῆς ἐγκοπῆς ταύτης λογίζομαι σκυθρωπὸν</p> <p>(304,30-32)</p>
<p>Περιβαλοῦμαι πορισάμενος ἐτέρωθεν κλέμματα καὶ τάχα φωραθεὶς δίκην δώσω μείζονα; Οὐκ ἔστι μοι (15.2-4)</p>	<p>οὐκ ἔστιν οὖν μοι χαίρειν τῶν πατρικῶν ἐκπίπτοντι ἀγκαλῶν</p> <p>(304,35)</p>
<p>Ἄνθρωπος ἐγὼ χθὲς μὲν ἐν τιμαῖς περίβλεπτος, αἱ δὲ ἦσαν οὐ φύσει, ἀλλ' ἐγὼ ἠπατώμην (18.8-9)</p>	<p>Οὐκ ἔδει πεσόντων ἡμῶν ἀναστῆναι τὸν ἀδελφόν· ἦν γὰρ καὶ ἐκεῖνον εἰς ὀρθὸν στῆναι καὶ ἡμᾶς ἐδραίους συνίστασθαι· οὐκ ἔδει τὴν ἡμῶν πτῶσιν ἔγερσιν ἐκείνου γενέσθαι οὐδὲ τὴν ἡμετέραν φθορὰν ἐτέρου γένεσιν κατὰ τινα φύσεως ἀκολούθησιν, ὅτι μηδὲ φυσικὰ τὰ τῆς γενέσεως ἐνταῦθα ἡμῖν, ἀλλὰ τῷ ὄντι θεϊότατα</p> <p>(304,51-55)</p>

<p>Ἰμάτιον ἔχεις, ἀρχηγὸς ἡμῶν γενοῦ. Ἄλλ' οἱ τεταγμένοι παρ' ἐμοὶ τὸ ἀνάπαλιν ἐπιφωνοῦσιν (11.15-17)</p>	<p>ἔστρεψας τὸν κοπετὸν μου εἰς χαρὰν' ἐμοὶ ἐρεῖ ἂν ὁ ἀδελφὸς ἐκ πένθους εἰς χαρμοσύνην στραφεῖς· ἀλλ' ἡμῖν ἔμπαλιν εἰς κοπετὸν ἀνέστραπται ἡ χαρά (304,57-305,59)</p>
<p>Ἄλλ' ἐμοὶ φιλάνθρωποτέρα ἢ ἐπεξέλευσις (7.10-11)</p>	<p>κάκεῖνος μὲν ἐφέσιμον τὴν κατ' αὐτὸν δίκην εἰς τὸ φιλάνθρωπον θέμενος δεδικαίωται, ἡμεῖς δὲ καὶ αὐτοὶ ὁμοίου τινὸς ἐφιέμενοι κενοὶ τινες λογιζόμεθα, ὡς αὐτὸν μὲν ἄξιον ὄν φιλάνθρωπίαν εὐρεῖν, οἷς ἐφήκεν, οὐκέτι δὲ καὶ ἡμᾶς· (305,67-70)</p>
<p>Τί μοι τὴν θλίψιν ἐπαύξετε; (18.6)</p>	<p>καὶ τὸ τραῦμα προσεπιζαίνων μοι (305,81-82)</p>
<p>προκαλοῦμαι τὸν σώζοντα καὶ τῇ ἀγνωμοσύνη μου συγγνωσόμενον (13.11-13)</p>	<p>ἐξῆ μοι τὸν ἰασόμενον καὶ τὴν θεραπείαν προσκαλεῖσθαι ἀθόρυβον; (305,84-85)</p>
<p>ψυχὴ ἐφάμαρτος ἐξώρροπον ὡς τὰ πολλὰ ἔχει τὴν κάκωσιν. (7.8-9)</p>	<p>οἶδά μου τὸ ἐφάμαρτον· οἶδα καί, οἷα τοῖς ἀμαρτάνουσιν οὐκ ἔξω δίκης κεῖνται τὰ πειρα- τήρια, καὶ με φοβοῦσι ταῦτα καὶ διὰ τοῦτο στέργω τὸ φιλάνθρωπον· (306,9-11)</p>
<p>Ἀγαπητὸν εἰ μὴ προοίμια ταῦτα κακὰ μεγάλων αγώνων. Ἀγαπῶν ἂν εἰ μέχρι τούτου μοι ὄριστα τὸ κακόν (7.4-6)</p>	<p>ἠγάπων δ' ἂν, εἰ καὶ εἰς νόμον ἐγγέγραπτο καὶ τῷ ἐγγράφῳ κεκύρωτο [...] (306,21-22)</p>
<p>Καὶ ἀνάγκη πᾶσα ἐτέροις χρήσασθαι (15.12-13)</p>	<p>καὶ ἔσται ἀνάγκη μὴ παριδεῖν τὸν παῖδα λιμῷ τηκόμενον (309,35-36)</p>
<p>καὶ που καὶ εἰς ἵππον στατὸν παραβαλεῖ εἰωθότα ποταμῷ λούεσθαι (20.12-13)</p>	<p>Οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα καματηρὸν καὶ τῷ γῆρα κατάκοπον οὐδ' ὑφαιρήσεις τῆς τροφῆς οὐδ' ἀνακόψεις τῆς νομῆς</p>

Με τον παραλληλισμό της κατάστασης στην οποία βρίσκεται ο Νεόφυτος με εκείνη στην οποία έφερε προ καιρού τον Ευστάθιο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο συγγραφέας μας παίρνει κατά κάποιον τρόπο την εκδίκησή του. Είναι σαν να λέει στον Μωκησσού «όπως εξ αιτίας σου υπέστην τόσα και τόσα δεινά, έτσι και εσύ υφίστασαι τώρα τα ίδια λόγω της αχαριστίας σου». Εξάλλου με τις φράσεις της ηθοποιίας *Εἶλκον πολλὰ τῶν ἀλλοτριῶν περὶ ἐμέ* (10.4), *Οὕτω τοὺς παραπεσόντας γυμνοῦν ἐγὼ ποτε ἤθελον* (11.14-15), [...] *καὶ βίων πράσεις, ὧν ἐγὼ ὑπερίσταμαι* (17.6-7) θα μπορούσε ο Νεόφυτος να αναφέρεται τόσο στα κειμήλια που έκλεψε, όσο και στην θέση του Ευσταθίου που προσεταιρίστηκε, ενώ με το *ἀλλ' ἐγὼ τὰ παροιχόμενα θρηγῶ, οὐ μόνον οἷς ἐκ παλαιοῦ ἐνεργήωσα* ίσως να υπαινίσσεται το αξίωμά του, για το οποίο ήδη ένιωθε ανασφάλεια, εφ' όσον ήδη είχε χάσει κάποιο αξίωμα παλαιότερα. Το δε κείμενο εν συνόλω πέρα από κριτική για την στάση του μοναχού θα μπορούσε εμμέσως να εμπεριέχει και κάποιον ελάχιστο ψόγο ή παράπονο απέναντι στον πατριάρχη, αφού ανεξαρτήτως των ευεργεσιών του προς τον παλαιό του γραμματέα, επέλεξε κάποτε να βοηθήσει ένα τέτοιας ποιότητας άτομο φέρνοντας τον συγγραφέα σε δεινή οικονομική κατάσταση.

Πέρα από την αντιπάθεια του Ευσταθίου προς τον Νεόφυτο και τον ψόγο για την αχάριστη στάση του, φαίνεται πως ο Ευστάθιος αναφέρεται και στην ιδιότητά του ως μοναχού για να τονίσει την διάσταση των όρκων που έλαβε κάποτε με την τωρινή τρυφηλή ζωή του. Λόγω της γενικής αυστηρότητάς του, φαίνεται πως ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης μάλλον ασπαζόταν και τις περί αλουσίας απόψεις και απαιτούσε από τους ασκητές να τηρούν τέτοια στάση¹³⁵. Άλλωστε ο ίδιος υποστηρίζει ότι τὰ πυκινὰ λοετρά καὶ οἱ πέρα τοῦ προσήκοντος προάγοντες καὶ ἀκολουθοῦντες καὶ τὰ τούτοις ἐπόμενα βλακείας εἰσὶν ἐνδείξεις¹³⁶.

ii. ὡς ἐν ἠθοποιία

Το κείμενο του Ευσταθίου παραδίδεται από τον Scorialensis με τον εξής τίτλο: «Τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὡς ἐν ἠθοποιία». Το ὡς ἐν ἠθοποιία είναι φράση, την οποία ορισμένες φορές χρησιμοποιούσε στα σχόλιά του

¹³⁵ Για το ζήτημα της αλουσίας και τις διάφορες στάσεις στους κόλπους της εκκλησίας βλ. κατωτέρω σελ. 90-94.

¹³⁶ Metzler, Emendanda, 68.28-30.

στον Όμηρο και ο ίδιος ο Ευστάθιος, όταν ανέφερε ότι ο ποιητής έβαζε τα πρόσωπά του να μιλούν σε ευθύ λόγο. Δεν είναι βέβαιο αν ο αντιγραφέας του χειρογράφου δανείζεται απλώς την φράση αυτή του Ευσταθίου ή την χρησιμοποιεί σκόπιμα για να δηλώσει την παρουσία στο συγκεκριμένο κείμενο στοιχείων προερχομένων και από άλλα είδη προγυμνασμάτων. Δεδομένου ότι τον τίτλο του έργου ακολουθεί διευκρινιστικό σχόλιο εν είδει προθεωρίας, όπου αναφέρεται ότι η μέθοδος συγγραφής διαφέρει από την τυπική ηθοποιία και ότι πέρα από την έκθεση ταιριαστών στο πρόσωπο και την περίσταση λόγων ο συγγραφέας θέλει να ψέξει τον ασυνείδητο επίσκοπο, γι' αυτό τον βάζει μέσω των λόγων του να καταδεικνύει τον χαρακτήρα του (χωρίς όμως υπερβολές, που δεν θα άρμοζαν ούτε στον συγγραφέα ούτε στον πρωταγωνιστή και στην κατάσταση), θεωρώ πως το δεύτερο ενδεχόμενο είναι το πιθανότερο¹³⁷.

Πράγματι, αν και το κείμενο είναι όντως μία ηθοποιία, που μας μεταφέρει τα λόγια του Νεοφύτου όταν μετά το λουτρό του έμεινε γυμνός, παρ' όλα αυτά μέσα στο κείμενο υπάρχουν σε αρκετά σημεία στοιχεία που παραπέμπουν σε άλλα είδη προγυμνασμάτων. Έτσι, ευθύς εξ αρχής έχουμε μία σύντομη *έκφρασιν* και *εγκώμιο*, καθώς ο συγγραφέας μας παρουσιάζει την μορφή αλλά και την ασύγκριτη άνεση και πολυτέλεια των λουτρικών του Νεοφύτου (2-4). Μάλιστα ο ίδιος αναφέρεται ξεκάθαρα σε αυτό με την φράση «οὐκ ἂν ἔχοι ταχεῖαν ἔκφρασιν». Ο ψόγος ενυπάρχει σε όλο το κείμενο, καθώς από τα λόγια του ιδίου του πρωταγωνιστή αποκαλύπτεται ο άθλιος χαρακτήρας του. Ακόμη, σε κάποια σημεία υπάρχει μικρή *σύγκρισις* του Νεοφύτου με διάφορα πρόσωπα, καθώς ο ίδιος παρομοιάζει την περίστασή του με εκείνη των εν λόγω χαρακτήρων. Στην παράγραφο 11 παρομοιάζει την γύμνωσή του με εκείνη του Ιωσήφ και του Νώε, ενώ λαμβάνοντας αφορμή από το λουτρό, όπου βρίσκεται, παρομοιάζει τον εαυτό του με μυθικά πρόσωπα που υπέφεραν λόγω του νερού· με τον Οδυσσέα, που παράδερνε στο πέλαγος ως ναυαγός, και την Ίνώ, που πήγε να τον βοηθήσει, αλλά και η ίδια ως θνητή οδηγήθηκε από την μανία της να πηδήξει στην θάλασσα (14.4-8)· με την καλιακούδα, που μάζεψε από την ακροποταμιά τα ξένα φτερά για να στολιστεί· με τον άσπλαχνο πλούσιο, που στην κόλαση ikέτευε για λίγο νερό· με τον Αγαμέμνονα, που δολοφονήθηκε μέσα στο λουτρό (15.15-26). Τέλος, στοιχείο *κοινού τόπου* είναι η αξιοποίηση του τύπου του τρυφηλού μοναχού. Ο συγκεκριμένος τύπος ανθρώπου υπάρχει παραδείγματος χάριν

¹³⁷ Βλ. κατωτέρω σελ. 48.10-18.

στο πτωχοπροδρομικό ποίημα, όπου γίνεται αναφορά σε ορισμένους επιφανείς μοναχούς, οι οποίοι ζουν στην μονή άνετα και πολυτελώς, εν αντιθέσει με τους ταπεινότερους αδελφούς, τους οποίους μεταχειρίζονται ως υπηρέτες¹³⁸, αλλά και σε άλλα έργα του Ευσταθίου, όπου στρέφεται κατά των ανθρώπων αυτών¹³⁹.

Αναφορικά με τις χρονικές βαθμίδες της ηθοποιίας, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί βέβαια και τις τρεις, αλλά δεν περιορίζεται σε μία τυπική έκθεση των γεγονότων, όπου στο πρώτο μέρος του έργου θα αναφερόταν στο δύσκολο παρόν, έπειτα θα έκανε αναδρομή στο όμορφο παρελθόν και τέλος νύξη στο χειρότερο μέλλον, παρά μεταβαίνει ελεύθερα από βαθμίδα σε βαθμίδα τόσο από την μία παράγραφο στην άλλη, όσο και στην ίδια παράγραφο. Έτσι το έργο παρουσιάζει την παρακάτω ακολουθία:

1. Παρόν (με αναφορά στο παρελθόν). Ο Νεόφυτος προσεύχεται να σωθεί από το κακό που τον βρήκε, καθώς έχασε τα ρούχα που είχε όταν ήρθε.
- 2-4. Παρελθόν (με αναφορά στο παρόν). Τα λουτρικά που έφερε μαζί του.
5. Παρελθόν. Η λήψη του λουτρού και η απώλεια των λουτρικών.
6. Παρόν και παρελθόν. Αναρωτιέται τι μπορεί να έγιναν τα ρούχα του.
7. Όλες οι βαθμίδες. Η παρούσα κατάσταση είναι τιμωρία για τις παλαιές αμαρτίες. Προσευχή να σωθεί μελλοντικά.
- 8-9. Παρελθόν (με αναφορά στο παρόν). Ο θάνατος του πατριάρχη και η αδιαφορία του Νεοφύτου, οι παλαιές τιμές που τώρα χάνει.
10. Όλες οι βαθμίδες. Είναι τώρα γυμνός όπως στο παρελθόν, κακός οίωνος για το μέλλον.
- 11-13. Παρόν και παρελθόν. Είναι γυμνός και γελοιοποιείται λόγω των παλαιών του αμαρτιών. Ικεσία στον Μιχαήλ να τον ελεήσει.
- 14-15. Όλες οι βαθμίδες. Σύγκριση της τωρινής κατάστασης με την παλαιά. Ανησυχία για το τι θα ακολουθήσει.
16. Παρόν (με αναφορά στο παρελθόν). Είναι περικυκλωμένος από πλήθος, που τον περιγελά.
17. Μέλλον. Η επερχόμενη εκλογή πατριάρχη και η στρατηγική του πρωταγωνιστή.
18. Παρόν (με αναφορά στο παρελθόν). Έχει γίνει θέαμα.
19. Όλες οι βαθμίδες. Η κατάσταση των κλεφτών και εξαπόλυση αρών εναντίον τους, θρήνος για τα ρούχα.

¹³⁸ Eideneier, Πτωχοπρόδρομος, 197-235.

¹³⁹ Βλ. κατωτέρω σελ. 104 κ.ε.

20. Παρελθόν και μέλλον. Η συνδιαλλαγή με το προσωπικό του λουτρού και η τιμωρία του, καθώς δεν θα μπορέσει να πληρώσει.
21. Παρελθόν. Η αγάπη του για τα λουτρά καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του.
22. Παρελθόν και μέλλον. Η παλαιά του αλαζονεία και η αγωνία για τα επακόλουθα.

Σχετικά με το ύφος, στο κείμενο υπάρχουν διάφορα παραθέματα και σχήματα, τα οποία είναι αναμενόμενα από έναν συγγραφέα της μορφώσεως του Ευσταθίου, αλλά δεν είναι βέβαιο αν ο Νεόφυτος είχε το αντίστοιχο μορφωτικό επίπεδο, ώστε να εκφραστεί πραγματικά με αυτόν τον τρόπο. Επίσης η έκταση του κειμένου είναι μεγαλύτερη από τις συνηθισμένες ηθοποιίες και μοιάζει με σύντομο ρητορικό λόγο. Όσον αφορά τον διαχωρισμό σε είδη, έχουμε να κάνουμε με την υποδιαίρεση που ονομάζεται ηθοποιία, καθώς ο πρωταγωνιστής είναι υπαρκτό πρόσωπο και όχι αφηρημένη έννοια ή φάντασμα, και το κείμενο ανήκει στο μικτό είδος, εφ' όσον παρουσιάζεται τόσο ο χαρακτήρας του Νεοφύτου, όσο και η αγωνία του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα στοιχείο που αφορά και τα δύο. Ο Ευστάθιος βάζει τον πρωταγωνιστή του να μιλά σε πληθυντικό μεγαλοπρεπείας για να δείξει την υπερηφάνειά του, αλλά συχνά αλλάζει το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο με πρώτο ενικό, δείχνοντας έτσι την σύγχυσή του.

Συνολικά, με τις εναλλαγές των χρονικών επιπέδων, την χρήση στοιχείων από διάφορες ομάδες προγυμνασμάτων και τα υφολογικά παιχνίδια ο Ευστάθιος αναδεικνύει την ρητορική του μαεστρία και την μεγάλη λογιωσύνη του, δημιουργώντας ένα κείμενο αρκετά πιο σύνθετο από άλλα αντίστοιχά του. Καθώς φαίνεται πως στόχος του ήταν να σκώψει τον παλαιό του αντίπαλο, μάλλον το κείμενο δεν χρησιμοποιήθηκε από τον ίδιο ως σχολικό έργο¹⁴⁰.

iii. Οι αρχές της παρούσας έκδοσης

Εν αντιθέσει με το κείμενο της έκδοσης του Tafel για το κείμενο της ανά χειράς έκδοσης χρησιμοποιήθηκαν και οι δύο κώδικες. Κατά την διαδικασία αντιβολής των χειρογράφων επέλεξα να κρατήσω στο κείμενο την γραφή που θεώρησα σωστή ή που κατ' εμέ ταίριαζε περισσότερο στο κείμενο. Μετά την ολοκλήρωση της φάσης αυτής παρέμειναν ορισμένες γραφές που ήταν μεν διαφορετικές, αλλά είχαν παρόμοιο νόημα (π.χ. πορισάμενος - κομισάμενος,

¹⁴⁰ Ο Hunger, Λογοτεχνία Α', 188-190 θεωρεί δεδομένο ότι ως ηθοποιία το κείμενο ήταν σχολικό έργο. Επιφύλαξη ως προς αυτό εκφράζει και η Loukaki, *Progymnasmata*, 199, σημ. 47.

έποφείλειν - έποφλεῖν, λυπηρά - δυσχερή κοκ.) ή λέξεις όπως δέ, γάρ κτλ. των οποίων η παρουσία σε ένα και η απουσία από το άλλο χειρόγραφο δεν επηρέαζε σημαντικά το κείμενο. Δεδομένου ότι στην πρώτη φάση της αντιβολής επελέγησαν κατά τι περισσότερο οι γραφές του Παρισινού κώδικος, στην δεύτερη αυτή φάση προτίμησα επίσης τις γραφές που παρέδιδε το συγκεκριμένο χειρόγραφο. Στο υπόμνημα τοποθετούνται ακόμη οι γραφές του κειμένου του Tafel, που διαφέρουν από εκείνες που παραδίδει το παρισινό χειρόγραφο, στο οποίο βασίστηκε για την δική του έκδοση.

Και στα δύο χειρόγραφα σημειώνονται συστηματικά οι τόνοι και τα πνεύματα χωρίς ιδιαίτερες αποκλίσεις, οι οποίες, σε περίπτωση που υπάρχουν, διορθώνονται σιωπηρά. Λέξεις με παράξενη ορθογραφία δεν υπήρξαν. Εφ' όσον και στα δύο χειρόγραφα η πόλη Μωκησός παραδίδεται με ένα σίγμα, επέλεξα να κρατήσω αυτήν την γραφή στο κείμενο και την σύγχρονη (με δύο σίγμα) στην μετάφραση. Οι λέξεις ώστε και μηδὲ παραδίδονται τόσο ενωμένες όσο και χωρισμένες σε δύο λέξεις. Υπάρχει μάλιστα η περίπτωση τα χειρόγραφα να συμφωνούν στον ένα ή τον άλλο τύπο, ή το ένα να παραδίδει την λέξη ενωμένη και το άλλο χωρισμένη. Χάρη ομοιομορφίας επέλεξα να κρατήσω τον ενιαίο τύπο σε όλο το κείμενο. Σε δύο περιπτώσεις παρ' όλο που οι κώδικες συμφωνούσαν ως προς την γραφή πρότεινα διόρθωση. Στην πρώτη περίπτωση στην φράση λειμῶνος παραφαίνων ὄψιν (2.20) οι κώδικες παρέδιδαν την γραφή περιφαίνων, παρ' όλα αυτά η φράση με την λέξη παραφαίνων απαντά και σε άλλο έργο του Εσταθίου, οπότε επέλεξα αυτή την λέξη. Πολύ συστηματικά όπου ένας κώδικας παραδίδει περι ο άλλος παραδίδει παρὰ, φαίνεται λοιπόν πως είτε στο αυτόγραφο του Ευσταθίου είτε στο άμεσο αντίγραφο απ' όπου προέκυψαν οι δικοί μας κώδικες η λέξη παρὰ είχε την συντομογραφία που έμοιαζε με το περι, και έτσι επήλθε σύγχυση στους αντιγραφείς¹⁴¹. Η δεύτερη παρέμβαση είναι στην φράση χάρις δὲ εἶ<η> καὶ ἀνθρώποις, όπου τα χειρόγραφα παρέδιδαν εἶ, που δεν έβγαζε νόημα, και προστέθηκε το ήτα για να σχηματιστεί η ευκτική.

Όσον αφορά την στίξη, επέλεξα να εφαρμόσω το σύγχρονο σύστημα στίξης, λαμβάνοντας παράλληλα υπ' όψιν μου την στίξη των χειρογράφων σε κάποια σημεία. Τέλος, το κριτικό υπόμνημα είναι μικτό.

¹⁴¹ Βλ. Mioni, Παλαιογραφία, 117.

Conspectus siglorum

P: Parisinus graecus 1182

S: Scorialensis Y-II-10

T: lectio Tafel¹⁴²

W: lectio Wirth¹⁴³

a. ante

ad. addit

cf. confer

codd. codices

e.g. exempli gratia

loc. com. locus communis

om. omittit

p. post

schol. Scholium

suppl. supplevit

◊ addenda

[] supplenda in lacuna codicis

... lacuna texti

---

¹⁴² Tafel, *Opuscula*, 328-332.

¹⁴³ Wirth, *Ethopoiie*, 216.

II. Κείμενο- μετάφραση

Τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὡς
ἐν ἠθοποιία

5 Ποίους ἂν εἶπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ
Μωκησοῦ, ὅτε τῆ ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ
εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ
Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου λουόμενος ἀφηρέθη ἐξ
ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τὸ ἔξω
στρῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ λοιπά, τὰ ἀστείως αὐτίκα
δοθέντα πτωχοῖς.

10 Ἡ δὲ μέθοδος ἐξήλλακται πρὸς τὴν ἀληθῆ
ἠθοποιίαν· οὐ γὰρ ἔστι σκοπὸς [νῦν] αὐτῷ τοῦτο, τὰ
εἰκότα μόνον εἰπεῖν, ἀλλὰ καὶ σκῶψαι τὸν ἀσυνείδητον·
διὸ καὶ πλάττεται ὁ μοναχὸς λέγων καθ' ἑαυτοῦ, ἐπεὶ καὶ
τοῦτο πολλάκις εἰκός· φανερῶς δὲ οὐδέν τι παχὺ καὶ
15 αὔθαδες ἀπερικαλύπτως λέγεται διὰ τὴν τῶν προσώπων
ποιότητα, τοῦ τε λέγοντος — οὐ γὰρ ἂν τις ἑαυτὸν ἐξ
ὀρθοῦ ὑβρίζῃ — καὶ τοῦ πλαττομένου δὲ τὴν ἠθοποιίαν —
οὐ γὰρ ἔπρεπε τῷ τοιοῦτῳ πάνυ λαλεῖν εὐτράπελα.

1 Ἀνεξίκακε σῶτερ, ἀνέχου μὴ καὶ κακόν μοι
γένοιτο πλεῖον. Ἀλεξίκακε Θεέ, ἀποσοβηθεῖη καὶ ἡ
φαινομένη αὐτῆ κάκωσις. Ἀλλὰ τί δὴ ποτε τὰ παρόντα,
φαντασία τις ἄλλως καὶ δόκησις, ἢ πρὸς ἀλήθειαν

1, 1 Ἀνεξίκακε σῶτερ] cf. *Horol.*, 83,4.5 (Ajjoub-Paramelle) ὃ
ἀνεξίκακε Σῶτερ 2 Ἀλεξίκακε Θεέ] cf. *Luc.*, *Cal. non tem. cred.*,
17.17-18 (Harmon) καὶ τέλος ἔθνον παρέδρω καὶ ἀλεξικάκω θεῷ;
Greg. Naz., *Carm. Dogm.*, 37,464.11 (Migne) Σφρηγίς ἀλεξικάκιο
Θεοῦ τόδε 4 φαντασία – δόκησις] loc. com., cf. e.g. *Joan. Chrys.*,
In il.: Pat. si pos. est, trans., 51,38.4-5 (Migne) δόκησις τοῦτο ἦν
καὶ φαντασία

1–2 Τοῦ – ἠθοποιία] Τοῦ αὐτοῦ ἠθοποιία P 3 Ποίους] Οἷους S |
ὁ¹ – Νεόφυτος] om. P 3–4 ὁ Μωκησοῦ] ὁ Μωκησῶν P; Ὁμωκή-
σων T 5 κυροῦ] κῦρ S 6 τοῦ²] om. S 8 a. λοιπά τὰ ad. S
10–18 Ἡ – εὐτράπελα. Schol. S] om. P 11 νῦν supl. W 16 τε] τι
W 1, 1 μοι] τι S

Του λογιότατου μητροπολίτη Θεσσαλονίκης εν είδει ηθοποιίας

Τι θα έλεγε ο μοναχός Νεόφυτος, ο επίσκοπος Μωκησσού, όταν ενώ λουζόταν την επομένη του θανάτου του παναγιότατου πατριάρχη κυρού Μιχαήλ του του Αγγιάλου, ο οποίος τον είχε ευεργετήσει πολύ, απεσταλμένοι του Παντεχνή, του μεγάλου οικονόμου, του έκλεψαν το στρώμα που είχε έξω και τα ρούχα και τα υπόλοιπα, τα οποία αμέσως μοιράστηκαν ευφυώς στους φτωχούς.

Η δε μεθοδολογία είναι διαφορετική από την τυπική ηθοποιία, διότι σε αυτήν την περίπτωση δεν είναι σκοπός του μόνο αυτό, να μιλήσει δηλαδή με αληθοφάνεια, αλλά και να σατιρίσει τον ασυνείδητο· γι' αυτό και παρουσιάζεται ο μοναχός να κατηγορεί τον ίδιο του τον εαυτό, αφού και αυτό είναι εν πολλοίς εύλογο· δεν λέγεται όμως ξεκάθαρα και απροκάλυπτα τίποτα χοντροκομμένο και απρεπές εξ αιτίας της ποιότητας του χαρακτήρα των προσώπων, τόσο του ομιλούντος — διότι κανείς δεν βρίζει απ' ευθείας τον ίδιο του τον εαυτό — όσο και του συγγραφέα δημιουργού της ηθοποιίας — διότι δεν θα ταίριαζε στην προσωπικότητά του να λέει λόγια τόσο γελοία.

1. Μακρόθυμε Σωτήρα, κράτα, μη με βρει μεγαλύτερο κακό· Θεέ μου, που διώχνεις μακριά το κακό, ας χαθεί και αυτή η συμφορά που παρουσιάστηκε. Αλλά τι είναι και αυτό, κάποιου είδους οφθαλμαπάτη και οπτασία ή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα; Παίρνει μορφή

5 ὑφεςτήκασιν; Ὅναρ ἀναπλάττεται, ἢ ὕπαρ τοῖς ὀφθαλμοῖς
παρίσταται; Εὐσχήμων ἦλθον· κοσμίως εἶχον περιβολήν τε
φέρων, ὀπόσην τρυφερευόμενον σῶμα περίκειται, καὶ
λαμπρότητα δὲ ἄλλην ὑπὲρ ἀξίαν μὲν, ἀλλ' ὅμως
ἐπαγόμενος.

2 Τάπης ἀνθηρόχρους ὑφήπλωτο λειμῶνος
παραφαίνων ὄψιν, οἷς, ὅσα καὶ ἄνθεσι, ποικίλοις
διελάμπετο βάμμασι. Στρῶμα ὁ τάπης ἀνεῖχεν οὐ
Μιλησίοις ἐστοιβασμένον ἐρίοις, ὅποια καὶ ταῦτα εὐαφῆ
5 καὶ μαλακὰ μαλακῶς ἐγκαθεύδειν, ἀλλὰ σεσαγμένον
ἔνδον ἄνθεσι φυτῶν, ἃ σπεύροντες ἄνθρωποι εἶτα τὸ
ἐπανθοῦν ἐριῶδες πόνῳ συλλέγουσι παρευδοκιμοῦν τὴν
τῶν ἐρίων χρῆσιν τὰ εἰς τρυφήν ἀνακλίσεως. Τὸ δὲ
ἐπιπολάζον λίνεον, ὡς ἐπενδύειν τὸ στρῶμα, ἐχρῆν μὲν εἰς
10 μελανίαν βεβάφθαι σκυθροπότερον διὰ τε ἐμὲ βίου
τοιούτου ἄνθρωπον καὶ διὰ τὸ πάθος ἢ καὶ πένθος, ὃ μοι
ἄρτι προσήρμοττε· τὸ δὲ ἀλλὰ λευκὸν μὲν ἦν ὡς ὁ ἥλιος·
τὴν λεπτοργίαν, ὅποιον ἀράχνης ἐργάζεται. Ἦν καὶ ἡ τῆς
κεφαλῆς ἀνάπαυσις τούτῳ ἐφάμιλλος, ὡς ἀνακείμενόν με
15 μὴ ἐπιφαίνεσθαι, ἀλλὰ τῆ τῶν ὑποκειμένων ἀπαλότῃ
ἐγκαταδύεσθαι, ἢ, οὐ καὶ μᾶλλον ἐγὼ ἐπάξιος δοκεῖν,
μνημεῖον τινὶ ἐγκαταχώννυσθαι.

5–6 Ὅναρ – παρίσταται] loc. com., cf. e.g. Hom., *Od.*, 19.547 οὐκ
ὄναρ, ἀλλ' ὕπαρ ἐσθλόν 6 Εὐσχήμων ἦλθον·] cf. *Cat. in Marc.*
(*rec. ii*), 443.8-9 (Cramer) ἦλθεν Ἰωσήφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας,
εὐσχήμων βουλευτῆς | κοσμίως εἶχον] cf. Luc., *Pseud.*, 19.6-7
(Harmon) κοσμίως πάνυ, χρυσᾶς ἐμβάδας ἔχων 2, 1–2 λειμῶνος
– ὄψιν] cf. Eust. Thes., *Or. ad conj. imper.*, 254.26-28 (Wirth)
λειμῶνος δὲ παραφαίνων ὄψιν τῷ ἀνθηρῷ καὶ ποικίλῳ τῶν ἐν
αὐταῖς 5 μαλακὰ μαλακῶς] cf. Herod., *Hist.*, 9,122.15 μαλακῶν
χώρων μαλακοὺς ἄνδρας γίνεσθαι; *Mat.*, 11,8 ἄνθρωπον ἐν
μαλακοῖς ἡμφιεσμένον; ἰδοὺ οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις
τῶν βασιλέων εἰσίν

7 ὀπόσην] ὀπόση P | περίκειται] παράκειται P 8 δὲ codd] καὶ T |
μὲν] om. P 2, 2 παραφαίνων] περιφαίνων codd. 5 μαλακὰ]
ἀγαθὰ P 6 ἔνδον] om. S 7 a. πόνῳ σὺν ad. T | παρευδοκιμοῦν]
παρευδοκιμοῦντες S 9 ἐπενδύειν] ἐπεγξύειν T 10 βεβάφθαι]
βάπτεσθαι S 11 πάθος – καί?] om. S 13 ἐργάζεται.] τεχνάζεται P
17 ἐγκαταχώννυσθαι.] ἐγκαταχωννύεσθαι S

κάποιο όνειρο ή εμφανίζεται μπροστά στα μάτια μου κάτι αληθινό; Ήρθα κομψός· ήμουν καθώς πρέπει, φέροντας εκείνη την αμφίεση που περιβάλλει ένα τρυφηλό σώμα, αλλά και άλλη λαμπρότητα πολύ περισσότερη απ' όσο άξιζα, παρ' όλα αυτά την έφερα.

2. Στο πάτωμα ήταν απλωμένο χαλί που έμοιαζε στην όψη με λιβάδι, καθώς άστραφτε με χρώματα πλουμιστά, όπως και τα άνθη. Το χαλί είχε πάνω του ένα στρώμα όχι παραγεμισμένο με μαλλί από την Μίλητο, που είναι βέβαια απαλό και αναπauτικό ώστε να κοιμάται κανείς αναπauτικά, αλλά γεμάτο μέσα με αγνό βαμβάκι, που το σπέρνουν οι άνθρωποι και έπειτα με κόπο συλλέγουν το χνουδωτό του άνθος, το οποίο ξεπερνά το μαλλί στην απόλαυση της ξάπλας. Το λινό σκέπασμα που επένδυε το στρώμα θα έπρεπε να είναι βαμμένο μαύρο, δηλαδή πιο σκουρόχρωμο μιας και είμαι άνθρωπος που τέτοια ζωή επέλεξε, αλλά και λόγω του παθήματος ή και πένθους, που τώρα δα με βρήκε. Ωστόσο αυτό ήταν ολόλευκο, όπως ο ήλιος· τόσο καλοδουλεμένο, όσο ιστός αράχνης. Εφάμιλλο ήταν και το μαξιλάρι μου, αφού όταν ξάπλωνα δεν φαινόμουν στην επιφάνεια, παρά έμοιαζα σαν να βυθίζομαι στην απαλότητά του ή σαν να χώνομαι σε κανένα μνήμα, που μου φαίνεται πως θα μου άξιζε περισσότερο.

3 Ἦσαν μοι ταῦτα οὕτω σεμνά. Αἰ δὲ σινδόνες, τὸ
 παραπέτασμα τῆς στρωμνῆς, ἄκρως μὲν σηρικαῖς
 ἐνέλαμπον κρόκαις καὶ ταύταις ἀλουργοῖς, καὶ οἷας οὐκ ἂν
 ἀπαξιώση τρυφῶν ἀνήρ. Εἶπεν ἂν τις βλέπων αὐτάς μὲν
 5 ἱρίδων δίκην παραλλήλους κεῖσθαι, τὸ δὲ μέσον φῶς οἶον
 εἶναι· οὕτως ἀκράτως ἦν λευκόν. Ἡ δὲ λεπτότης, ἀλλ' οὐκ
 ἂν εἶπεν ὁ ἰδὼν ὕφασμα βλέπειν, ἀλλὰ πεφωτισμένον|ἠλίφ
 ἀέρα, ἀμεσολάβητον σώματι. Ἡ δὲ στιλπνότης ἀπολείβειν,
 ὃ φασιν, ἐδόκει ὑγρὸν ἔλαιον. Καὶ ἔκειντο χρῆμα καλὸν
 10 ἐπὶ καλῷ τῷ στρώματι αἰ σινδόνες, δυσωπούμεναι τὸν
 θεατὴν πόρρω που μένειν, ὡς μὴ ὅτι γε ἐγκαθευδῆσαι,
 ἀλλὰ μὴ καὶ εἰς τὸ πᾶν ψαῦσαι, μὴ καὶ χρανθείη τὰ οὕτω
 τίμια. Τὸ δὲ ἐπικείμενον, εἴτε δάπιδος αὐτὸ εἴτε καὶ κοινῶς
 ἀπλώματος ὀνόματι σεμνῦναι χρή, οὐκ ἂν ἔχοι ταχεῖαν
 15 ἔκφρασιν. Ἐκεῖνο δὲ εἰπεῖν ἀρκεῖ, ὡς ἄρα ὄν τρόπον
 ὑπερθεν τῶν λοιπῶν ἔκειτο, οὕτω καὶ τῶν λοιπῶν
 ὑπερέκειτο.

S 197r

4 Σκευὴ ἐπὶ τούτοις τὰ μὲν ἀπὸ γυμνοῦ χαλκοῦ, τὰ
 δὲ καὶ γεγανωμένα καττιτέρου φανότητι καὶ τὸν ἄργυρον
 καθυποκρινόμενα. Εἶπεν ἂν ὁ ὀρῶν αὐτοῖς ἐναπομένειν
 τὴν ὄψιν· ἔστιλβον γὰρ καὶ ὑπὲρ αὐτὰ κάτοπτρα. Θήκη
 5 μύρου στακτοῦ, ὁποῖόν τε ἀποβλύζει ρόδον, καὶ ὅπερ
 οἶνος σκευωρεῖ φαρματτόμενος εὐώδεσι μίγμασιν.
 Ἀνάφορον καλὸν ἰδεῖν, πλατὺ χωρῆσαι. Καὶ ἦν αὐτὸ θήκη
 χιτῶνος, ὃν οὐκ ἂν εἶπέ τις χεῖρας καμεῖν, καὶ ὕφασμάτων
 δὲ λασίων, ὡς εἰπεῖν τῷ ἀπὸ λίνου τριχώματι, ἃ χρὴ τὸν

3, 8–9 ἀπολείβειν – ἔλαιον.] Hom., *Od.*, 7.107 ἀπολείβεται ὑγρὸν ἔλαιον

3, 2 ἄκρως] ἄκραι P | σηρικαῖς] Σηρικαῖς T 3 οἷας] οἷαις P
 5 ἱρίδων] Ἰρίδων T 8 σώματι.] σῶμα S 11 γε] om. S 12 μὴ καί] μὴ δὲ S; μηδὲ T 13 δάπιδος] τάπητος S | καί] om. S 14 ὀνόματι] νοήματι T | ἔχοι] ἄχρι T 16 ὑπερθεν – λοιπῶν¹] τῶν λοιπῶν

3. Τόσο θεσπέσια πράγματα είχα φέρει. Τα δε σεντόνια, που σκέπαζαν το στρώμα, λαμποκοπούσαν στο έπακρον από κλωστές μεταξωτές, και μάλιστα πορφυρές, τέτοιας ποιότητας που δεν θα τις απέρριπτε κανένας ντελικάτος άνδρας. Θα έλεγε κανείς βλέποντάς τες ότι βρίσκονται η μία δίπλα στην άλλη όπως τα χρώματα της ίριδας, ενώ το μέσον τους έμοιαζε με φως· τόσο εκθαμβωτικά λευκό ήταν. Άσε την λεπτότητα — όποιος τα έβλεπε δεν θα παραδεχόταν ότι κοίταζε ύφασμα, αλλά αιθέρα που τον φωτίζει ο ήλιος, άπιαστο στην υφή. Η γυαλάδα πάλι έμοιαζε, κατά τον ποιητή, με υγρό λάδι που στάζει. Και απλώνονταν τα σεντόνια, ωραίο πράμα, πάνω στο όμορφο στρώμα κάνοντας τον θεατή να μένει μακριά, και να ντρέπεται όχι να κοιμηθεί, αλλά ακόμη και να τα αγγίξει, μην τυχόν και μολυνθούν τα τόσο πολύτιμα. Όσο γι' αυτό που βρισκόταν από πάνω, είτε πρέπει παινεύοντάς το να το ονοματίσω επίστρωμα είτε κατά το κοινώς λεγόμενο πάπλωμα, δεν θα αρκούσε μια γρήγορη έκφραση. Φθάνει να πω εκείνο, ότι όπως ακριβώς απλωνόταν πάνω από τα άλλα, έτσι ακριβώς τα ξεπερνούσε όλα.

4. Πάνω τους υπήρχαν σκεύη, άλλα από καθαρό χαλκό και άλλα γανωμένα με λαμπερό κασσίτερο επισκιάζοντας ακόμη και το ασήμι. Θα έλεγε όποιος τα έβλεπε ότι εντυπωνόταν σε αυτά η μορφή του, γιατί άστραφταν περισσότερο ακόμη και από τους καθρέφτες. Δοχείο με υγρό μύρο, απόσταγμα από ρόδο, που παράγει το κρασί όταν καρυκεύεται με μείγματα ευωδιαστά. Κρεμάστρα όμορφη στην όψη και στην χωρητικότητα πλατιά. Και αυτή ήταν στήριγμα χιτώνα, τον οποίο δεν θα πίστευε κανείς πως δημιούργησαν χέρια ανθρώπινα, και χνουδωτών υφασμάτων, θα λέγαμε απ' το μαλλί του

10 ἤδη λουσάμενον περιτίθεσθαι, ὡς ἀπομάττεσθαι τὴν
 ὑγρότητα. Καλὰ τὰ πάντα καὶ τιμὴν πολλὴν εὐρίσκοντα.

5 Ταῦτα ἐπιλεξάμενος, πολλὰ δέ μοι περὶκειται καὶ
 αὐτὰ τεραστίως καὶ ὡς οὐκ ἂν ἤλπιζον, εἰχόμεν τὴν εἰς τὸ
 βαλανεῖον. Καὶ τέως ἡ ὁδὸς εὐθεία καὶ εἶχέ με τὸ
 κατάντημα. Καὶ σωρὸς τῶν σκευῶν ἔκειτο· καὶ αὐτὸς
 5 ἀποδυσάμενος καὶ τὴν στοιβὴν ἐπαυξήσας οἷς
 προσεθέμην, τὰ τοῦ ἱματισμοῦ, ἐχώρουν ἔσω καὶ τῶν
 θερμῶν ὑδάτων γίνομαι. Καὶ τὸν ρύπον τοῦ σώματος
 ἀποσύρας καὶ εἰς καλλονὴν καταστὰς ἠλίφ ἀντίμιμον, ὃς
 καὶ αὐτὸς λαμπρὸν παμφαίνει ὠκεανοῦ λουόμενος ὕδασιν,
 10 ἐζήτουν ἀναδῦναι μὲν τοῦ ἔνδον ἀλαμποῦς, ἀνατεῖλαι δὲ
 οἷον φαυστήριος. Καὶ τοῦτο μὲν εἶχον αὐτόθι. Ζητηθὲν δὲ
 τὸ λουτρικὸν περίβλημα ἔστιν οὐδαμοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ
 ἄφαντον καὶ ἡ λοιπὴ δὲ ἀποσκευή.

6 Τί δὴ ταῦτα; Πόθεν μοι τὸ κακόν; Ἄρπυιαι
 ἀνερείψαντο; Καὶ οὐκ ἂν περωταὶ παρεισδῦσαι
 ἐλάνθανον. Ἀλλὰ χανοῦσα γῆ ὑπεδέξατο; Καὶ οὐχ οὕτως
 ἡμεῖς τοῦ κατὰ σεισμόν πάθους δυσαίσθητοι. Ἀλλὰ πῦρ
 5 ἀνάλωσε; Καὶ ἤλεγχεν ἂν τέφρα τὸ τοῦ πυρὸς ἔργον. Τί δέ,
 ἀλλὰ φῶρες λαθόντες ἀπήγαγον τὰ ζητούμενα; Πῶς δὲ ἂν

4, 10–11 ὡς – ὑγρότητα.] cf. *Cat. in Ac. (cat. Andr.)*, 317.4-5 (Cramer) πρὸς τὸ ἀπομάττεσθαι τὰς ὑγρότητας τοῦ προσώπου 5, 8 ἠλίφ ἀντίμιμον] cf. Eust. Thes., *De em. vit. mon.*, 88.5 (Metzler) ἠλίφ δὲ ἀντίμιμον 8–9 ὃς – ὕδασιν] Hom., *Il.*, 5.5-6 ὃς τε μάλιστα λαμπρὸν παμφαίνησι λελουμένος ὠκεανοῖο 6, 1–2 Ἄρπυιαι ἀνερείψαντο] cf. Eust. Thes., *Com. ad Hom. Od.*, 2,197.20 (Stallbaum) Ἄρπυϊαίς κελεύσας ἀνερείψασθαι; Eust. Thes., *Adver. implac. accus.*, 27.22 (Tafel) εἰς Ἄρπυϊας ἀνερείψεται 4 τοῦ – πάθους] cf. Arist. et Corp. Arist., *De mun.*, 395b.36 πάθος τοῦτο ὃ καλεῖν εἰώθαμεν σεισμόν 6 φῶρες – ἀπήγαγον] cf. Eust. Thes., *Or. catech.*, 163.31-32 (Wirth) φῶρες αὐτὸν ἀπήγαγον

ὑπερθεν S 4, 1 Σκευή] Σκευὴ T 5 ρόδον] ρόδων P 9 p. ὡς ἂν ad. T
 5, 1 περὶκειται] παράκειται P 7 ρύπον] ρυπὸν T | τοῦ σώματος] om. P 11 αὐτόθι.] αὐτίκα S 12 λουτρικὸν] λουτήριον P; p. λουτρικὸν τὸ ad. T

λιναριού, με τα οποία πρέπει ο φρεσκολουσμένος να τυλίγεται, για να σκουπίσει την υγρασία. Όλα τους ήταν όμορφα και στην τιμή πανάκριβα.

5. Αυτά αφού επέλεξα (μιας και κατέχω πολλά, και μάλιστα αμέτρητα, που ούτε στο πιο τρελό μου όνειρο δεν είχα δει) πήρα την άγουσα για το λουτρό. Και προ ολίγου ήταν ευθύς ο δρόμος και έφθασα στον προορισμό μου. Και ο σωρός από τα σκεύη βρισκόταν στην θέση του· και εγώ ο ίδιος αφού γδύθηκα μεγαλώνοντας την στοίβα με αυτά που προσέθεσα, δηλαδή τα ρούχα μου, βάδιζα προς τα μέσα και χώθηκα στα θερμά νερά. Και αφού απομάκρυνα την βρωμιά του σώματος και έφθασα σε ομορφιά παρόμοια με τον ήλιο, που και ο ίδιος ολόλαμπρα αστράφτει όταν λούζεται στα νερά του ωκεανού, ήθελα να αναδυθώ από τον σκοτεινό θάλαμο και να ανατείλω σαν άστρο λαμπερό. Και αυτοστιγμεί το έκανα. Όταν όμως αναζήτησα το λουτρικό μου κάλυμμα, δεν ήταν πουθενά, μα ήταν άφαντο και αυτό και οι υπόλοιπες αποσκευές.

6. Μα τι 'ναι τούτο; Από πού με βρήκε το κακό; Τα άρπαξαν οι Άρπυιες; Μα δεν θα μπορούσαν να κρυφτούν διεισδύοντας πετώντας στο λουτρό. Μην άνοιξε η γη και τα κατάπιε; Δεν είμαι τόσο αναισθητος στη βία του σεισμού. Μην έγιναν παρανάλωμα του πυρός; Η στάχτη θα φανέρωνε το κάψιμο. Τι έγινε λοιπόν, μπήκαν κρυφά κλέφτες και άρπαξαν αυτά που αναζητώ; Μα πώς ληστής

κλοπεὺς τοσοῦτον ἄχθος οὕτω λαθῶν μέσης ἡμέρας
 ἄροιτο; Ἀπαγωγή τὸ πρᾶγμα ληστική, ἐφόδου πολεμικῆς
 ἔνδειξις, θαρραλέον ἄρπαγμα. Οὐ ταῦτα δόλος, οὐ
 10 λαθραία ὑφαίρεσις, ἀλλὰ μελέτη, ἀλλὰ σκέμμα· καὶ ἡ βίας
 ἔργον ἢ παίγιον. Σκοπητέον δὲ δὴ μὴ μόνον πόθεν μοι τὸ
 κακόν, ἀλλὰ καὶ τὸ αἴτιον.

7 ὦ μοι! Συνῆκα τοῦ ἀτοπήματος, ὅθεν βέβλαμμαι.
 Πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἔλεγχος. Γυμνὸν ὥσπερ μοι τὸ σῶμα,
 οὕτω καὶ τὸ τῆς ψυχῆς πταῖσμα, καὶ ἡ καταδίκη ἔξω
 μέμψεως. Ἀγαπητὸν εἰ μὴ προοίμια ταῦτα κακὰ μεγάλων
 5 αγώνων. Ἀγαπῶν ἂν εἰ μέχρι τούτου μοι ὄριστα τὸ
 κακόν. Δίκη τὰ παρόντα Θεόθεν, τοῦ πλεονεκτεῖν
 ἀνταπόδομα, ψυχῆς οὐκ εὐχαρίστου ποινή, ἀδικίας
 ἀντέκτισις· ψυχὴ ἐφάμαρτος ἐξώροπον ὡς τὰ πολλὰ ἔχει
 τὴν κάκωσιν. Καὶ αὐτὴ μὲν οὐκ ὀρθὰ βαδίζει, τὸ δὲ σῶμα
 10 σφαλλόμενον σκύλλεται. Ἄλλ' ἐμοὶ φιланθρωποτέρα ἢ
 ἐπεξέλευσις. Ἄγνωμοσύνης γὰρ οὐ νόσος ἀντεδόθη πρὸς
 κόλασιν, ἀλλ' ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀφαίρεσις. Μήποτε δὲ
 καὶ ὡς οἷά τι φυτὸν ἀχαριστίας τῶν ἐπανθούντων
 περιθέτων, ὅσα καὶ φύλλων, ἀπογεγύμνωμαι, ἢ καὶ ἄλλως
 15 εἰπεῖν φυλλοροῶ τὴν εὐκλειαν; Τάχα καὶ ὡς παραδείσου
 τρυφῆς ἄξιος ἐκπεσεῖν;

P 247v

8 Τὴν παροῦσαν ἐπέγνων γύμνωσιν. Μὴ μοι δὲ
 γένοιτο καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκατάστασις. Πένθος χθὲς

7, 3–4 ἔξω μέμψεως.] loc. com., cf. e.g. Greg. Nys., *Cont. Eunom.*, 2,1,433.8 (Jaeger) ἔξω μέμψεως τοὺς πρὸς ταῦτα πεπλανημένους ποιήσει 13 φυτὸν ἀχαριστίας] cf. Eust. *Thes.*, *Adver. implac. accus.*, 16.23 (Tafel) φυτὸν φαυλότατον, τὸ ἀχάριστον

6, 9 θαρραλέον] θαρραλέου T II δὲ] καὶ S T 7, 2 ὀφθαλμῶν] ὀφθαλμοῦ S 3 πταῖσμα] παίγμα S 4–5 Ἀγαπητὸν – αγώνων.] om. S 8 ψυχὴ ἐφάμαρτος] ψυχῆς χόλωμα ἐφάμαρτου T | ἐξώροπον] ὀξύροπον P 9 αὐτῆ] αὐτὸ T II γάρ] om. S

έχοντας τέτοιο βάρος θα μπορούσε να ξεγλιστρήσει μέρα μεσημέρι; Το περιστατικό είναι κλεψιά ληστρική, ένδειξη επίθεσης πολεμικής, αρπαγή παράτολμη. Αυτό δεν είναι δόλος ούτε κρυφή υποκλοπή, παρά ενέργεια προμελετημένη και προσεκτικά σχεδιασμένη· και είτε πράξη βίας ή κάποιο πείραγμα. Ας εξετάσω όχι μόνο από πού με βρήκε το κακό, αλλά και για ποιον λόγο.

7. Αλίμονό μου! Κατάλαβα το έγκλημα, από πού κακόπαθα. Η απόδειξη είναι μπροστά στα μάτια μου. Όπως γυμνό είν' το σώμα μου, έτσι και της ψυχής μου το ατόπημα, και η καταδίκη δεν σηκώνει παράπονα. Μακάρι να μην είναι αυτό το κακό προοίμιο για μεγάλες συμφορές. Ελπίζω μέχρι εδώ να περιοριστεί το κακό. Αυτό το περιστατικό είναι θεία δίκη, ανταμοιβή για την πλεονεξία, ποινή για την αχάριστη ψυχή μου, τιμωρία της αδικίας. Η αμαρτωλή ψυχή βρίσκει ως επί το πλείστον τιμωρία που ξεχύνεται προς τα έξω. Και αυτή μεν δεν βαδίζει στον ορθό δρόμο, το δε σώμα που σφάλει δεινοπαθεί. Αλλά ας είναι για χάρη μου πιο φιλόνητη η έκβαση. Πράγματι, για την αγνωμοσύνη μου δεν δόθηκε ως αντάλλαγμα αρρώστια για να τιμωρηθώ, αλλά η αφαίρεση του εξωτερικού μου στολισμού. Μήπως απογυμνώθηκα ωσάν φυτό αχαριστίας από τα πλουμιστά στολίδια μου, που ήταν όσα και τα φύλλα μου, ή, για να το πω αλλιώς, η καλή μου φήμη πέφτει σαν τα φύλλα; Μήπως επειδή είμαι άξιος να χάσω και την τρυφή του παραδείσου;

8. Κατάλαβα την παρούσα γύμνια μου. Ας μην επιστρέψω και στα προηγούμενα. Χθες υπήρχε πένθος και

καὶ ἦχος κλαιόντων καὶ βαρυθυμία καὶ ταῦτα περὶ ὅλην
 τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν. Καὶ ἡ κατάστασις αὕτη καὶ
 5 σήμερον ἀλλὰ καὶ εἰς μακρὸν ἔτι παραμενεῖ. Καὶ ἡμεῖς μὲν
 ἐν τρυφαῖς, οὓς ἔδει λιμνάζεσθαι δάκρυσιν. Οὐκοῦν
 ἐνδίκως ἡ δίκη μετῆλθεν ἡμᾶς. Κεῖται ἀνὴρ, αὐτόχρομα
 σοφία καὶ ἀγιωσύνη, οὗ τὸ μεγαλεῖον οὐ μόνον εἰς
 10 ἀρχιερατικὸν θρόνον ἀνυψωθέντος ἐξεφάνη, ἀλλὰ καὶ πρὸ
 αὐτοῦ τὴν οἰκουμένην ἐπλήρου. Καὶ οἱ μὲν ἄλλοι
 ἐννοούμενοι τὸ πάθος δάκρυσιν λούονται καὶ τὸν
 πενθητήριον ἄδουσιν. Ἡμεῖς δὲ τὸ ἔμπαλιν σπεύσαντες
 αἰσχύνην ὄφλομεν. Ἐδράμομεν βίου ὁδόν, ἐφ' ἣ οὐκ ἔστιν
 15 ὅς οὐκ ἂν νεμεσήσειε, καὶ βραβεῖον ἠράμεθα. Καὶ τὸν
 ἀγωνοθέτην περιόντα διὰ θαύματος ἤγομεν, ὡς δὲ ἀπῆλθε
 λυθέντος τοῦ θεάτρου ἐκεῖνος, ἐξελαθόμεθα. Οὐκοῦν
 θέατρον γινόμεθα ἐπὶ γέλωτι, καὶ γυμνικὸν οἶον ἄθλον
 τοῦτον ἀσχημοσύνης ἀνύομεν.

S 197v

9 Ὡς ἡμερῶν ἐκείνων, ἐν αἷς ἡμεν περίβλεπτοι τῷ
 λαῷ, τοῖς τοῦ ἱεροῦ συλλόγου, τοῖς ἐν ἀξίαις βασιλικαῖς·
 τὸ πᾶν εἰπεῖν τοῖς ἅπασιν. Νῦν δὲ οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὅσον
 περιπεφρονήμεθα. Ὡς χρυσὸς ἐκεῖνος ὁ καθημέριος, ἔοικας
 5 ἤδη θέλειν ἐπιλείπειν ἡμᾶς. Ἡμεῖς δὲ ἄλλως τῆς ἐλπίδος
 εἶχομεν. Ὡς τιμαὶ καὶ θρόνων παραχωρήσεις καὶ ὁδῶν

8, 6 λιμνάζεσθαι δάκρυσιν.] cf. *Vita anon. s. Athan. Athon.*, 41.47-49 (Noret) ὑπὲρ τοῦ τελευτήσαντος δάκρυα, ὡς καὶ λιμνάζεσθαι τὸ δακρυοδόχον ἀγγεῖον 7 ἐνδίκως – δίκη] loc. com., cf. e.g. Const.VII Porph., *De virt. et vit.*, 1,146.24 (Büttner-Wobst - Roos) Οὓς ἢ θεία δίκη ἐνδίκως μετελθοῦσα δικαίως ἐξέκοψεν 11 δάκρυσιν λούονται] cf. *Horol.*, 92,4.3 (Ajjou-Paramelle) δάκρυσιν λουόμενος; Mich. Chon., *Epist.* 121, 249.16 (II Lampros) καὶ κωφοῖς λουόμενος δάκρυσιν 13 αἰσχύνην ὄφλομεν.] loc. com., cf. e.g. Thuc., *Hist.*, 5,101,1.3 μὴ αἰσχύνην ὄφλεῖν 17 θέατρον – γέλωτι] cf. Joan. Chrys., *Quod reg. fem. vir. cohab. non deb.*, 8.80-82 (Dumortier) ὡς ἐθελῆσαι ἐν ἀσχημοσύνη ζῆν, καὶ ἐν τοῖς ἀπάντων εἶναι στόμασιν ἐπὶ κακηγορία καὶ γέλωτι καὶ ὄνειδεσι, καὶ θέατρον ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς γίνεσθαι κοινὸν

8, 6 λιμνάζεσθαι] λίαν ἄζεσθαι T 9 ἀρχιερατικὸν θρόνον] θρόνον ἀρχιερατικὸν S | ἀνυψωθέντος] ὑψωθέντος S 14 ὅς – ἂν] ὅστις δ' ἂν S 18 τοῦτον ἀσχημοσύνης] ἀσχημοσύνης τοῦτον S 9, 4 περιπεφρονήμεθα.] περιφρονήμεθα S

ήχος από κλάματα και λύπη, και αυτά σε ολόκληρη την εκκλησία του Θεού. Και η ίδια κατάσταση επικρατεί και σήμερα, αλλά και για πολύ καιρό θα συνεχίσει. Και εμείς, που έπρεπε στο κλάμα να πλαντάζουμε, μες στις απολαύσεις. Δικαίως λοιπόν καταδικαστήκαμε. Χάσαμε άνθρωπο, και μαζί σοφία και αγιότητα, του οποίου το μεγαλείο δεν αποκαλύφθηκε μόνο όταν ανέβηκε σε θρόνο αρχιερατικό, αλλά και πριν από αυτό πλημμύριζε όλη την οικουμένη. Και οι μεν άλλοι καταλαβαίνοντας τη συμφορά λούζονται σε ποταμούς δακρύων και μοιρολογούν. Εμείς από την άλλη βιαστήκαμε να κάνουμε το αντίθετο και εξευτελιστήκαμε. Τρέξαμε σε αγώνα κοσμικό, γεγονός για το οποίο δεν υπάρχει κανείς που δεν θα εξοργιζόταν δικαίως, και πήραμε βραβείο. Και όσο ο δεισιπότης ήταν παρών, τον θυμόμασταν με θαυμασμό, όταν όμως τελείωσε το θέαμα και έφυγε εκείνος, τον ξεχάσαμε εντελώς. Γίναμε λοιπόν θέαμα και περίγελως, και κερδίσαμε αυτόν τον γυμνικό αγώνα απρέπειας.

9. Αχ όμορφες ημέρες, όταν μας θαύμαζε ο λαός, τα μέλη του ιερατείου, οι βασιλείς· και μ' έναν λόγο όλοι. Τώρα πάλι δεν μπορώ να περιγράψω πόσο περιφρονηθήκαμε. Ωχ καθημερινό εκείνο χρυσάφι, φαίνεται πως πια θέλεις να μας εγκαταλείψεις. Εμείς άλλα περιμέναμε. Ω, τιμές και παραχωρήσεις θέσεων και παραμερίσματα στους δρόμους και όλα τα υπόλοιπα, με

ὑπεκστάσεις, καὶ ὅσοις ἄλλοις ἡμεῖς χθές που καὶ πρόην
ἤμεν ἐμπρέποντες. Οὐκ ἐκληρονομήσαμεν ὑμῶν· οὐ
παρεμείνατε καὶ εἰς τέλος, ἀλλ' ἤδη ἀναχωρεῖτε, ἀλλὰ
10 δραπετεύειν εἰσέκατε.

10 Νῦν ἐμαυτοῦ γέγονα· νῦν ἐπανήλθον εἰς νοῦν·
μόλις ἔγνων οἴου ἀγαθοῦ ἐστέρημαι, οἷας εὐετηρίας
ἐκπέπτωκα. Οὐκέτι ἀποβλέπομαι, μενοῦν γε καὶ
περιβλέπομαι. Εἶλκον πολλὰ τῶν ἀλλοτρίων περὶ ἐμέ· νῦν
5 δὲ καὶ τὰ παρόντα οἴχεται. Γυμνοτέρους ὑπέρου λόγος
παλαιὸς φησίν. Ἡμεῖς δὲ οὐκ οἶδα εἰ μὴ καὶ αὐτοὶ
κεισόμεθα εἰς παροιμίαν οὕτω καταπαιχθέντες εἰς
γύμνωσιν. Καλὸν ἢ παλαιὰ ἡμῶν γυμντεία μακαρισμοῦ
εἶχε πλάσμα· ἐχρωμάτιζε τὸν ἐν βίῳ σπουδαίῳ ἀπέριττον.
10 Ἡ δὲ γύμνωσις αὕτη κατὰ τὴν ἐκ κοιλίας μητρὸς
καθίσταται. Ἦδη τις καὶ γυμνοσοφιστεύειν ἡμᾶς
μυκτηρίσειεν. Ἔστιν ἄρτι καιρὸς λέγειν: ἐξεδυσάμην τὰ
ἱμάτιά μου, πῶς ἐνδύσομαι αὐτά; Φαῦλος οἰωνὸς τὰ
παρόντα, μὴ καὶ εἰς τὴν λοιπὴν οὐσίαν μοι τὸ κακὸν
15 διαβήσεται καὶ ἀρχὴ ταῦτα μειζόνων ἔσται κακῶν.

11 Ἰωσήφ ἐγυμνοῦτο μὲν, ἄλλον δὲ τρόπον
ἐσεμνύνετο. Ἐμοὶ δὲ οὐκ οἶδ' ὅπως ἂν τὸ πάθος τις
ἐγγράφηται. Χιτῶνα πολυτίμητον εὐφροσύνης
περιετιθέμην, ἀλλ' ὅτι τὸν ἐξυφάναντα περιπεφρόνηκα,
5 ὅτι γυμνῇ τῇ κεφαλῇ, ὃ φασιν, ἀπηναιδευσάμην, πάσχω
τὴν ἐν γελοίῳ ταύτην γύμνωσιν. Ἐχρῆν δὲ ἄρα τὸν
σπεύδοντα πληροῦν τοὺς κόλπους ὧν μὴ ἐχρῆν, αὐτοῖς
κόλποις τὴν ἅπασαν ὀλέσαι σκέπην καὶ εἰς τοῦτο
καταστῆναι γυμνώσεως. ὦ μοι γέλωτος! Οἷον ὑβρίσθην
10 ἄρα! Ταύτην ἐγὼ τὴν γύμνωσιν καὶ ὑπὲρ ἐκείνην ἠγοῦμαι,

10, 5 Γυμνοτέρους ὑπέρου] *Prov.*, 23,31.1 γυμνότερος ὑπέρου
12–13 ἐξεδυσάμην – αὐτά] *Cant.*, 5,3.1 Ἐξεδυσάμην τὸν χιτῶνά
μου, πῶς ἐνδύσομαι αὐτόν; **15** καὶ – κακῶν.] *loc. com.*, cf. e.g.
Luc., *Ver. hist.*, 1,30.6-7 (Macleod) Ἔουκε δὲ ἀρχὴ κακῶν μειζόνων
γίνεσθαι πολλάκις ἢ πρὸς τὸ βέλτιον μεταβολή **11, 10–11** Ταύτην –
ἐπέστραπτο.] cf. *Aster. Soph.*, *Com. in Psal. (hom. 31)*, 7,11.10-11

10, 5 οἴχεται.] οἴχονται S **6** μὴ] om. P **10** μητρὸς] μητέρος T
14 μοι] μου S **11, 2** οἶδ] οἶδα S **8** κόλποις] κόλπου S

τα οποία μέχρι χθες και προηγουμένως ξεχωρίζαμε. Δεσας κληρονομήσαμε· δε μείνατε ως το τέλος, αλλά ήδη φεύγετε, φαίνεται πως δραπετεύετε.

10. Τώρα συνήλθα· τώρα βρήκα τα λογικά μου· μόλις κατάλαβα ποιο αγαθό στερήθηκα, από ποια χρυσή εποχή εξέπεσα. Δεν τους εντυπωσιάζω, για θέαμα τους μοιάζω. Σφετεριζόμουν πολλά πράγματα ξένα· τώρα έχασα και όσα είχα. Φύλαγε τα ρούχα σου να ‘χεις τα μισά, που λέει και η παροιμία. Δεν ξέρω μην τυχόν γίνουμε παροιμία και εμείς, έτσι όπως εμπαιχθήκαμε για να ξεγυμνωθούμε. Η παλαιά γύμνωση ήταν για ‘μας λόγος επαίνου· αναδείκνυε άνθρωπο ολιγαρκή και σε ζωή σπουδαία. Η τωρινή μου γύμνωση μοιάζει με αυτήν που είχα βγαίνοντας απ’ την κοιλιά της μάνας μου. Ήδη θα μπορούσε κανείς να μας χλευάσει ως γυμνοσοφιστές. Είναι καιρός να πω: έβγαλα τα ρούχα μου, πως θα τα ξαναβάλω; Αυτό το γεγονός είναι κακό σημάδι, μην τυχόν εξαπλωθεί ο όλεθρος και στην υπόλοιπη περιουσία, συμφορά μου, και είναι αυτά αρχή για φοβερότερα δεινά.

11. Ο Ιωσήφ βέβαια απογυμνώθηκε, αλλά δοξάστηκε αλλιώς. Εγώ δεν ξέρω με ποιον τρόπο θα καταγράψει κανείς το πάθημά μου. Πολύτιμο χιτώνα γιορτής είχα φορέσει, αλλά επειδή τον υφαντή περιφρόνησα, επειδή με γυμνό κεφάλι, κατά την ρήση, έδειξα ξεδιαντροπιά, υφίσταμαι αυτήν την γελοία γύμνια. Έπρεπε λοιπόν αυτός που έσπευδε να γεμίζει τις τσέπες του με όσα δεν έπρεπε, να χάσει μαζί με τις τσέπες και όλα τα υπόλοιπα ρούχα, και να φθάσει στο σημείο να είναι ολόγυμνος. Αχ, έγινα περίγελος! Ποπό πως ξεφτιλίστηκα! Εγώ θεωρώ πως αυτή η γύμνωση είναι πάνω και από εκείνη, την οποία κοροϊδεύοντας ο Χαμ

ἦν γελάσας χαμαὶ ἐπέστραπτο. Κριτήριον φρικτὸν ἐκεῖνο
 τὸ ἐπὶ πᾶσιν, ἐν ᾧ τὰ γυμνὰ καὶ τετραηλισμένα. Ἐγὼ δὲ
 καὶ αὐτὸς ἄρτι παρὰ ἀγαθοῖς κριταῖς τοιαύτη γυμνότητι
 κατακέκριμαι. Λιχνείας ταῦτα ποινηλατήματα. Οὕτω τοὺς
 15 παραπεσόντας γυμνοῦν ἐγὼ ποτε ἤθελον. Ἰμάτιον ἔχεις,
 ἀρχηγὸς ἡμῶν γενοῦ. Ἀλλ' οἱ τεταγμένοι παρ' ἐμοὶ τὸ
 ἀνάπαλιν ἐπιφωνήσουσιν.

12 Ὁ τῆς ἐκκλησίας κόσμος ὑπαλλαγείς
 μετεκοσμήθη, καὶ τὸ κατ' ἐμὲ σχῆμα μετέλαβεν ὁ
 ἰσάγγελος τὸ ἀγγελικόν, ὁ τῷ Θεῷ ἐγγίζων τὸ εἰς Θεὸν
 ἀνάγον. Οὐκοῦν ἐχρῆν ἐμὲ μηκέτι μένειν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ,
 5 ἀλλὰ μεταχρωσθῆναι, ἀλλὰ μεταθέσθαι τὴν θέαν, μὴ καὶ
 κοινόν τι φαινοίμην μηδ' ἐνταῦθα πρὸς ἐκεῖνον ἔχων. Καὶ
 τοίνυν διεξέπεσον παντὸς περιβλήματος. Ὁ μὲν γὰρ εἶχον
 οὐκέτι ἐπέπρεπεν. Ἐπανακάμπτειν δὲ εἰς τὰ πρῶτα οὐκ
 εὐχερές. Ὅτι μὴ γυμνὸς ἦμην τῇ ἀπλότητι ἀλλ'
 10 ἐβαθυνόμην εἰς ὑπουλον, κατεκρινόμην τὰ τῆς βλεπομένης
 γυμνώσεως. Γυμνὰς οἱ ζωγραφοῦντες τὰς Χάριτας
 γράφουσι, καὶ τοῦτο αὐταῖς συμβολικὸν παράσημον, ἀλλ'
 ἡμῖν οὐκ ἐπίχαρις ἡ γυμνότης, ἀλλ' ἔξω χάριτος. Ἔοικε
 νόμος οὗτος εἶναι καὶ τῆς μετὰ βίον θαλάττης τοὺς ἐν αὐτῇ
 15 γυμνουμένους ἐγκυβιστᾶν. Κυβιστῶ δὲ ἄρα κατὰ τοὺς
 ναυαγούς, οἷς παντελῶς ἐπιλέλοιπε τὸ περιβλήμα.

(Richard) Κληρονόμος τοῦ Νῶε ἦν ὁ Χάμ ὡς υἱός, ἀλλὰ ποιήσας
 αὐτὸν γελάσαι τὴν γύμνωσιν τοῦ πατρός

12 ἐν – τετραηλισμένα.] *Hebr.*, 4,13.1-2 πάντα δὲ γυμνὰ καὶ
 τετραηλισμένα τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ **15–16** Ἰμάτιον – γενοῦ.]
Is., 3,6.2-3 Ἰμάτιον ἔχεις, ἀρχηγὸς ἡμῶν γενοῦ **12, 11–12** Γυμνὰς –
 γράφουσι] cf. *Mant. Prov.*, 1,8.1 (von Leutsch) Αἱ Χάριτες γυμναί:
 ὅτι δεῖ ἀφελῶς καὶ φανερώς χαρίζεσθαι; *Schol. in Ael. Arist. (schol.*
vet.), 105,15.5-6 (Dindorf) οἱ γραφεῖς τὰς Χάριτας γυμνὰς
 γράφουσι

13 καὶ] om. S **14** ποινηλατήματα.] ποίνη λυπήματα T
16 τεταγμένοι] τεταραγμένοι S **17** ἐπιφωνήσουσιν.] ἐπιφωνοῦσιν S
12, 6 μηδ' T] μὴ δ' codd. **8** ἐπέπρεπεν.] ἐπρεπεν T **9** ἡμην] ἦν T
12 συμβολικὸν] συμβόλ.. P; συμβόλου T

κυλιόταν χάμω. Εκείνο είναι δικαστήριο φρικτό για κάθε κρίμα, στο οποίο όλα παρουσιάζονται γυμνά και ορθάνοιχτα. Και εγώ ο ίδιος τώρα έχω κατακριθεί για αυτήν μου την γύμνια από αγαθούς δικαστές. Αυτά που με κατατρέχουν είναι ποινές της λαιμαργίας. Έτσι ήθελα εγώ κάποτε να γδύνω όποιον έβλεπα. Έχεις μάτιο, να γίνεις αρχηγός μας. Αλλά όσοι με περιστοιχίζουν, θα πουν το αντίθετο.

12. Το στολίδι της εκκλησίας άλλαξε και αναπροσαρμόστηκε, και το δικό μου σχήμα το αγγελικό αντικατέστησε ο ισάγγελος, αυτός που πλησιάζει τον Θεό παίρνοντας την ενδυμασία που οδηγεί στον Θεό. Δεν έπρεπε λοιπόν σε καμία περίπτωση να μείνω ίδιος, αλλά να αλλάξω, να πάρω άλλη όψη, για να μην φανεί ούτε και τώρα πως έχω κάτι κοινό με εκείνον. Έτσι λοιπόν έχασα όλα μου τα ρούχα. Γιατί αυτό που είχα δεν μου άρμοζε. Να επιστρέψω στα προηγούμενα δεν είναι εύκολο. Αφού δεν ήμουν γυμνός ως προς την απλότητα, παρά βούλιαζα βαθιά, κατακρινόμουν για την εμφανή μου γύμνωση. Οι ζωγράφοι σχεδιάζουν τις Χάριτες γυμνές, και η αναπαράστασή τους είναι συμβολική, αλλά για 'μας η γύμνια δεν είναι χαριτωμένη, μα ξένη προς κάθε χάρη. Φαίνεται πως αυτό είναι νόμος και για την επέκεινα θάλασσα, να πέφτουν σε αυτήν με το κεφάλι ολόγυμνοι. Παραδέρνω κι εγώ λοιπόν όπως οι ναυαγοί, οι οποίοι δεν έχουν απολύτως κανένα ρούχο.

13 Μακαριώτατε καὶ ἀγχίθεε δέσποτα, δι' ὄν ἡμῖν
 ταῦτα ἐπενδύτης οἷον μόνος παράκειται καὶ πολὺς κλύδων
 οὔτος περὶ ἡμᾶς, εἰ καὶ θερμός, ἀλλὰ ῥιγεδανὸς ἄλλως καὶ
 διὰ τὸ φρικαλέον ψυχρός, οὐκοῦν ὀψέ ποτε φρονούντας
 5 περίσωζε καὶ ὡσεῖπερ ὀλιγοπίστους ῥύου τῆς ζάλης, ἦν
 πάσχομεν. Μὴ ἐξομοιωθῆς οἷς πταίομεν. Ταχὺ
 ἐπελαθόμεθά σου· ταχὺ τὰς εὐεργεσίας σου ἀπηλείψαμεν
 τῆς μνήμης· οὐ δευσοποιούς ἀνεμαζάμεθα εἰς ψυχὴν.
 Θᾶττον ἢ λόγος ἢ χάρις τέθνηκε. Σὺ δὲ ἀλλὰ βραδὺς γενοῦ
 10 πρὸς ἀντίποινον. Τρόπον τινὰ καὶ αὐτὸς ἀγνωμόνως
 ἐτύφλωττον, νῦν δὲ ἀλλὰ λουσάμενος καὶ παθὼν ἄπερ
 ἐχρῆν, ἀνέβλεψα καὶ προκαλοῦμαι τὸν σώζοντα καὶ τῆ
 ἀγνωμοσύνη μου συγγνωσόμενον.

14 Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε. Ἄλλ' ἐμοὶ οὕτω
 λουσαμένῳ ῥύπος ἐντέτριπται|καὶ σπῖλος ἀνέκπλυτος.
 Ὑδατι παρηγόρῳ πιστεύσαντες ἑαυτοὺς ὀλέθριον αὐτὸ
 εὔρομεν. Κοινοῦμαι τὸ πάθος τῷ ἐξ Ἰθάκης Ὀδυσσεῖ
 5 γυμνῷ κατὰ θαλάττης φερομένῳ καὶ καταδοκοῦντι
 κίνδυνον καὶ τὸ ἐξ ἄλμης ἀνέκβατον. Εἰ δὲ καὶ τὸ τῆς
 Ἴνους ἐκεῖνον ὑπὸ τὸ στήθος ἔσκεπε κρήδεμνον, ἰδοὺ
 βραχὺ τι καὶ ἡμῖν τὸ σκέπον περιλέλειπται. Κινδυνεύομεν
 ἐν γῆ ταύτῃ ὡς οἱ ναυτιλλόμενοι περὶ θάλατταν. Ὡ

S 198r

13, 9 Θᾶττον – τέθνηκε.] Men., *Fragm.*, 595.2 (Kock) ἄμ' ἠλέηται
 καὶ τέθνηκεν ἢ χάρις **9–10** βραδὺς – ἀντίποινον.] cf. Men., *Sent. e*
cod. Byz., 99 (Jäkel) Βραδὺς πρὸς ὀργὴν <κ>ἀγκρατῆς φέρειν
 γενοῦ **14, 1** Λούσασθε – γένεσθε.] *Is.*, 1,16.1 λούσασθε, καθαροὶ
 γένεσθε **2** ῥύπος – ἀνέκπλυτος.] cf. Eust. Thes., *De simul.*, 36.8-9
 (Tafel) σπῖλος ὄλος ἐκεῖνος, γλοιὸς μυσάρως, ῥύπος ἀνέκπλυτος
5–6 καταδοκοῦντι κίνδυνον] cf. Eust. Thes., *Com. ad Hom. Il.*,
 1,85.19 (van der Valk) ἐξ οὗ κίνδυνός μοι καταδοκεῖται; 4,439.2-3
 (van der Valk) περὶ παντὸς δύναται λέγεσθαι καταδοκοῦντος
 κίνδυνον

13, 4 φρονούντας] φρονούντα P **14, 2** λουσαμένῳ] om. S
5 καταδοκοῦντι] προσδοκοῦντι S **6** καί] om. P **8** περιλέλειπται.]
 παραλέλειπται S

13. Μακαριότατε δεσπότη, που είσαι δίπλα στον Θεό και εξ αιτίας σου αυτά μας περιβάλλουν σαν μοναδικό πανωφόρι, και βρισκόμαστε σε μεγάλη τρικυμία, — μπορεί μεν να είναι θερμή, αλλά από την άλλη μεριά είναι και τσουχτερή και παγερή λόγω της φρίκης — αφού λοιπόν μετά από πολύ καιρό βρήκαμε τα λογικά μας, σώσε μας από την φουρτούνα που υπομένουμε σαν ολιγόπιστοι. Μη μας συμπεριφερθείς με τον ελεεινό τρόπο που σου συμπεριφερθήκαμε εμείς. Γρήγορα σε ξεχάσαμε· γρήγορα σβήσαμε από την μνήμη μας τις ευεργεσίες σου· δεν τις διατηρήσαμε ανεξίτηλα χαραγμένες στην ψυχή μας. Η ευγνωμοσύνη έσβησε πιο γρήγορα από την παροιμία. Ας είσαι ήπιος στα αντίποινα. Κατά κάποιον τρόπο ήμουν τυφλός από αχαριστία, τώρα όμως αφού λούστηκα και υπέφερα, όπως έπρεπε, βρήκα ξανά το φως μου και προσκαλώ τον σωτήρα να συγχωρήσει την αχαριστία μου.

14. Λουστείτε· καθαριστείτε. Αλλά αφού εγώ με τέτοιο τρόπο λούστηκα, μολύνθηκα με βρωμιά και δυσωδία που δεν μπορεί να ξεπλυθεί. Αφού αφεθήκαμε στο παρήγορο νερό, το βρήκαμε ολέθριο. Μοιράζομαι την συμφορά με τον Ιθακήσιο Οδυσσέα, που παράδερνε γυμνός στην θάλασσα και περίμενε τον κίνδυνο και το θαλασσινό αδιέξοδο. Αν πάλι ο κεφαλόδεσμος της Ινώς τον κάλυπτε κάτω από το στήθος, να, κάτι έχει απομείνει, έστω και μικρό, για να μας σκεπάσει. Κινδυνεύουμε σε αυτήν την στεριά, όπως οι ναυαγοί στην θάλασσα. Ωχ προηγούμενη κοσμιότητα, ωχ τωρινή ακοσμία! Αχ τιμή

10 εὐσχημοσύνης τῆς πρώην, ὧ ἀσχημοσύνης τῆς ἄρτι! Ἦ
 τιμῆς ἐκείνης, ὧ ταύτης ἀτιμίας! Ἦ τοῦ παλαιοῦ
 πρέποντος, ὧ οἷα ἢ παροῦσα ἀπρέπεια! Ἄντεκυλίσθη μοι ὁ
 τοῦ βίου τροχός· γυμνωθεὶς αἰσχύνην ἐνδέδουμαι. Τί πλέον
 πάθοιμι ἂν τεθνηκώς, ἐὰν ἐπίθωνται λωποδύται
 15 τυμβωρηγήσοντες; Δοκῶ μοι τὸν ἀφαρπάσαντα μὴ πρὸς
 κέρδος οἰκεῖον ταῦτα νοσφίσασθαι, ἀλλὰ διαδοῦναι τοῖς ἐν
 ἐνδείᾳ, καὶ τὸ ἐμοὶ ἐνδέον ἀναπληρῶσαι καὶ ἀντισηκῶσαι
 τὸ ἀμετάδοτον. Οὕτω σοφίζεται με ἡ τύχη· οὕτω δυστυχῶς
 μεθοδεύομαι. Προορῶμαι διαμεριζόμενόν μου τὸν
 20 ἱματισμόν· χάρις δὲ εἶ<η> καὶ ἀνθρώποις, εἰς οὓς ἐγὼ
 πεπανούργηκα. Τάχα γὰρ οὕτω κερδάναντες λωφήσουσι
 τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς κατ' ἐμοῦ ὀργῆς σχάσουσι; Ὡς εἰ μὴ
 τοῦτο, τῶν γε παρόντων, φεῦ μοι, ἐστέρημαι καὶ οὐδὲ εἰς
 τὸ μέλλον τὸν ὄχλον ἀποσεῖσομαι.

15 Τί τοίνυν καὶ βουλεύσομαι; Ἀνακαλέσομαι τὴν
 ἐθάδα τέχνην καὶ τοῦ νοσφίζεσθαι γένωμαι; Περιβαλοῦμαι
 πορισάμενος ἐτέρωθεν κλέμματα καὶ τάχα φωραθεὶς δίκην
 δώσω μείζονα; Οὐκ ἔστι μοι. Ταῦτα| θερμὰ ὕδατα
 5 τρυφῶντος ἀνδρὸς καὶ χαίροντος ψυχροῦ δὲ οἷον
 ἀπορρῶγες Ἀχέροντος· Χαρώνεια λουτρὰ τεθνεῶσι
 προσήκοντα, οὐ γὰρ γλυκέα. Πικρᾶς δὲ ἄλμης ἀπόρροια,

P 248r

12–13 Ἄντεκυλίσθη – τροχός·] cf. Joan. Chrys., *In s. Joan. praec. [Sp.]*, 50,801.67-68 (Migne) ὁ τοῦ βίου τὸν τροχὸν κυλίων ὡς βούλει; Olymp. Diac., *Com. in Eccl.*, 93,621.6 (Migne) Τροχὸς ὅδε ὁ βίος καλεῖται, διὰ τὸ κινεῖσθαι, καὶ κυλίεσθαι; Eust. *Thes., Memor.*, 300.16-17 (Wirth) κατεκύλισεν ἡμᾶς ὁ τοῦ βίου τροχός 13 γυμνωθεὶς – ἐνδέδουμαι.] cf. Bas. Seleuc., *Serm. xli*, 85,272.47-48 (Migne) Τὸν μὲν Ἀδάμ καλῶς γεγυμνωμένον αἰσχύνην ἐνέδυσσε· τοῦτον δὲ καλῶς ἐνδέδουμένον ἐγύμνωσε 15–16 πρὸς – νοσφίσασθαι] cf. Georg. Patr. Alex., *Vita Joan. Chrys.*, 28.94 (Halkin) εἰς ἴδιον κέρδος νοσφισάμενος αὐτὰ 15, 3–4 φωραθεὶς – μείζονα] cf. *Schol. in Arist. Schol. in plut. (schol. vet. et fort. recent. sub auct. Mosch.)*, 174.21 (Dübner) ἐμελλε φωραθῆσεσθαι καὶ δώσειν δίκην 7–9 Πικρᾶς – κελαρύζοντα·] cf. Hom., *Od.*, 5. 322-

17 ἀναπληρῶσαι] ἀποπληρῶσαι P 20 δὲ] om. P | εἶη] εἰ codd. 22 ἐμοῦ] ἐμέ S | σχάσουσι] σχάσουσιν T 15, 3 πορισάμενος] κομισάμενος S 6 Ἀχέροντος·] ἀλέζοντες T 7 γὰρ] om. P

εκείνη, αχ ατιμία ετούτη! Ω παλαιά ευπρέπεια, ω τι φοβερή η σημερινή απρέπεια! Γύρισε της ζωής μου ο τροχός· απογυμνώθηκα και με περιέβαλε η ντροπή. Τι περισσότερο θα μπορούσα να υποστώ αν πέθαινα, αν έρθουν λωποδύτες και καταληστέψουν τον τάφο μου; Φρονώ πως όποιος μ' έκλεψε δεν βούτηξε τα πράγματα προς ίδιον όφελος, αλλά για να τα μοιράσει στους φτωχούς, και να συμπληρώσει αυτό που μου έλειπε, και να εξισορροπήσει την τσιγκουνιά μου. Αυτά μου επιφύλασσε η τύχη· με τέτοια δυστυχία αντιμετωπίζομαι. Προβλέπω ότι θα διανεμηθούν τα ρούχα μου· θα ήταν μάλιστα χάρη για τους ανθρώπους, στους οποίους με πανουργία φέρθηκα. Άραγε, παίρνοντας τέτοιο κέρδος θα ηρεμήσουν τον θυμό και θα παραμερίσουν την οργή τους εναντίον μου; Γιατί αν δεν γίνει έτσι, στερήθηκα τα τωρινά μου υπάρχοντα, αλίμονό μου, και ούτε μελλοντικά θα ξεφορτωθώ τον όχλο.

15. Λοιπόν τι να σχεδιάσω; Να θυμηθώ την συνηθισμένη μου τέχνη και να το ρίξω στην κλεψιά; Να πάρω ξένα ρούχα για να φορέσω και αν πιαστώ επ' αυτοφώρω να τιμωρηθώ χειρότερα; Δεν το αντέχω. Αυτά τα θερμά νερά τεμπέλη ανδρός και χαίροντος είναι σαν τους γκρεμούς του παγωμένου Αχέροντος· είναι λουτρά του Χάροντα, που πάνε στους νεκρούς, και όχι βέβαια γλυκά. Ρεύμα πικρής αλμύρας, όχι απολαυστικά λουτρά που καταιονίζονται. Σαν κύματα βουίζουν, που πέφτουν

οὐ λοετρά θυμήρη καταχεόμενα. Κύματα δὲ ὥσπερ κατὰ
κρατός τε καὶ ὤμων οὐχ ἠδὺ κελαρύζοντα· ναυαγός τις
10 ἐγὼ δυστυχῆς. Πολὺς μὲν μοι ὄλβος, ἀλλ' ἐγὼ τὰ
παροιχόμενα θρηγῶ, οὐ μόνον οἷς ἐκ παλαιοῦ ἐνερρίγωσα,
οἷχεται, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ μικροῦ θάλποντα. Καὶ ἀνάγκη
πᾶσα ἐτέροις χρήσασθαι, καὶ ἔστι μοι τοῦτο ταῦτόν καὶ
θανεῖν. Κατακρῦψαι γὰρ θησαυρὸν καὶ αὔθις ἐκφῆναι
15 ὁμοιον ὡσεὶ καὶ νεκρὸν ἠλίφ δείξει τις. Μήποτε καὶ
κολοιῶ τῷ τοῦ μύθου παρόμοια πέπονθα καὶ τέως μὲν τῶν
ἐπιφαινομένων πτίλων, μικρὸν δὲ ὅσον καὶ τῶν
ὑποκρυπτομένων, γυμνὸς περιελεύσομαι; Πῦρ οἶον τὸ
θερμὸν ὕδωρ τοῦτο τοῖς ἐγκάτοις μου ὑπανάπτεται.
20 Ἔοικεν ὁ πελάσας θερμοῖς τούτοις ὕδασι ταῦτόν πάσχειν
ἐφ' οἷς περιβέβληται, ὅποιον καὶ τὰ ζῶα τὰ ἐμβαπτόμενα
ζέουσιν ὕδασιν. Ὁ πλούσιος πυρὶ τηγανιζόμενος μετὰ
θάνατον οὐκ ἂν ἔχοι τὸ μεῖζον πάθος ἡμῶν. Ἐγγὺς
Ἀγαμεμνονείων τὰ τοιαῦτα λουτρά εἶγε μικροῦ καὶ
25 θανάσιμα· πλὴν ὅσον Ἀγαμέμνων μὲν εἶχεν ὅπερ
ἐνδύσεται, ἡμᾶς δὲ τὸ πᾶν ἐπιλέλοιπεν. Ἄκοντες ἰδοὺ τάχα
σωζόμεθα, ἤδη καὶ τὴν ἐντολὴν ὑπεραίρομεν οὐ
μερίζοντες ἐκ δύο χιτῶνων εἰς δύο τὸν ἕτερον ἀλλὰ καὶ
τῶν ὄλων στερούμενοι. Εὐθετοὶ πρὸς τὴν στενὴν καὶ
30 τεθλιμμένην γινόμεθα, οὐχ ὅτι μὴ σαρκῶν ἡμεῖς ἔκφορτοι,
οὐχ ὅτι σφηκῶδεις, οὐχ ὅτι τὴν πιμελὴν ἀπέριττοι, ταῦροι

323 στόματος δ' ἐξέπτυσεν ἄλμην πικρὴν, ἢ οἱ πολλὴ ἀπὸ κρατός
κελάρυζεν

18–19 Πῦρ – ὑπανάπτεται.] cf. Theod. Prod., *Carm. hist.*, 54.203
(Hörandner) καὶ πῦρ ἀνάψας ἐν μέσοις τοῖς ἐγκάτοις **22** Ὁ –
τηγανιζόμενος] cf. Ast. Soph., *Com. in Psal. (hom. 31)*, 19,27.11
(Richard) τὸν Λάζαρον ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Ἀβραάμ ἀναπαύομενον
καὶ τὸν πλούσιον ἐν τῷ πυρὶ τηγανιζόμενον; Joan. Chrys., *In Joan.*
(*hom. 1-88*), 59,162.14-15 (Migne) Ἀλλ' ἐροῦμεν τὰ αὐτὰ τῷ
πλουσίῳ, τῷ διηνεκῶς μὲν τηγανιζομένῳ παραμυθίας δὲ μηδεμιᾶς
τυγχάνοντι **28** μερίζοντες – ἕτερον] *Luc.*, 3,11 ἀποκριθεὶς δὲ
ἔλεγεν αὐτοῖς, Ὁ ἔχων δύο χιτῶνας μεταδότω τῷ μὴ ἔχοντι, καὶ ὁ
ἔχων βρώματα ὁμοίως ποιείτω **29–30** Εὐθετοὶ – γινόμεθα] *Mat.*,
7,14 τί στενὴ ἢ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἢ ὁδὸς ἢ ἀπάγουσα εἰς τὴν

9 τε] γε T **10** ὄλβος] ὄλμος T **13** ταῦτόν] ταῦτό P **15** ὡσεὶ] ὡς εἰ
codd. **19** ἐγκάτοις] ἐγκατά T **22** ὕδασιν.] ὕδασι S **24** λουτρά]
λουτρῶν S | εἶγε] εἰ γέ S **25–26** ὅπερ ἐνδύσεται] ὁ ἐπενδύσεται P
28 εἰς δύο] om. S **30** ἔκφορτοι] ἔμφορτοι T

δυσάρεστα στο κεφάλι και τους ώμους μου· είμαι ένας δυστυχισμένος ναυαγός. Έχω μεγάλη περιουσία, μα εγώ θρηνώ γι' αυτά που έχασα, όχι μόνο γι' αυτά που από παλιά έτρεμα μέσα μου, πάνε, αλλά και για όσα πριν από λίγο με ζέσταιναν. Και πρέπει με κάθε κόστος να χρησιμοποιήσω άλλα, και αυτό για 'μένα είναι σαν να πεθαίνω. Γιατί το να κρύβει κανείς έναν θησαυρό και αμέσως να τον φανερώνει είναι σαν να εκθέτει ένα πτώμα στον ήλιο. Μην έπαθα παρόμοια με την καλιακούδα του μύθου και θα τριγυρίζω απογυμνωμένος όχι μόνο από τα μέχρι πρότινος φανερά πούπουλα, αλλά σύντομα και από τα κρυφά; Παρόμοιο με φωτιά το ζεστό αυτό νερό τσουρουφλίζει τα σωθικά μου. Φαίνεται πως αυτός που συχνάζει σ' αυτά τα θερμά νερά, με τα οποία καλύπτεται, παθαίνει το ίδιο με τα ζώα που βυθίζονται σε βραστό νερό. Ο πλούσιος, που μετά θάνατον ψηνόταν στην φωτιά, δεν θα μπορούσε να πάσχει πολύ περισσότερο από 'μας. Αυτά τα λουτρά πλησιάζουν του Αγαμέμνονος, αν και παρά λίγο να αποβούν θανάσιμα. Αν μη τι άλλο, ο Αγαμέμνων είχε τι να φορέσει, εμείς τα χάσαμε όλα. Μα να! Ίσως να σωθούμε παρά την θέλησή μας, μιας και ήδη ξεπεράσαμε την εντολή, όχι βάζοντας στην άκρη τον έναν από τους δύο χιτώνες για να τον δωρίσουμε, αλλά στερούμενοι τα πάντα. Προσαρμοζόμαστε καλά στην στενή και δύσκολη οδό, όχι επειδή δεν μας βαραίνουν σάρκες, όχι επειδή έχουμε μέση δαχτυλίδι, όχι επειδή δεν έχουμε κοιλιές (σ' αυτά μοιάζω με ταύρους

πίονες εἶεν ἂν τοιοῦτοι, ἀλλ' ὅτι τῶν προσθέτων
 γυμνούμεθα. Τάχα καὶ κατὰ τὸν ὄφιν εἰς οὐχ ἑκούσιον
 συναυνοῦμεθα φρόνησιν τὸν ἱματισμὸν λεβηρίδος δίκην
 35 ἀποθέμενοι;

16 Ὅχλος οἱ λουόμενοι, καὶ οἱ πλείους ἀπέρχονται
 γέλωτα συμφορησάμενοι· καὶ τὸ εἰς ἐμὲ κακὸν οὕτω
 κηρύσσεται καὶ τῆ φήμῃ πανταχοῦ σκίδνεται. Καὶ λουτροῦ
 πρόφασιν δῆμος οὗτος μυρίος ὅσος περὶ ἐμέ, καὶ
 5 περιεργάζονται τὰ ἄνω, τὰ κάτω, τὰ δεξιὰ, τὰ εὐώνυμα.
 Περί που δὲ τὸ μέσον οἱ ὀφθαλμοὶ τούτοις πεπήγασι. Τὰ
 χεῖλη ἐνδάκνονται, τὸ πρόσωπον εἰς ἔκπληξιν
 ἐσχημάτισται, ὑποβάλλονται οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ διάκεινται
 ὡσεὶ καὶ τι τέρας βλέπουσι. Καὶ τῷ μὲν βαλανεῖ
 10 πληθύνεται ὁ μισθός, ἐμοῦ δὲ πλήθων κατάγεται θρίαμβος
 καὶ εἰς ἀχαριστίαν σκωπτόμενος θεατρίζομαι. Εἶθε μοι
 λογισμὸς ἐπῆλθε βαλεῖν ἐμαυτὸν κατὰ συστήματος τῶν
 θερμῶν τούτων ὑδάτων, ὡς ἂν ὑπαλλάξαντα τὸ πάλαι
 ῥητὸν εἰπεῖν : ἐξαπωλόμην ἐπεὶ ἔπιον ὕδωρ γλυκύ. Νῦν δὲ
 15 οὐ μοι θυμὸς τοιοῦτος ἐνήσι μεμνημένῳ τῶν ἀποθέτων
 κρατήρων, οὓς ἐπιστεφέας οἴνου περιφερομένους
 ἀναπολῶ. Ὁ ἐνδύων τὰ κρῖνα τοῦ ἀγροῦ τί μὴ καὶ ἡμᾶς
 ἐπενδύεις, ἀλλὰ ἀνάγκην ἐπιτίθης δαπανᾶν χρήματα εἰς
 ἱματισμὸν καὶ τὸ ζωτικὸν ἐκκενοῦν καὶ τὴν ψυχὴν ἐκχέειν
 20 καὶ ὑπορρέειν ὡς εἰς φθοράν;

ζωήν, καὶ ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εὐρίσκοντες αὐτήν **31–32** ταῦροι πίονες] loc. com., cf. e.g. *Psal.*, 23,13 περιεκύκλωσάν με μόσχοι πολλοί, ταῦροι πίονες περιέσχον με

16, 14 ἐξαπωλόμην – γλυκύ.] *Prov.*, 9.17-18 Ἄρτων κρυφίων ἠδέως ἄψασθε καὶ ὕδατος κλοπῆς γλυκεροῦ. ὁ δὲ οὐκ οἶδεν ὅτι γηγενεῖς παρ' αὐτῇ ὄλλυνται **16** κρατήρων – οἴνου] *Hom.*, *Il.*, 8.232; *Hom.*, *Od.*, 2.431 κρητῆρας ἐπιστεφέας οἴνοιο **17** Ὁ – ἀγροῦ] *Mat.*, 6,28 καὶ περὶ ἐνδύματος τί μεριμνᾶτε; καταμάθετε τὰ κρῖνα τοῦ ἀγροῦ πῶς αὐξάνουσιν· οὐ κοπιῶσιν οὐδὲ νήθουσιν

32 a. τοιοῦτοι οἱ ad. S **16, 3** καὶ] om. S **4** πρόφασιν] πρόσφασιν T | ὅσος] om. S **5** δεξιὰ] ἐκ δεξιῶν P **9** ὡσεὶ T] ὡς εἰ P; ὡς εἶ S | καί] om. S **12** συστήματος] τ.....P **14** ἐπιον] πίον P **16** οἴνου] om. T | περιφερομένους] φερομένους T **17** ἐνδύων] ἐνδύσας S

καλοθρεμμένους), αλλά επειδή απογυμνωθήκαμε από τα επιπρόσθετα. Μήπως και σαν φίδι οδηγηθήκαμε σε ακούσιο φρονηματισμό αφήνοντας πίσω τα ρούχα μας σαν δέρμα;

16. Είν' όχλος οι λουόμενοι και οι πιο πολλοί φεύγουν ξεσηκώνοντας γέλια· και η συμφορά μου έτσι διακηρύσσεται και με την φήμη διαδίδεται παντού. Και με πρόφαση το λουτρό με περικυκλώνει πλήθος ατέλειωτο και με κοιτάζει πάνω, κάτω, δεξιά, αριστερά. Κάπου στη μέση έχουν καρφώσει τα μάτια τους. Δαγκώνουν τα χείλη τους, το πρόσωπό τους παίρνει μορφασμούς έκπληξης, τα μάτια κατεβαίνουν και συμπεριφέρονται σαν να βλέπουν σημεία και τέρατα. Και για τον βαλανέα αυξάνεται το κέρδος, σ' εμένα όμως επέρχεται μεγαλύτερο σκάνδαλο και έχω γίνει περίγελως ακούγοντας κοροϊδίες για την αχαριστία μου. Μακάρι να σκεφτόμουν να πέσω να πνιγώ μέσα στα θερμά αυτά νερά, ώστε αλλάζοντας κάπως το παλαιό ρητό να πω: χανόμουν επειδή έπινα γλυκό νερό. Τώρα όμως δεν έχω τέτοια διάθεση ενθυμούμενος τα πιθάρια που άφησα, τα οποία αναπολώ να περιφέρονται ξέχυλα με κρασί. Εσύ που ενδύεις τα κρίνα του αγρού, γιατί κι εμάς δεν ντύνεις, αλλά μας εξαναγκάζεις να δαπανούμε χρήματα για ρούχα, και να αδειάζουμε το κομπόδεμα, και την ψυχή μας να κάνουμε να ξεχειλίζει και να χύνεται στον όλεθρο;

17 Ἄνθρωπε, ὅστις ποτε εἴης ὁ λωποδυτήσας ἡμᾶς,
οἶμαι δὲ εἶναι σε τῶν καὶ μεγάλων καὶ τῶν τοῦ βήματος,
οὔτω γὰρ ὑποψιθυρίζει τὸ τῆς φήμης| στόμα, δίκαια ταῦτα;
Ἐρεῖς μὲν, οἶδα, δίκαια. Ἐγὼ δὲ ἀλλὰ εἰπεῖν μὲν ἄλλως
5 οὐδὲ αὐτὸς ἔχω. Ταμιεύσομαι δὲ ὅμως ἄμυναν. Μικρὸν
ὅσον καὶ ψῆφοι καὶ πολυπραγμοσύνη καὶ βίων πράξεις,
ἧν ἐγὼ ὑπερίσταμαι, καὶ ζήτησις τοῦ τὸν ἱερὸν
ἀναβησομένου θρόνον. Καὶ οὐκ ἔναρθρα μὲν, βοήσομαι δ'
οὖν ῥήματα ὁποίοις ἐντέθραμμαι, καταβοήσομαι,
10 συμφορήσω συκοφαντίας, ψεύδη συμπλάσομαι. Ἰδιωτεύω
μὲν τᾶλλα, οὐδὲ Λειβήθριοι οὔτως ἔξω σοφίας, οὐχ οὔτω
βαρβαρόφωνοι Κᾶρες οἱ περιλαλούμενοι, οὐκ ἐμμούσως
ἔχω τῆς γλώττης· ἀλλὰ τὰ μὲν τοιαῦτα σοφίσομαι.

S 198v

18 ὦ δεινὴ τύχη τοιούτῳ κακῷ με περιβαλοῦσα!
Καὶ κυβιστῶν ποτε ἄνθρωπος ὑφαιρεῖται τὸ ἄμφιον καὶ
κίνδυνον ἔχει ἀμφοτέραις ἐπικρύπτειν ἢ μὴ θεᾶσθαι ἄξιον.
Ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς αἰδοῦς τοσαύτης ἐμπέπλησται. ὦ οἱ περὶ
5 ἐμὲ οὔτοι ἄνθρωποι, τί δὴ ποτε τοσοῦτος ὄχλος
ἐπισυνίστασθε μωκησόμενοι; Τί μοι τὴν θλίψιν ἐπαύξετε;
Τίνα δοκεῖτε βλέπειν; Ἡ ὡς ἐπὶ θεᾶν ἦκετε δραμούμενον
γυμνικῶς θεασόμενοι; Ἄνθρωπος ἐγὼ χθὲς μὲν ἐν τιμαῖς
περίβλεπτος, αἱ δὲ ἦσαν οὐ φύσει, ἀλλ' ἐγὼ ἠπατώμην.
10 Καὶ τοίνυν αἱ μὲν οἶον πτερυξάμεναι οἴχονται, αὐτὸς δὲ
παραδειγματίζομαι.

19 ὦ οἱ τὸν ἱματισμὸν τὸν ἀλλότριον μερισάμενοι,
σποδὸν ἀντὶ ἄρτου φάγοιτε! Χολῆς γεύσοισθε! Πικρία τὰ

17, 6 βίων πράξεις] Titulus operis Luciani. *Schol. in Luc. (schol. vet. et recent. Areth.)*, 27 (Rabe) 19, 2 σποδὸν – φάγοιτε] cf. *Psal.*, 101,9.2 καὶ οἱ ἐπαινοῦντές με κατ' ἐμοῦ ᾠμνον ὅτι σποδὸν ὥσει ἄρτον ἔφαγον καὶ τὸ πόμα μου μετὰ κλαυθμοῦ ἐκίρνων | Χολῆς γεύσοισθε] cf. *Mat.*, 27,34 ἔδωκαν αὐτῷ πειν οἶνον μετὰ χολῆς μεμιγμένον· καὶ γευσάμενος οὐκ ἠθέλησεν πειν 2–3 Πικρία – βρώματα] cf. Leo VI Sap., *Hom.*, 36.68–69 (Antonopoulou) Τίς

17, 1 ὅστις] ὅς τί P | εἴης] εἶ P 2 καί] om. S 6 πράξεις] πράξεις S 7 ἱερὸν] ἱερὸς S 18, 6 ἐπισυνίστασθε] συνίστασθε S

17. Άνθρωπε, όποιος και αν είσαι εσύ που με κατέκλεψες (γιατί νομίζω πως είσαι εσύ κάποιος απ' τους σπουδαίους και του βήματος, έτσι λένε οι ψίθυροι και οι φήμες), είναι αυτά δίκαια; Θα πεις, το ξέρω, «δίκαια». Ούτε και εγώ ο ίδιος δεν μπορώ να πω κάτι άλλο. Εντούτοις θα ετοιμάσω άμυνα. Σύντομα θα έχουμε ψηφοφορίες και ανακατωσούρες και βίων αγοραπωλησίες, στα οποία εγώ προΐσταμαι, και αναζήτηση αυτού που θα ανέβει στον ιερό θρόνο. Και όχι φανερά, μα θα φωνάξω λόγια με τα οποία ανατράφηκα, θα κραυγάσω, θα συνθέσω συκοφαντίες, θα επινοήσω ψέματα. Στα άλλα είμαι ανίκανος, ούτε οι Λειβήθριοι δεν είναι τόσο ανόητοι, ούτε και οι βαρβαρόφωνοι Κάρες οι περιλάλητοι, δεν είμαι επιδέξιος στα λόγια· αλλά τέτοια πράγματα θα σοφιστώ.

18. Ωχ κακοτυχία, με τέτοια συμφορά με περιέβαλες! Και όταν κανείς τουμπάρει, χάνει το ρούχο του και αγωνίζεται και με τα δυο του χέρια να κρύβει αυτά που δεν πρέπει να φανούν. Αλλά ούτε κι εκείνος δεν αισθάνεται τέτοια ντροπή. Αλίμονο, πόσοι άνθρωποι τριγύρω μου, γιατί συγκεντρωθήκατε γύρω μου τόσος όχλος να με περιγελάσετε; Γιατί αυξάνετε την θλίψη μου; Ποιον νομίζετε πως βλέπετε; Ή μήπως ήρθατε να με δείτε να τρέχω γυμνός; Μέχρι χθες ήμουν άνθρωπος εγώ περίοπτος και με τιμές, που από την φύση μου δεν μου άρμοζαν, μα έτρεφα αυταπάτες. Και φεύγουν λοιπόν εκείνες σαν να 'βγαλαν φτερά και εγώ έχω γίνει θέαμα.

19. Εσείς που τα ξένα ρούχα μοιράσατε, αντί για ψωμί να φάτε αποκαΐδια! Χολή να πιείτε! Πικρά να 'ναι τα φαγιά για το λαρύγγι σας! Τι σχέση έχω εγώ με εσάς;

βρώματα τῷ ὑμῶν εἶη λάρυγγι! Τί γὰρ ἐμοὶ καὶ ὑμῖν;
 Πτωχοὶ ἐστέ· σκελετοὶ γένοισθε! Λιμώττοιτε· μὴ κόρος
 5 ὑμῖν ποτε γένοιτο βρώσεως! Γυμνιτεύοιτε! Πῦρ ἢ παγετὸν
 ἐνδύσοισθε! Ἐν φυλακῇ ἐστέ· βυθισθεῖητε καὶ εἰς
 τάρταρον! Μὴ γὰρ ἂν ἐμοὶ ἀρέσκοι ὑμᾶς ἐπισκέψασθαι!
 Ὑμῖν ἐγλισχρευόμην; Ὑμῖν ἐθησαύριζον; Ὑμῖν
 ἐμισθάρουν; Μηδὲ ἐγὼ ὑμᾶς ἐγέννησα. Οἴχεσθε τὰ ἐμὰ
 10 κατασπάσαντες.

20 Εἶτα ὁ κατάρατος βαλανεύς καὶ τὸ ἐμὸν λοῦμα
 ψηφηφορήσει καὶ καλαμήσεται με ὀβολοὺς προσοπαιτῶν.
 Ἄλλος μοι τοῦτο θάνατος. Ὅμοιον γὰρ ἀποβαλέσθαι
 ψυχὴν καὶ καταβαλέσθαι δραχμὴν. Ἐγὼ δὲ ἀνταπαιτήσω
 5 μὲν ἃ οἱ κακῶς ἐν φυλακῇ ὀλόμενοι κατεβρόχθισαν. Ὁ δὲ
 πού καὶ πληγὰς κατὰ κόρρης ἐντρίψει μοι. Φιλητὸν δὲ εἰ
 μὴ προσοπαιτοῖ καὶ ὧν φθάσας ἐστέρηται. Ὅλας αἰεὶ
 δεξαμενὰς θερμῶν ὑδάτων ἀπήντλουν· καὶ ὁ μὲν ἐζήτει
 μισθὸν τοῦ λούματος, ἐγὼ δὲ καὶ χάριτας ἐποφείλειν μοι
 10 ἤθελον. Νῦν δὲ μέσος ἔχομαι καὶ εἰς εὐθύνην πρόκειμαι. Ὁ
 δὲ σκώμματα ἐπαφήσει μοι κωμῶδῶν εἰς τὸ φιλόλουτρον,
 καὶ πού καὶ εἰς ἵππον στατὸν παραβαλεῖ εἰωθότα ποταμῷ
 λούεσθαι. Ὀμηρικὸς φησι οὗτος ἵππος, ὅστις ποτε ὁ λῆρος
 οὗτος Ὀμηρος.

ἔχων βρῶμα εἰς ἀπόλαυσιν ζωῆς καὶ γλυκύτητος, βρώματος
 πικρίας καὶ θανασίμου γεύεται; Bas. Caesar., *Enar. in proph. Is.*
 [*Dub.*], 1,20.33-35 (Trevisan) καὶ ἐστράφη πᾶσα εἰς πικρίαν, ἐποίει
 γὰρ σταφυλὴν χολῆς καὶ βότρυν πικρίας, (διὸ καὶ εἰς τὸ βρῶμα
 ἔδωκαν τῷ Κυρίῳ χολήν)

3 Τί – ὑμῖν] *Regn. ii (Sam. ii in textu Masor.)*, 16,10.1 Τί ἐμοὶ καὶ
 ὑμῖν, υἱοὶ Σαρουίας; 20, 5–6 Ὁ – μοι.] cf. Luc., *Anach.*, 40.14-15
 (Harmon) οἱ γε οὐδὲ κατὰ κόρρης παταχθῆναι τολμήσαιμεν ἂν μίαν
 πληγὴν; Achil. Tat., *Leuc. et Clit.*, 5,23,5.4-5 (Vilborg) ἐμπηδᾶ καὶ
 ῥαπίζει με κατὰ κόρρης πληγὴν θυμοῦ γέμουσαν 10 μέσος ἔχομαι]
 Arist., *Acharn.*, 572 ἐγὼ γὰρ ἔχομαι μέσος; *Equit.*, 388 νῦν γὰρ
 ἔχεται μέσος 10–11 Ὁ – μοι] cf. Georg. Nicom., *Or. ad Deip.*,
 2,1361.18 (Migne) κατὰ τῆς δικαίας ἐπαφήσει τὰ σκώμματα
 12–13 εἰς – λούεσθαι.] Hom., *Il.*, 6.506-509; 15.263-266, ὡς δ' ὅτε
 τις στατὸς ἵππος ἀκοστήσας ἐπὶ φάτνῃ δεσμὸν ἀπορρήξας θείη
 πεδίῳ κροαίνων εἰωθὼς λούεσθαι εὐρρεῖος ποταμοῖο κυδιῶν

19, 3 ὑμῖν] ἡμῖν P 4 γένοισθε] γένεσθε P | Λιμώττοιτε:]
 Λιμώττειτε P 20, 5 ὀλόμενοι] ὀλούμενοι S 6 κόρρης] κόρης P |
 δὲ] om. T 8 ἐζήτει] ἐξήτει T 9 ἐποφείλειν] ἐποφλεῖν S
 10 ἔχομαι] ἔρχομαι S 11 κωμῶδῶν] λοιδωρῶν S

Είστε φτωχοί· σκελετοί να γίνετε! Να λιμάζετε της πείνας! Ποτέ να μην χορτάσετε! Γυμνοί να παραμένετε! Να τσουρουφλίζεστε και να ξεπαγιάζετε! Στην φυλακή βρίσκεστε· να γκρεμιστείτε στα τάρταρα! Που να μην έχετε κεραμίδι πάνω απ' το κεφάλι σας! Για χάρη σας τσιγκουνευόμουν; Για χάρη σας τα μάζευα; Για χάρη σας δούλευα; Δε σας γέννησα εγώ! Φύγατε αρπάζοντας τα πράγματά μου.

20. Έπειτα, ο τρισκατάρατος βαλανέας θα κοστολογήσει το λουτρό μου και θα με γδάρει ζητώντας μου τα χρήματα. Σαν άλλος θάνατος θα 'ναι αυτό για 'μένα. Γιατί το ίδιο είναι ψυχή να παραδίνω και την δραχμή να δίνω. Εγώ βέβαια με την σειρά μου θα απαιτήσω αυτά που μου 'φαγαν οι φύλακες, που κακό ψόφο να 'χουν! Αλλά εκείνος θα μου σπάσει το κεφάλι. Μακάρι να μην μου ζητήσει επίσης όσα πρόλαβε και στερήθηκε. Γιατί άδειαζα συνέχεια όλες τις δεξαμενές με το ζεστό νερό· και αυτός βέβαια ζητούσε χρήματα για το λουτρό, μα εγώ ήθελα να μου χρωστάει κι από πάνω χάρη. Τώρα με τσακώσανε και θα τιμωρηθώ. Εκείνος θα εξαπολύσει εναντίον μου κοροϊδίες, διακωμωδώντας με για την αγάπη μου προς τα λουτρά. Και ίσως να με παρομοιάσει με κανένα σταματημένο άλογο, που συνηθίζει να πλένεται στο ποτάμι. Ομηρικό, θα πει, είναι τούτο το άλογο, όποιος και αν ήταν αυτός ο τρελο-Όμηρος.

21 Καὶ ἦν ἄρα γελοῖον ἀληθῶς τὸ πρᾶγμα. Βρέφος ἐγενόμην καὶ τάχα ἦν μοι τότε λούεσθαι· ὑπερανέβην τὴν βρεφικὴν ἡλικίαν, καὶ οὐκέτι, ἀλλ' εἰ ἄρα ἐν ποταμοῖς ἤκμαζον· καὶ ἦν ἐν τοῖς αὐτοῖς. Εἶλκον οὕτω τὸν βίον
5 ὁμαλῶς. Ὁμίλησα τῷ ὑστέρῳ βίῳ. Πακτωλὸς ἄλλος περὶ ἐμέ χρυσῷ ῥέων. Ἐγενόμην τοῖς ἀγαθοῖς ὑπέραντλος καὶ τοῦ λοιποῦ κόρον οὐκ εἶχον τοῦ καταλούεσθαι. Οὐκοῦν καλῶς αἰσχύνη μου καταχέεται.

22 Εὐκταῖον δὴ μοι μέχρι τοσούτου στήναι τὰ λυπηρά, ὡς ἔγωγε καὶ τὸ εἰσέτι μέλλον φαντάζομαι, μὴ καὶ περιάγων με ὁ τοῦ βίου τροχὸς εἰς ταῦτὸν ἀγάγοι πάθος τῷ θρυλλουμένῳ Ἰξίονι. Πολλοὶ κατ' ἐμοῦ δαψιλῆς τὸ μῖσος
5 ἐθρέψαντο· πολλοῖς ἐκερασάμην πικρίαν ἄκρατον· οὐκ ὀλίγοις ἐπετέθην βαρὺς. Οὐδενὸς τῶν ἀπάντων ἐλογιζόμεν εἶναι δεύτερος. Οἱ γένους αὐχοῦντες λαμπρότητα μισθωτοῦ δίκην ἐξουθενοῦντό μοι. Ἀπηξίου ἐντίμως τοῖς ἐν ἀξίαις προσφέρεσθαι. Λογίου ἀκοῦσαι φωνήματος ἀλλὰ
10 τοῦθ' ὅμοιον παρ' ἐμοὶ ὡσεὶ καὶ ἵππου χρεμετισμός. Στερκτέον οὖν εἰ μὴ τὸ ἱμάτιον ἀποδυσάμενος ἕκαστος εὐσταλῆς ἔσται λίθους ἐπαφιέναι μοι καὶ χιτῶνα τοῦτον, ὃ δὴ λέγεται, ἐνδύσουσί με λίθινον. Καὶ νομιστέον εἰς ἀγαθὸν μοι τὰ παρόντα γενέσθαι. Οἴχεται τὰ λαμπρὰ
15 στρώματα· καὶ καλῶς! Οἴχεται ὁ ἱματισμός· ὡς εὖ γε!

21, 1–2 Βρέφος ἐγενόμην] cf. Joan. Chrys., *In s. Joan. praec.* [*Sp.*], 50,803.47 (Migne) ἐγενόμην βρέφος νέον, τέλειος ἀνὴρ 6 Ἐγενόμην – ὑπέραντλος] cf. Eust. Thes., *Or. catech.*, 163.9-10 (Wirth) ἀλλ' ὑστερον ὑπέραντλος τοῖς ἀγαθοῖς γέγονεν 22, 5 πολλοῖς – ἄκρατον·] cf. Theod. Prod., *Carm. hist.*, 54.205 (Hörandner) καὶ σοι κεράσας πικρίας πλήρη σκύφον | πικρίαν ἄκρατον·] loc. com., cf e.g. Areth., *Scr. min. (praec. e cod. Mosq. Hist. Mus. gr. 315)*, 6,68.27-28 (Westerink) καὶ δὴ γε οἷα θυμοῦ καὶ πικρίας ἀκράτου ὑποπλησθεὶς 12–13 καὶ – λίθινον.] Hom., *Il.*, 3.57 λάϊνον ἔσσο χιτῶνα; Eust. Thes., *Com. ad Hom. Il.*, 1,598.13-15 (van der Valk) ἢ τέ κεν ἤδη λάϊνον ἔσσο χιτῶνα», ἤγουν λίθινον ἂν ἐνεδέδυσσο ἱμάτιον, λίθοις δηλονότι χωσθεὶς

21, 5 ἄλλος] ὅλος P 22, 2 λυπηρά] δυσχερῆ S 4 δαψιλῆς] δαψιλῶς S 5 ἐκερασάμην] ἐνειργασάμην T | ἄκρατον·] om. S 9 ἀξίαις] ἀξία S 10 ὡσεὶ] ὡς εἰ S 12 μοι S T: σοι P

21. Και η κατάσταση ήταν πραγματικά γελοία. Ήμουν μωρό, και ίσως τότε ταίριαζε να λούζομαι. Δεν πέρασα καλά καλά την βρεφική ηλικία και μεγάλωνα στα ποτάμια· και έκανα τα ίδια και τα ίδια. Έτσι περνούσα ήρεμα την ζωή μου. Στην μετέπειτα ζωή μου βρέθηκα σε ομάδα. Γύρω μου έρεε άλλος Πακτωλός γεμάτος με χρυσάφι. Πλημμύριζα στα καλά και στο εξής δεν χόρταινα το λούσιμο. Καλώς λοιπόν με έπνιξε η ντροπή.

22. Μακάρι μέχρι εδώ να φθάσουν οι λύπες (γιατί στο μέλλον φαντάζομαι χειρότερες), μήπως και παρασύροντάς με η ρόδα της ζωής με φέρει στην ίδια συμφορά με τον θρυλικό Ιξίωνα. Πολλοί τρέφουν άφθονο μίσος για 'μένα· πολλούς τους ανακάτεψα με θλίψη ανόθευτη· σε πολλούς επιτέθηκα δριμεία. Δεν θεωρούσα πως είμαι δεύτερος κανενός απολύτως. Εξευτέλιζα εκείνους που περηφανεύονταν για την λαμπρή τους καταγωγή σαν να 'ταν υπηρέτες. Απαξιούσα να συμπεριφέρομαι με σεβασμό στους αξιωματούχους. Το να ακούω μία λόγια φράση ήταν για εμένα παρόμοιο με χλιμίντρισμα αλόγου. Ας φυλαχτώ λοιπόν, μήπως βγάζοντας καθέναν τα ρούχα του είναι προετοιμασμένος να με πάρει με τις πέτρες, και αυτόν τον χιτώνα (που λέει ο ποιητής) τον πέτρινο μου βάλουν. Ας θεωρήσω πως για καλό μου έγιναν όλα αυτά. Πάνε τα λαμπρά στρώματα· Καλά να πάθω! Πάνε τα ρούχα· Τι ωραία! Έτσι λοιπόν

Οὕτω γὰρ κούφως δραμοῦμαι καὶ λαθὼν διαφεύξομαι ἢ
οἴκαδε ἢ ἄλλ' εἰς τὸ βάραθρον.

---

17 εἰς – βάραθρον.] Arist., *Nub.*, 1448-50 οὐδέν σε κωλύσει
σεαυτὸν ἐμβαλεῖν εἰς τὸ βάραθρον μετὰ Σωκράτους; Men., *Dysc.*,
394 ἄπαγ' εἰς τὸ βάραθρον

---

16 δραμοῦμαι] διαδραμοῦμαι S **17** τὸ] om. S

γοργά θα τρέξω και είτε θα διαφύγω στο σπίτι μου κρυφά
ή θα πάω στον αγύριστο.

III. Σχόλια

Τιτ.1-2, *ὡς ἐν ἠθοποιία*: Για τα χαρακτηριστικά του είδους της ηθοποιίας και τις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου κειμένου βλ. σελ. 31-34 και 41-44 της εισαγωγής.

Τιτ.3-4, *ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκησοῦ*: Για τον πρωταγωνιστή της ηθοποιίας βλ. σελ. 35-41.

Η Μωκη(σ)σός/ Μωκι(σ)σος ήταν πόλη της Καππαδοκίας, στην Μικρά Ασία, νότια του ποταμού Άλυος. Την εποχή του Ιουστινιανού η πόλη βρισκόταν σε παρακμή, και ο αυτοκράτωρ φέρεται να την ανακαίνισε χτίζοντας τείχη, δημόσια κτίρια και λουτρό. Προς τιμήν του ανακαινιστή της η πόλη υιοθέτησε το όνομα Ιουστινιανούπολις (το όνομα απαντά για πρώτη φορά το 536 και για τελευταία το 692). Προήχθη σε μητρόπολη το 535. Το 536 αναφέρεται ο πρώτος γνωστός μητροπολίτης της, Πέτρος, και το 1370 ο τελευταίος, Ιωαννίκιος. Η παρακμή της πόλης πρέπει να συνέβη στην αρχή του εβδόμου αιώνας με τις περσικές και αραβικές επιδρομές στην περιοχή. Η Μωκησός εξακολούθησε να είναι έδρα μητροπολίτη σε όλη την βυζαντινή περίοδο. Μετά την παρακμή της ενδεχομένως ο μητροπολίτης να έμενε σε κάποιο κοντινό μοναστήρι ή φρούριο, ενώ μετά τις τουρκικές εισβολές παρέμενε στην Κωνσταντινούπολη¹.

Τιτ.6, *Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου*: Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (πριν τις 30 Ιανουαρίου 1170- Μάρτιος 1178), διάδοχος του Λουκά Χρυσοβέργη, που πέθανε ανάμεσα στον Νοέμβριο και τον Ιανουάριο του 1170. Συγγενής ή προστατευόμενος του μητροπολίτη Αγχιάλου, απ' όπου έλαβε και την ανωτέρω επωνυμία. Πριν την ανάδειξή του σε πατριάρχη κατά την εκκλησιαστική του σταδιοδρομία διετέλεσε επί κεφαλής της πατριαρχικής γραμματείας², πρωτέκδικος³, ρεφερενδάριος⁴ ενώ ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός τον ανέδειξε σε ύπατο των φιλοσόφων⁵. Μάλιστα σώζεται και ο πρώτος λόγος που εκφώνησε από αυτήν του την θέση. Ως πατριάρχης

¹ Hild-Restle, TIB, 238-239· Berger, Mokisos, 177-188.

² Ο πρωτονοτάριος επέβλεπε τις εργασίες των γραμματέων και συνεργαζόταν στενά με τον πατριάρχη, ήταν ο ενδιάμεσός τους. Darrouzès, Οφφίκια, 355-359.

³ Ανώτατος εκκλησιαστικός δικαστής. Ήταν υπεύθυνος για την διανομή πνευματικών ποινών, για υποθέσεις ασύλου και απελευθέρωσης σκλάβων και για την κατήχηση όσων προσηλυτίζονταν στον Χριστιανισμό. Darrouzès, Οφφίκια, 323-332.

⁴ Ο ενδιάμεσος του αυτοκράτορος και του πατριάρχη, ο οποίος διαβίβαζε τα μηνύματα του ενός στον άλλο. Darrouzès, Οφφίκια, 373-374.

⁵ Ο υπεύθυνος για την διδασκαλία της φιλοσοφίας. Ο τίτλος εμφανίστηκε περίπου το 1047 και ο πρώτος του κάτοχος ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός. Ήταν ένα αξίωμα κοσμικό, το οποίο απένειμε ο αυτοκράτορας σε σημαντικούς λογίους. ODB B, 964.

καταδίκασε ως αιρετικούς και αφόρισε τον Κωνσταντίνο Κερκύρας και τον Ιωάννη Ειρηνικό, οι οποίοι υποστήριζαν πως ο Υιός είναι κατώτερος του Πατρός· τάχθηκε κατά της ένωσης των εκκλησιών που επιχειρήθηκε από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό και τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄· επίσης εργάστηκε και για την επιστροφή της Αρμενικής στην Ορθόδοξη εκκλησία, όμως οι προσπάθειές του δεν απέδωσαν καρπούς. Όσον αφορά τον κλήρο αυστηροποίησε την διάκριση ανάμεσα στα εκκλησιαστικά και κρατικά αξιώματα, απαγόρευσε στους επισκόπους να χειροτονούν κληρικούς άλλων ενοριών και θέσπισε συσσίτια για τους καθαιρεθέντες διακόνους⁶.

Ο Ευστάθιος ως μαΐστωρ των ρητόρων απηύθυνε στον Μιχαήλ Γ΄ δύο λόγους (ς και Ζ της έκδοσης Wirth⁷). Τα πατριαρχικά αυτά εγκώμια εκφωνούνταν παραδοσιακά κάθε χρόνο το Σάββατο του Λαζάρου⁸. Στον πρώτο του λόγο αναφέρει πως ο Μιχαήλ κατάγεται από την Ανατολή και ήρθε στην πρωτεύουσα ως άλλος ήλιος, φωτίζοντας τον αυτοκράτορα, τους συγκλητικούς, τους στρατιωτικούς αλλά και τους συγγενείς του, που τώρα τον περιστοιχίζουν (ς,79,50-55). Ο Ευστάθιος βλέποντάς τον προέβλεπε την ανέλιξή του στα ύψιστα αξιώματα χάρι στις αρετές του, όπως και ο προκάτοχός του στον πατριαρχικό θώκο (ς,80,70-85). Ακολούθως, μιλά σύντομα για την παιδεία που έλαβε όταν ήταν νεαρός και την μεγάλη έφεσή του στα γράμματα (ς,80,89-81,18).

Μετά τις σπουδές του εντάχθηκε στους κόλπους της εκκλησίας και γρήγορα κατέλαβε πλήθος αξιωμάτων (ς,81,26-36, 88,60-70). Ο Ευστάθιος αναφέρει το ακόλουθο περιστατικό από την περίοδο που οι δυο τους συνεργάζονταν στο πατριαρχείο. Όταν ο ίδιος ήταν υπογραμματέας και ο Μιχαήλ πρωτέκδικος, ο Λουκάς Χρυσοβέργης τον όρισε ως πρακτικογράφο σε δίκη για μία μονή που αδικείτο, όπου θα δικάζε ο Αγκιάλου. Η αγόρευσή του ήταν πολύ σύνθετη και ο Ευστάθιος δεν κατάφερε να την καταγράψει ολοκληρωμένα, όμως αργότερα ο Μιχαήλ του εκφώνησε ξανά τον λόγο σιγά σιγά, ενθουμούμενος τα πάντα σαν να τα διάβαζε από κάποιο βιβλίο, έως ότου ο συνεργάτης του μπόρεσε να ολοκληρώσει το έργο που του είχε ανατεθεί (ς, 82,52-84,18). Ακολούθως αναδείχθηκε ρεφερενδάριος και εντυπωσιάζοντας τον αυτοκράτορα με τις αρετές και την παιδεία του έγινε ύπατος

⁶ ODB B, 1364-1365· ΘΗΕ 8, 1202-1203· Grumel, *Chronologie*, 436· Magdalino, *Empire*, 292-293, 301-302. Παραδοσιακά η ανάδειξη του Μιχαήλ στο αξίωμα του υπάτου των φιλοσόφων τοποθετείτο στα έτη 1165-1167 (Browning, *Lecture*, 174-178). Ο Polemis συσχετίζοντας αναφορές στον λόγο με χωρία από ιστορικές πηγές της εποχής τοποθετεί την εκφώνησή του στα 1150-1151. Βλ. Polemis, *Anchialos*, 162-170.

⁷ Wirth, *Opera Minora*, 78-140.

⁸ Σχετικά με αυτόν τον θεσμό βλ. Loukaki, *Lazare*, 327-345.

των φιλοσόφων (ζ, 84,27-85,46, 87,31-88,56). Πριν την ανάδειξή του στο ύπατο αξίωμα της εκκλησίας ο του Αγκιάλου χάρη στην μόρφωσή του και την βαθειά γνώση της Γραφής αντιμετώπισε τους αιρετικούς μαζί με τον αυτοκράτορα και τον τότε πατριάρχη, Χρυσοβέργη (ζ,89,88-90,49), και αφού έγινε πατριάρχης συνέχισε τον αγώνα του και τους απομάκρυνε από την εκκλησία (ζ,95,95-23)⁹.

Ο δεύτερος λόγος εγκωμιάζει τις αρετές του πατριάρχη ακόμη περισσότερο, αλλά δεν περιέχει ιδιαίτερα βιογραφικά στοιχεία. Σχετικά με τις προσπάθειες προσέγγισης με την αρμενική εκκλησία, που λάμβαναν χώρα εκείνη την περίοδο, λέει πως σύντομα εντυπωσιασμένοι από την σοφία του οι Αρμένιοι θα επιστρέψουν στο πλήρωμα της ορθόδοξης εκκλησίας (Ζ,121,49-53). Από την άλλη πλευρά, ο ρήτωρ κάνει μία σύντομη αναφορά στο συγγραφικό έργο του εγκωμιαζομένου (Ζ,131,18-30). Με την φράση ἐφώνησας ἐν εὐρύθμῳ μέτρῳ ενδεχομένως να εννοεί ποίηση, και με το πρὸς γυμνασίαν φθέγξασθαι προγυμνάσματα, ενώ εκφράστηκε και ἐν ἐπιστολαῖς και ἐν σχεδικοῖς ἐλιγμοῖς¹⁰. Εφ' ὅσον ἔγραψε προγυμνάσματα και σχεδογραφία, φαίνεται πως, ὅπως και ο Ευστάθιος, ο Μιχαήλ υπήρξε καθηγητής κοσμικής παιδείας. Ίσως να γνωρίζονταν με τον μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ως συνάδελφοι πριν την συνεργασία τους στο πατριαρχείο, και να τον προέτρεψε ο ίδιος να ακολουθήσει εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Χάρη στην εμπειρία του ως διδασκάλου και στον αγώνα του κατά των αιρετικών φαίνεται πως ο Μανουήλ Κομνηνός τον επέλεξε για το αξίωμα του υπάτου των φιλοσόφων, το οποίο επί σειρά ετών είχε μείνει κενό, αλλά ο αυτοκράτορας το επανέφερε χάριν του Μιχαήλ. Ως ύπατος ὀφείλε να προσαρμόσει την διδασκαλία της φιλοσοφίας στο ορθόδοξο δόγμα και να συνεχίσει να καταπολεμά τις αιρέσεις¹¹.

Παρόμοιες πληροφορίες μας παρέχει ο Μιχαήλ Χωνιάτης σε δικό του εγκώμιο του Μιχαήλ Γ'¹². Αναφέρει ὅπως και ο Ευστάθιος ὅτι ο Μιχαήλ ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἀνατολή (74.5-6), συνεπὼς φαίνεται πως καταγόταν ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία. Ἐπίσης, ἀνατράφηκε δίπλα σε ἀρχιερέα, ο οποίος τον ὠθήσε να ἐνταχθεῖ στους κόλπους τῆς ἐκκλησίας (74.26-75.5). Κατὰ πάσα πιθανότητα ἐννοεῖ τὸν μητροπολίτη Ἀγκιάλου, και γι' αὐτὸ ο Μιχαήλ ἔλαβε τὸ προσωνύμιο ὁ τοῦ Ἀγκιάλου. Ἦταν ικανὸς μαθητὴς και ἀσχολήθηκε με τὶς σπουδές του για μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του (77.14-78.23).

⁹ Ο Wirth, *Opera Minora*, 25 χρονολογεί τον λόγο αυτόν του Ευσταθίου ανάμεσα στο 1174 και το 1178. Από την άλλη πλευρά, η Loukaki, *Dates*, 210-213 τοποθετεί την αγόρευση του Ευσταθίου στις 20 Μαρτίου 1171 ή στις 8 Απριλίου 1172.

¹⁰ Για το σωζόμενο έργο του Μιχαήλ του του Αγκιάλου βλ. Νέσσερης, *Παιδεία*, 369-372.

¹¹ Browning, *Lecture*, 181-185.

¹² Λάμπρος, *Χωνιάτης Α'*, 72-92.

Όποιος χρειαζόταν να μάθει γραμματική, ετυμολογία, ποίηση, ιστορία, ρητορική ή οτιδήποτε από την εγκύκλιο παιδεία, απευθυνόταν σε αυτόν (78.23-79.4). Η τελευταία αυτή αναφορά ενισχύει την άποψη ότι ο Μιχαήλ εργάστηκε επί σειρά ετών ως καθηγητής. Τέλος αφού εντάχθηκε στην πατριαρχική διοίκηση κατέλαβε σειρά αξιωμάτων έως ότου κατάφερε να αναδειχθεί πατριάρχης (82.13-84.7).

Τιτ.6, λουόμενος: Τα βυζαντινά λουτρά αποτελούν συνέχεια των ρωμαϊκών, τα οποία με την σειρά τους δέχτηκαν επιδράσεις από τα αρχαιοελληνικά. Και στις τρεις περιόδους λειτουργούσαν μεγάλα δημόσια λουτρά και μικρότερα ιδιωτικά. Τα δημόσια λουτρά της ελληνικής αρχαιότητας αποτελούσαν μέρος των γυμνασίων. Συνήθως κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή βρίσκονταν στις παρυφές των πόλεων και έπαιζαν επίσης στρατιωτικό ρόλο, αφού εκεί εξασκούσαν οι άνδρες. Με τον αποικισμό τα γυμνάσια εξαπλώθηκαν και στην μεγάλη Ελλάδα, ενώ κατά την ελληνιστική εποχή λαμβάνουν μνημειώδεις διαστάσεις και πέραν της αθλητικής τους λειτουργίας έχουν πλέον και μία πιο διανοητική, ως χώροι διδασκαλίας, διαλέξεων και εκθέσεων. Για το λουτρό χρησιμοποιούνταν μπανιέρες, πισίνες και δωμάτια, όπου γίνονταν ατμόλουτρα. Τα μικρότερα ιδιωτικά λουτρά ονομάζονταν βαλανεία. Άρχισαν να εμφανίζονται κατά τον 5^ο αιώνα, αλλά δεν ήταν τόσο διαδεδομένα όσο τα γυμνάσια και γενικώς θεωρούνταν ανήθικα. Αρχικά ίσως απευθύνονταν στις γυναίκες, οι οποίες δεν μπορούσαν να επισκεφθούν τα γυμνάσια, αλλά με την πάροδο του χρόνου η χρήση τους γενικεύθηκε, και μάλιστα κατά την ελληνιστική εποχή υπήρχαν και ορισμένα δημόσια βαλανεία. Συνήθως γίνονταν λουτρά με ζεστό νερό, αλλά υπήρχαν και μικρές πισίνες και κρήνες για ψυχρά λουτρά¹³.

Στην Ιταλία πριν τον 3^ο-2^ο αιώνα π.Χ. δεν φαίνεται να υπήρχε η πρακτική των κοινών λουτρών. Για τα θερμά λουτρά τα σπίτια είχαν το δωμάτιο που ονομαζόταν *lanatrina*, ενώ για τα ψυχρά λουτρά υπήρχε η συνήθεια να κολυμπούν στον Τίβερη και τα υπόλοιπα ποτάμια¹⁴. Μέσω της επαφής με τους Έλληνες της μεγάλης Ελλάδας, εμφανίζονται οι *thermae*, συγχώνευση στοιχείων του γυμνασίου και του βαλανείου, όπου σταδιακά το αθλητικό σκέλος υποχωρεί αν και δεν εκλείπει. Αυτή η διαδικασία φαίνεται να ξεκίνησε στην Καμπανία, όπου μάλλον εφευρέθηκε και το υπόκαυστον, το σύστημα θέρμανσης του νερού μέσω βραστήρων και ρύθμισης της θερμοκρασίας

¹³ Nielsen, *Thermae et balnea*, 6-11.

¹⁴ Nielsen, *Thermae et balnea*, 13.

των θαλάμων του λουτρού με την κυκλοφορία της θερμότητας μέσω ειδικά κατασκευασμένων κούφιων τοίχων, βασική καινοτομία των ρωμαϊκών λουτρών¹⁵.

Οι *thermae* ήταν μεγάλα δημόσια κτίρια, που συχνά καταλάμβαναν ένα οικοδομικό τετράγωνο, με πολυτελή διακόσμηση και κήπους. Ήταν δωρεάν και διαθέσιμες σε όλους. Στο εξωτερικό των θερμών ή και μέσα σε αυτές υπήρχαν καταστήματα που πουλούσαν φαγητά και ποτά, ενώ συχνά στο εσωτερικό τους λάμβαναν χώρα διάφορες ψυχαγωγικές εκδηλώσεις όπως ανάγνωση ποιημάτων μουσική, τραγούδι και άλλα θεάματα. Οι βασικές αίθουσες ήταν το *tepidarium*, όπου γινόταν η εφίδρωση, το *caldarium*, με τα θερμά λουτρά, και το *frigidarium* με τα ψυχρά, ενώ παράλληλα υπήρχαν ενίοτε και αίθουσες για μασάζ ή και ηλιοθεραπεία (*heliocamini*)¹⁶. Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν και οι *balneae*, μικρότερου μεγέθους ιδιωτικά λουτρά, που ήταν διάσπαρτα στις πόλεις σε μεγάλο αριθμό και συχνά αποτελούσαν μέρος άλλων κτιρίων¹⁷. Κυρίως αποσκοπούσαν στην σωματική υγιεινή και βρίσκονταν ακόμη και σε χωριά, κάτι που ήταν ιδιαίτερα σύνηθες στο Βυζάντιο¹⁸.

Η διάκριση σε δημόσια και ιδιωτικά λουτρά εντοπίζεται και στην βυζαντινή εποχή, κατά την οποία συνεχίζεται χωρίς διαφοροποίηση η χρήση των λουτρών κατά τον ρωμαϊκό τρόπο (χρήση καινοτομιών όπως το υπόκαυστον, χώρος χαλάρωσης και κοινωνικής συναναστροφής κτλ). Γενικώς για την αναφορά σε αυτούς τους χώρους συναντώνται οι όροι λουτρόν, βαλανείον, λοετρόν, λουετρόν, λουῖτρον, λουῖμα, λουῖσμα, λουτρῶν, βαλανίδιον, βαλινάριν, βανιάριν. Τα δημόσια λουτρά ονομάζονται *thermae*, θερμά, δημόσια λουτρά, βαλανεία ή απλώς δημόσια. Για τα ιδιωτικά χρησιμοποιούνται οι όροι *balnea privata/ balneae privatae*, πριβάτα και πριβάτια. Μετά τον 6^ο αιώνα μ.Χ. τα δημόσια λουτρά παύουν να χρησιμοποιούνται, οπότε σταματά και ο διαχωρισμός σε ιδιωτικά και δημόσια και οι όροι χρησιμοποιούνται ελεύθερα, χωρίς κάποιο σημασιολογικό υπόβαθρο. Υπήρχε, τέλος, η συνήθεια ορισμένα λουτρά να λαμβάνουν την επωνυμία του κατασκευαστή ή ανακαινιστή τους¹⁹.

Δεν διαθέτουμε υπολείμματα από λουτρά της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ορισμένα λουτρά διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση από την ύστερη μεσοβυζαντινή περίοδο και εξής. Η διαίρεση των ρωμαϊκών λουτρών στους τρεις

¹⁵ Nielsen, *Thermae et balnea*, 25, 35-36, 101. Για την λειτουργία, εφεύρεση και εξέλιξη του υποκαύστου βλ. Nielsen, *Thermae et balnea*, 14-22.

¹⁶ Yegül, *Bathing*, 12-19, 48-49.

¹⁷ Yegül, *Bathing*, 48.

¹⁸ Nielsen, *Thermae et balnea*, 114.

¹⁹ Berger, *Bad*, 137-139· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 426-427, 429-431.

βασικούς θαλάμους (frigidarium, tepidarium και caldarium) συνεχίζεται και στα βυζαντινά. Το caldarium εξυπηρετούσε κυρίως την καθαριότητα, το tepidarium την χαλάρωση και την προετοιμασία για το λουτρό, ενώ το frigidarium, που αντίθετα από τις άλλες δύο αίθουσες δεν είχε θέρμανση, περιείχε την πισίνα. Στα μικρότερα λουτρά συνήθως απουσιάζει το frigidarium, κάτι που παρατηρείται πολύ συστηματικά από τον 6^ο αιώνα και εξής. Λόγω της υγρασίας οι αίθουσες του λουτρού είναι σχεδόν πάντα θολωτές, με τετράγωνη, οκτάγωνη ή στρογγυλή κάτοψη, και συχνά έχουν τρούλο. Αν και δεν υπάρχει σταθερά χρησιμοποιούμενη ορολογία για την απόδοση των λατινικών όρων, οι αίθουσες χαρακτηρίζονται συχνά ως θόλοι ή οίκοι, οι δύο θερμαινόμενες αίθουσες θερμοί οίκοι ή θερμοί, το caldarium εσωτερικός οίκος ή ένδοτος θόλος και το tepidarium μαλακτικός οίκος²⁰.

Συνήθως το tepidarium δεν περιείχε μπανιέρες και λειτουργούσε ως αποδυτήριο²¹ και χώρος προετοιμασίας, στο caldarium υπήρχαν μία ή περισσότερες μπανιέρες, που ονομάζονταν έμβασις, έμβατή, πύελος και λουτήρ, ενώ η πισίνα που υπήρχε στο frigidarium ή έξω από το κτίριο χαρακτηριζόταν ως κολυμβήθρα, νεροφόρος, ύδροφόρος ή φισκίνα (από το λατινικό piscina)²². Στις στοές των θερμών υπήρχαν καταστήματα με τρόφιμα, και μερικές φορές γυναίκες με μικρά τσουκάλια και κάρβουνα πήγαιναν εκεί για να μαγειρέψουν²³. Ακόμη, διέθεταν και τουαλέτες που λέγονταν ἀφεδρῶν ή χρεΐα, όπου κατά μήκος του τοίχου βρίσκονταν καθίσματα, κάτω από τα οποία περνούσε ο κεντρικός υπόνομος για την απομάκρυνση των ακαθαρσιών²⁴.

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη των μικρότερων ιδιωτικών λουτρών συνεχίστηκε, σε μορφή σχεδόν απaráλλακτη από εκείνην της ρωμαϊκής εποχής. Αυτά τα κτίρια αποτελούνταν συνήθως από έναν προθάλαμο και την κυρίως αίθουσα, και ήταν κατασκευασμένα με τρόπο που μίκραινε το μέγεθος των tepidarium και caldarium των μεγάλων λουτρών. Συνήθως ήταν μακριά, ορθογώνια κτίρια με τρούλο και αψίδες για την τοποθέτηση των πυέλων. Κάπως αντίστοιχα ήταν και τα μοναστηριακά λουτρά, όπου συναντάται ένας τετράγωνος τρουλωτός θάλαμος με κόγχες στους τοίχους, στον οποίο συνυπάρχουν τα tepidarium και caldarium, και

²⁰ Berger, Bad, 85-87· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 433-434.

²¹ Θεωρείται πως ακόμη και κατά την ρωμαϊκή εποχή η ύπαρξη αυτόνομων αποδυτηρίων ήταν σπάνια, γι' αυτό και οι βυζαντινοί για την ένδυση και έκδυση χρησιμοποιούσαν το tepidarium ή το frigidarium. Berger, Bad, 99.

²² Berger, Bad, 97-98· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 434, 438-439.

²³ Berger, Bad, 25· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 456.

²⁴ Berger, Bad, 99-100.

ακολουθεί ένας αυτόνομος μακρόστενος θάλαμος με τις θερμές μπανιέρες ακριβώς πάνω από τον καυστήρα. Υπάρχει, τέλος, και το ενδεχόμενο το κτίριο να είναι χωρισμένο στα τρία, με κάθε μέρος να χρησιμοποιείται για τον αντίστοιχο θάλαμο²⁵.

Η πλούσια διακόσμηση των μεγάλων θερμών τις έκανε να μοιάζουν με μουσεία. Μάλιστα, ορισμένες έπαιρναν το όνομά τους από κάποιο διάσημο έργο τέχνης που φιλοξενούσαν, όπως ο Ζεύξιπος, το πιο φημισμένο λουτρό της Πόλης, που ονομάστηκε έτσι από το άγαλμα του ιππίου Διός που βρισκόταν στον κήπο μπροστά από αυτό. Αναφέρεται ότι το συγκεκριμένο λουτρό διέθετε 532 αρχαία αγάλματα. Ορισμένες φορές ο αρχιτέκτων ή ο ανακαινιστής ενός λουτρού απαθανατιζόταν με ένα άγαλμα, ενώ πέραν των αγαλμάτων τα λουτρά διακοσμούσαν και από τοιχογραφίες, αν και λόγω της υγρασίας η διατήρησή τους ήταν δύσκολη. Για την διακόσμηση των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών λουτρών δεν γνωρίζουμε πολλά. Σίγουρα υπήρχαν μεταλλικοί σταυροί ως επιθέματα στους τοίχους, αλλά και απεικονίσεις βιβλικών θαυμάτων. Ακόμη, υπήρχε μαρμάρινη επένδυση στους τοίχους, η οποία εκτός από την ομορφιά εξυπηρετούσε και την προστασία του οικοδομήματος από την υγρασία. Τέλος, τα κτίρια διέθεταν ορισμένες φορές καθρέφτες, σιντριβάνια ή κεφαλόβρυσα με διάφορες μορφές, όπως κεφαλές λεόντων²⁶.

Συνήθως το λουτρό γινόταν πριν το μεσημεριανό ή το βραδινό φαγητό. Τα λουτρά ήταν ανοιχτά όλη μέρα, αλλά το πρωί και νωρίς το απόγευμα ήταν άδεια, οπότε αυτές τις ώρες τα επισκέπτονταν άτομα που δεν ήθελαν να τα δουν, όπως γυναίκες και άρρωστοι, ενώ στις στοές των πρωτοβυζαντινών θερμών σύχναζαν άστεγοι και φτωχοί για να ζεσταθούν και να ζητιανέψουν, οπότε και οι υπεύθυνοι συχνά τους συμπεριφέρονταν άσχημα. Σύνηθες φαινόμενο ήταν πλούσιοι και υψηλά ιστάμενοι να πηγαίνουν στα λουτρά συνοδεία πολλών υπηρετών ή να τους προπέμπουν μαζί με τα απαραίτητα για το λουτρό²⁷.

Σε περίπτωση που το κτίριο διέθετε αποδυτήρια, ο επισκέπτης γδυνόταν εκεί, ειδάλλως χρησιμοποιούσε το *terpidarium* ή *frigidarium*. Στην πρώιμη βυζαντινή εποχή έπαιρναν το λουτρό τους γυμνοί, όπως στην αρχαιότητα, κάτι που ίσως συναντούσε την αντίδραση της εκκλησίας, αλλά από την μεσοβυζαντινή εποχή φαίνεται πως

²⁵ Berger, Bad, 90-93

²⁶ Berger, Bad, 108-113· Magdalino, Diakonia, 167· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 431-432, 435-436.

²⁷ Berger, Bad, 26, 114· Yegül, Baths, 320· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 442-445, 464.

κάλυπταν τα απόκρυφα σημεία με ένα κομμάτι ύφασμα, το λέντιον²⁸. Κατά την πρώιμη εποχή το λουτρό ήταν μία πολύωρη διαδικασία σε πολλά στάδια, ένας τρόπος να περνά κανείς ευχάριστα την ώρα του, αλλά από την μεσοβυζαντινή περίοδο και εξής συντομεύεται, απλοποιείται και εστιάζει κυρίως στην καθαριότητα του σώματος²⁹.

Αρχικά ο λουόμενος έμπαινε στο *teridarium*, όπου πλενόταν με κρύο νερό και ξεπλενόταν για να απομακρυνθεί το σαπούνι. Η όλη διαδικασία λειτουργούσε ως προκαθαρισμός, έμοιαζε με ντους, και τα όργανα που χρησιμοποιούνταν ήταν κουβάδες ή βάζα που ονομάζονταν καδίων, σίτλα, σίκλα, καδδάριον, έπιχυτάριν, σικλότρουλλον και καδαροεπιχύτερον. Ακολούθως, αλειφόταν με λάδι και έμενε στον ίδιο χώρο για μία πρώτη εφίδρωση, και όταν συνήθιζε την θερμοκρασία του θαλάμου μετέβαινε στο *caldarium* για να ιδρώσει περισσότερο. Όταν ολοκληρώνονταν αυτή η φάση, τριβόταν με σαπούνι ή σόδα για καθαρισμό, και η βρωμιά και τα υπολείμματα απομακρύνονταν με ένα ξυραφάκι που λεγόταν ξύστρα, ξύστρον ή στλεγγίς, με σκληρό ύφασμα, το τρίπτρον, σπαρτίον ή σπαρτίτζιον, ή με ένα ειδικό λινό γάντι, την χειρίδα έξ όθωνίων ραπτήν. Οι ευπορότεροι για τις παραπάνω διαδικασίες χρησιμοποιούσαν υπηρέτες ή υπαλλήλους του λουτρού. Έπειτα ερχόταν το μπάνιο στην μπανιέρα ή την πισίνα για χαλάρωση, οπότε και οι υπάλληλοι του λουτρού έπρεπε να αναμείξουν ψυχρό και θερμό νερό, ώστε να υπάρξει ευχάριστη θερμοκρασία. Στο τέλος σκουπίζονταν για να στεγνώσουν με πετσέτες για τα χέρια (σάββανα), για τα μαλλιά (κομοεκμάγια), για τα πόδια (ποδεκμάγια) ή με μεγάλες πετσέτες που τύλιγαν όλο το σώμα (έκμακτρα, λουτήρια). Τα απαραίτητα για το λουτρό ονομάζονταν συνολικά λουτήρια άμφια ή λουτρικά³⁰.

Μετά το λουτρό ξεκουράζονταν τυλιγμένοι στην πετσέτα τους, συνήθως έτρωγαν και έπιναν, ενώ οι γιατροί συνιστούσαν και τον ύπνο, οπότε συχνά σε κάποιον προθάλαμο ή άλλο δωμάτιο τα λουτρά διέθεταν και κάποια κρεβάτια³¹.

²⁸ Berger, Bad, 115· DeForest, Bathing, 158-159, όπου επισημαίνεται πως οι πατέρες της εκκλησίας δεν είχαν πρόβλημα με την γυμνότητα στο λουτρό, όπως ο Χρυσόστομος, που αποτρέπει τον ξυλοδαρμό των δούλων αφού τα σημάδια θα ήταν εμφανή στο λουτρό (κάτι που δείχνει πως όλοι είχαν πρόσβαση σε αυτό ανεξαρτήτως τάξης), και ο Αυγουστίνος, που αναφέρει ότι το γυμνό σώμα στο πλαίσιο του λουτρού ήταν αναμενόμενο και δίνει επίσης την πληροφορία ότι πατέρες και υιοί λούζονταν μαζί μέχρι τα παιδιά να ωριμάσουν, ενώ συχνά τα μικτά παιδιά λούζονταν από τις μητέρες τους.

²⁹ Berger, Bad, 115, 120

³⁰ Berger, Bad, 115-119· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 446-455.

³¹ Berger, Bad, 119-120· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 455-457.

Ο υπεύθυνος των λουτρών ονομαζόταν βαλανεύς, βαλανευτής, βαλανείτης, βαλνιαρίτης, και η υπεύθυνη των γυναικείων λουτρών βαλανεύτρια ή βαλάνισσα. Γενικώς το επάγγελμα αυτό ήταν πολύ ταπεινό, αφού δεν απαιτούσε καμία παιδεία, ενώ την πρόιμη εποχή αυτοί που το ασκούσαν θεωρούνταν προαγωγοί. Οι εργαζόμενοι στο λουτρό ήταν ο φύλακας των ρούχων (καψάριος, ιματιοφύλαξ), ο παραχύτης ή περιχύτης, που ρύθμιζε την θερμοκρασία του νερού στην μπανιέρα και βοηθούσε τους πελάτες στο πλύσιμο και το στέγνωμα, ο υπεύθυνος για τον βραστήρα και την θέρμανση (ύποκαύστης, καμινᾶς, καμινάριος, καλδάριος), και ο ύδροπάροχος, υπεύθυνος για την ύδρευση του λουτρού. Το αντίτιμο που πλήρωνε κανείς για την είσοδό του στο λουτρό ποικίλλει ανά τόπο και εποχή, αλλά γενικώς ήταν ένα μικρό ποσόν (δύο δηνάρια, τρεις οβολοί, δώδεκα νούμια κτλ)³².

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο τα λουτρά συνεχίζουν να αποτελούν σημείο συνάντησης, χαλάρωσης και κοινωνικής συναναστροφής. Εκεί γίνονταν επίσης πολιτικές συζητήσεις και εκδηλώνονταν η επίσημη κρατική προπαγάνδα, και καθώς ήταν χώροι απόλυτα συνηθισμένοι, γίνονται το προσκίνητο για διάφορα περιστατικά, όπως τιμωρίες αιρετικών και παγανιστών³³. Η *Notitia Urbis Constantinopolitanae*, επίσημη περιγραφή της πόλης της ίδιας περιόδου (425), απαριθμεί 9 θέρμες και 153 *balneae privatae*³⁴.

Λόγω των μεγάλων εξόδων για την λειτουργία και την συντήρηση ακόμη και ενός μικρού λουτρού, η κατοχή ενός ιδιωτικού λουτρού για προσωπική χρήση θεωρείτο δείγμα τεράστιας πολυτέλειας, αν και υπάρχει σειρά παραδειγμάτων³⁵. Λουτρά υπήρχαν επίσης ενσωματωμένα σε άλλα κτίρια, όπως πανδοχεία και νοσοκομεία, στα κέντρα προσκυνήματος, ενώ κατά τον τέταρτο αιώνα εντοπίζεται και το πρώτο παράδειγμα μοναστηριακού λουτρού, στο γυναικείο μοναστήρι του όρους των Ελαιών, το οποίο χτίστηκε μετά από αίτημα της Αγίας Μελανίας, ώστε οι

³² Berger, Bad, 122-125· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 448-449, 457-459.

³³ Σε αυτό το πλαίσιο κάποιος Αρειανιστής ονόματι Ολύμπιος χλεύασε την Τριάδα, και ένας άγγελος τον θανάτωσε κάνοντας το νερό της πισίνας που βρισκόταν βραστό (περιστατικό που ο Αναστάσιος Α΄ διέταξε να ζωγραφιστεί και να τοποθετηθεί στο λουτρό). Το λουτρό του Ζευξίππου λειτούργησε ως δικαστήριο τόσο στην περίπτωση του ρήτορος Ισοκασίου, που κατά την εποχή του Λέοντος Α΄ κατηγορήθηκε ως παγανιστής, όσο και του μονοθελητή μοναχού Πολυχρονίου, ο οποίος ισχυριζόταν ότι μπορούσε να αναστήσει τους νεκρούς επί έκτης οικουμενικής συνόδου, ενώ εκεί επέλεξε επί Αναστασίου Α΄ να υπερασπιστεί τον εαυτό του ο πατριάρχης Μακεδόνιος, ο οποίος αντιμετώπιζε διάφορες κατηγορίες. Παρομοίως, κάποιος υπηρέτης του Βάλεντος, ο οποίος είχε κοροϊδέψει έναν ασκητή, πέθανε πέφτοντας σε βραστό νερό την ώρα που ετοίμαζε το λουτρό του αυτοκράτορος. Βλ. σχετικά παραδείγματα στα Berger, Bad, 21-23, 27· Magdalino, Diakonia, 173.

³⁴ Berger, Bad, 28· Yegül, Baths, 324· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 422· Janin, Constantinople, 209. Για τα γνωστά λουτρά της Κωνσταντινουπόλεως βλ. Berger, Bad, 144-159 και Janin, Constantinople, 209-217.

³⁵ Berger, Bad, 31-33· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 427-428.

μοναχές να αποφεύγουν την μετάβαση στην πόλη και τις επακόλουθες συναναστροφές με κοσμικούς³⁶. Αυτήν την περίοδο δεν φαίνεται να υπήρχαν πολλά μοναστηριακά λουτρά, εν αντιθέσει με την μεσοβυζαντινή περίοδο, κατά την οποία τέτοιοι χώροι ήταν διαδεδομένοι.

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο παρατηρείται εχθρική στάση της εκκλησίας απέναντι στα λουτρά. Αυτή η επιφυλακτικότητα δεν αφορούσε τόσο τους κοσμικούς, για τους οποίους η χρήση των λουτρών ήταν μία καθημερινή και καθιερωμένη πρακτική, όσο τους ιεράρχες και τους μοναχούς. Η αντίθεση προς τα λουτρά βασιζόταν στην αρχαία ασκητική πρακτική της άλουσίας, που από τον τέταρτο αιώνα προβάλλεται ολοένα και περισσότερο ως παράδειγμα προς μίμηση. Η αλουσία προέτρεπε στην περιφρόνηση των λουτρών και της φροντίδας για την εμφάνιση, επεδίωκε την επιβολή του πνεύματος στο σώμα και τόνιζε την σημασία της βαπτίσεως ως του μόνου αποδεκτού «λουτρού»³⁷. Γι' αυτόν τον λόγο πλήθος Πατέρων θεωρούσαν καύχημά τους ότι επιδίδονταν σπανιότατα ή και καθόλου σε λουτρά³⁸. Ουσιαστικά η εκκλησία αντιδρούσε στο όλο κλίμα απόλαυσης και πολυτέλειας των λουτρών, που αντέκειτο στην οπτική ότι η πνευματικότητα επιτυγχάνεται μέσω της αδιαφορίας για το σώμα και τις αισθήσεις³⁹. Από την άλλη πλευρά, τα λουτρά ήταν επιβεβλημένα και αποδεκτά για λόγους υγείας και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αν και ισχυρίζεται πως τα υπερβολικά συχνά λουτρά κάνουν το άτομο μαλθακό, θεωρεί το λουτρό απαραίτητο όσο το φαγητό⁴⁰, και κατά την εξορία του μία από τις ταλαιπωρίες που υφίσταται είναι ότι δεν μπορεί να λουστεί⁴¹. Αντίστοιχη ήπια στάση τηρούσαν και άλλοι Πατέρες.

Στην θετική οπτική των λουτρών συμβάλλουν και ιστορίες αρκετών Αγίων-ιατρών, οι οποίοι θεράπευαν θαυματουργικά τους ασθενείς τους σε εκκλησιαστικά ή και κοσμικά λουτρά⁴², αλλά και η αναφορά του Αυγουστίνου ότι όλοι λούζονταν την Πέμπτη μετά το Πάσχα, αφ' ενός ώστε να είναι καθαροί όσοι ετοιμάζονταν να βαπτιστούν και αφ' ετέρου για να χαλαρώσουν μετά την περίοδο νηστείας και

³⁶ Berger, Bad, 33-34.

³⁷ Yegül, Baths, 318. Σε αυτό το πλαίσιο τοποθετείται και η διατύπωση του Jerome ότι όποιος έχει λουστεί εν Χριστώ δεν χρειάζεται άλλο λουτρό, με την οποία προσπαθούσε να προβάλλει τον ακραίο ασκητισμό του, να ενισχύσει τον κύκλο του και να προσελκύσει νέους ακολούθους και πάτρωνες. Βλ. σχετικά DeForest, Bathing, 140-144.

³⁸ Berger, Bad, 34-35· DeForest, Bathing, 148-149· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 425-426.

³⁹ Yegül, Baths, 317· Magdalino, Diakonia, 169, 172· DeForest, Bathing, 151-152.

⁴⁰ Patrologia Graeca 59, 118, δ'.

⁴¹ Patrologia Graeca 47, 38.

⁴² Magdalino, Diakonia, 167-168.

μετάνοιας⁴³. Βέβαια, αν και οι μοναχοί θεωρητικά έπρεπε να ακολουθούν ασκητικό βίο το ίδιο δεν ίσχυε για τους επισκόπους, οι οποίοι μάλιστα συχνά επιφορτίζονταν με το χτίσιμο και την συντήρηση λουτρών, ενώ παράλληλα ήταν αρμόδιοι και για την επιτήρηση των λουτρών των κρατουμένων⁴⁴.

Στα παλαιά τυπικά, όπως αυτά του Παχωμίου και του Αθανασίου, το λουτρό των μοναχών απαγορεύεται εντελώς, εκτός και αν συντρέχουν λόγοι υγείας. Ο Βασίλειος αν και τηρούσε την αλουσία, δεν αναφέρει κάτι στους κανόνες του, αλλά ο Επιφάνιος Κωνσταντίας ισχυρίζεται πως εκείνη την εποχή οι περισσότεροι μοναχοί απείχαν από τα λουτρά. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και μέχρι τον 7^ο αιώνα μοναχοί επισκέπτονταν ακόμη και μεικτά λουτρά⁴⁵. Πέρα από την ιδανική τήρηση της αλουσίας από τους ασκητές, τα λουτρά κατηγορούνταν και για την πολυτέλεια, λόγω χάριν μέσω της χρήσης υπηρετών και της συνολικής τρυφηλής κατάστασης που επικρατούσε, αλλά και για την παρουσία των γυναικών, οι οποίες θεωρούνταν επιρρεπείς στους πειρασμούς, αλλά τους προκαλούσαν κιόλας⁴⁶.

Η βασικότερη ένσταση της εκκλησίας δεν ήταν τόσο η δυνατότητα των γυναικών να λούζονται, όσο η ύπαρξη μεικτών λουτρών ανδρών και γυναικών στο ίδιο κτίριο, συνθήκη που επικρατούσε από την ρωμαϊκή εποχή. Μία δυνατότητα να αποφευχθεί ο συγχρωτισμός των φύλων σε λουτρά που δέχονταν αμφότερα ήταν το διαφορετικό ωράριο χρήσης, για το οποίο αν και υπάρχουν κάποια παραδείγματα από την ρωμαϊκή εποχή, δεν αναφέρεται τίποτα κατά την πρωτοβυζαντινή. Ο Ψευδο-Κλήμης προτείνει στις αγνές κοπέλες να λούζονται νωρίς το πρωί, ώστε να αποφεύγουν τα αδιάκριτα βλέμματα, ενώ ο διαχωρισμός των φύλων μπορούσε να επιτευχθεί με την χρήση διαφορετικών τμημάτων του ίδιου οικοδομήματος. Οι μεγάλες θέρμες μάλλον δεν ήταν μεικτά λουτρά και χρησιμοποιούνταν από άνδρες, οπότε μία ενδεχόμενη εμφάνιση γυναικών εκεί θα θεωρείτο αναξιοπρεπής. Οι γυναίκες ενδεχομένως να επισκέπτονταν μικρότερα ιδιωτικά λουτρά, διαθέσιμα αποκλειστικά σε εκείνες. Η ύπαρξη των μεικτών λουτρών πιστοποιείται έως και τον

⁴³ DeForest, Bathing, 154, σημ. 48.

⁴⁴ DeForest, Bathing, 155-156· Berger, Bad, 31.

⁴⁵ Berger, Bad, 38-39.

⁴⁶ Berger, Bad, 39-41· DeForest, Bathing, 142-143, όπου επίσης επισημαίνεται ότι οι αφιερωμένες στον Θεό παρθένοι θεωρείτο ηθικό να αποφεύγουν στα λουτρά τις παντρεμένες, τις εγκύους και τους ευνούχους, αλλά και οι χήρες τις άσκοπες βόλτες στους δρόμους και τα λουτρά. Στον αντίποδα, οι DeForest, Bathing, 148 και Berger, Bad, 44 αναφέρουν ιστορίες με γυναίκες (μία δαιμονισμένη καλόγρια και μία ηθοποιό), που σύχναζαν στα λουτρά προσπαθώντας να αποπλανήσουν τους άνδρες που τα επισκέπτονταν, με στόχο μεταξύ άλλων να αποτρέψουν τους μοναχούς από την χρήση τους.

6^ο και 7^ο αιώνα, και θεωρείτο πως τα δημόσια λουτρά προσέφεραν εξαιρετικά πολλές ευκαιρίες συναναστροφής με γυναίκες με πονηρές προθέσεις⁴⁷.

Φαίνεται πως η πρακτική των κοινών λουτρών έπαυσε μετά την παρακμή των αρχαίων συνηθειών, που δεν προκλήθηκαν βέβαια λόγω των εκκλησιαστικών αντιδράσεων, αλλά των πολιτικοοικονομικών κρίσεων των σκοτεινών αιώνων. Ακόμη και στα πρακτικά της εν Τρούλλω συνόδου αναφέρεται η κατηγορία των παγανιστών για τα κοινά λουτρά των Βυζαντινών, κάτι που δείχνει πως ενδεχομένως να ήταν διαδεδομένη πρακτική, και η απαγόρευσή τους από την σύνοδο της Λαοδικείας επαναλαμβάνεται ως 77^ος κανών της παρούσης συνόδου, ενώ πλέον καταδικάζονται για πρώτη φορά και τα λουτρά από κοινού με Εβραίους. Και στις δύο περιπτώσεις οι κληρικοί τιμωρούνται με καθαίρεση και οι λαϊκοί με αφορισμό. Την εποχή μετά από αυτήν την σύνοδο δεν υπάρχει πλέον καμία αναφορά για μεικτά λουτρά⁴⁸.

Με την παρακμή των θερμών και συνολικά των αρχαίων συνηθειών σε σχέση με τα λουτρά κατά τους σκοτεινούς αιώνες εκλείπουν και οι εκκλησιαστικές αντιδράσεις σχετικά με την ηθική των λουτρών. Κατά τον ένατο αιώνα το οικοδομικό πρόγραμμα της αυτοκρατορίας περιοριζόταν σε θρησκευτικά κτίρια, οπότε τα δημόσια λουτρά ουσιαστικά εγκαταλείφθηκαν⁴⁹. Βέβαια, από αγιολογικές πηγές του τέλους της πρωτοβυζαντινής περιόδου βλέπουμε θαύματα να τελούνται σε βαλανεία που συνδέονταν με θρησκευτικά ιδρύματα, όπου μάλιστα σύχναζαν μέλη της υψηλής κοινωνίας. Αυτό θα μπορούσε να είναι ένδειξη ότι οι θερμές δεν ήταν πλέον στην μόδα, και έτσι μετά το πέρας της εικονομαχίας δεν ανακαινίστηκαν όχι λόγω έλλειψης χρημάτων, αλλά επειδή είχαν πλέον αντικατασταθεί από τα μικρότερα λουτρά, οπότε δεν ήταν απαραίτητες⁵⁰. Στην δημοφιλία των βαλανείων ίσως να συνέβαλε και ο θεσμός της διακονίας, που αποσκοπούσε στην λούση των πτωχών και στην διανομή τροφίμων, που φαίνεται πως γινόταν στα λουτρά⁵¹.

Κατά την μεσοβυζαντινή εποχή τα λουτρά του παλατιού φαίνεται πως διατήρησαν ένα υψηλό επίπεδο πολυτέλειας, που ειδάλλως είχε χαθεί, με την επίπλωση και διακόσμησή τους, ενώ διέθεταν και πισίνα, όπου ενίοτε έριχναν ροδοπέταλα για ένα πιο απολαυστικό και ευωδιαστό λουτρό. Σε αυτό το πλαίσιο ο

⁴⁷ Berger, Bad, 41-45· DeForest, Bathing, 146-147, 161· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 459-461.

⁴⁸ Berger, Bad, 34, 41, 45· Magdalino, Diakonia, 170· DeForest, Bathing, 161· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 461-462.

⁴⁹ Yegül, Baths, 314.

⁵⁰ Magdalino, Diakonia, 177-178.

⁵¹ Magdalino, Diakonia, 178-187.

Νικήτας Χωνιάτης κατακρίνει την τρυφηλότητα του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, ο οποίος διάγοντας πολυτελή βίο έπαιρνε λουτρό μέρα παρά μέρα. Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, συγγραφέας της ίδιας περιόδου (12^{ος} αι.), υποστηρίζει ότι στην Κωνσταντινούπολη δεν υπήρχαν πλέον αρκετά λουτρά και ο κόσμος διεκπεραιωνόταν στην Προποντίδα, όπου συνωστίζονταν για να πάρουν το λουτρό τους. Εκεί υπήρχαν ειδυλλιακοί κήποι, όμορφη θέα, και γενικώς το μέρος ήταν ιδανικό για ξεκούραση⁵². Ίσως η συγκεκριμένη αναφορά να μην πρέπει να ερμηνευθεί κυριολεκτικά, δηλαδή ότι στην κυρίως πόλη δεν υπήρχαν πλέον λουτρά, αλλά ότι στην Προποντίδα είχαν δημιουργηθεί πλέον πιο πολυτελείς εγκαταστάσεις και ο κόσμος της επισκεπτόταν για να απολαύσει επιπλέον το φυσικό τοπίο. Μία τέτοια μονοήμερη εξόρμηση πραγματοποίησε και ο Μανασσής. Τα σχετικά με το αυτοκρατορικό λουτρό σε περίοδο εκστρατείας ρυθμίζονται στο έργο *Περί βασιλείου τάξεως*, όπου αναφέρεται πως μαζί με όλα τα υπόλοιπα απαραίτητα έπαιρναν μαζί τους λουτρικά σκεύη και υλικά για την κατασκευή αυτοσχεδίου λουτρού⁵³.

Από την μεσοβυζαντινή εποχή γνωρίζουμε περισσότερα για τα μοναστηριακά λουτρά, χάρη σε αναφορές στους ιστορικούς, αλλά και στα τυπικά των μονών, τα οποία ρυθμίζουν την συχνότητα των λουτρών με κυμαινόμενη αυστηρότητα. Το λουτρό αναγνωριζόταν ως απαραίτητο, αλλά βάσει των ασκητικών αρχών γινόταν με ένοχη συνείδηση. Έτσι, άλλες μονές επέτρεπαν ένα λουτρό τον μήνα ή ακόμη και εβδομαδιαίο λουτρό, ενώ άλλες το απαγόρευαν ολοκληρωτικά εκτός και αν συνέτρεχαν λόγοι υγείας ή όριζαν 3 με 4 λουτρά ετησίως πριν από τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές⁵⁴.

Την ίδια εποχή τα μοναστηριακά λουτρά ήταν προσβάσιμα και στους κοσμικούς για κάποιο τίμημα, ώστε να ενισχυθούν τα έσοδα των μονών. Έτσι όριζαν για παράδειγμα τα τυπικά της μονής Μάμαντος και Κοσμοσώτειρας, όπου μάλιστα υπήρχαν δύο λουτρά, ένα μέσα στον περίβολο της μονής για τους μοναχούς, και ένα έξω από την μονή για τους κοσμικούς, το οποίο μισθωνόταν σε κοσμικό διαχειριστή. Το συγκεκριμένο λουτρό προβλεπόταν να χρησιμοποιείται την Τετάρτη και την Παρασκευή αποκλειστικά από γυναίκες, οπότε φαίνεται πως το ζήτημα των μεικτών λουτρών αυτήν την εποχή λύθηκε με την χρήση του κτιρίου σε διαφορετικές ημέρες από το κάθε φύλο, μέσω του οποίου αποφευγόταν ο διαχωρισμός του σε πτέρυγες με

⁵² Horna, *Analekten*, 6.1-17.

⁵³ Van Dieten, *Choniates*, 441.6-17· Berger, *Bad*, 56-60.

⁵⁴ Berger, *Bad*, 60-63· Magdalino, *Diakonia*, 169· Κουκουλές, *ΒΒΠ4*, 424-425.

ακριβές διπλές εγκαταστάσεις. Το λουτρό ήταν κλειστό το σαββατοκύριακο, οπότε για τους άνδρες έμεναν οι υπόλοιπες τρεις ημέρες. Τα λουτρά θεωρείτο πως έπρεπε να μένουν κλειστά τις Κυριακές, ώστε να αναπαυθούν ο θερμαστής και οι υπάλληλοι, κάτι που ορίστηκε και με νεαρά το 1306, όπου αναφέρεται πως τα λουτρά και τα πανδοχεία θα έκλειναν από το απόγευμα του Σαββάτου έως και αυτό της Κυριακής⁵⁵. Εθιμικές απαγορεύσεις που αναφέρονται ήταν η λήψη λουτρού μετά την μετάληψη, την Τετάρτη και την Παρασκευή, πριν και μετά την Θεία Λειτουργία, και την Κυριακή μη τηρώντας την αργία⁵⁶.

Τιτ.6, ἀφηρέθη: Οι κλοπές ρούχων στα δημόσια λουτρά φαίνεται πως ήταν συχνό φαινόμενο. Υπήρχε μάλιστα και σχετικός νόμος στον Πανδέκτη που τις απαγόρευε και αναφέρει τα εξής⁵⁷:

XXXXVII, XVII

i. Ulpianus libro octavo de officio proconsulis: Fures nocturni extra ordinem audiendi sunt et causa cognita puniendi, dummodo sciamus in poena eorum operis publici temporarii modum non egrediendum· idem et in balneariis furibus· sed si telo se fures defendunt vel effractores vel ceteri his similes nec quemquam precusserunt, metalli poena vel honestiores relegationis adficiendi erunt.

ii. Marcianus libro secundo iudiciorum publicorum: Sed si interdium furtum fecerunt, ad ius ordinarium remittendi sunt.

iii. Paulus libro singulari de poenis militum: Miles, qui in furto balneario adprehensus est, ignominia mitti debet.

i. Ο Ουλπιανός στο όγδοο βιβλίο για το αξίωμα του επάρχου ορίζει: Οι νυχτερινοί κλέφτες πρέπει να δικάζονται κατ' εξαίρεση και να τιμωρούνται, υπό την προϋπόθεση πως δεν τιμωρούνται με ποινή αυστηρότερη από αυτήν των δημοσίων έργων· το ίδιο να εφαρμόζεται και στους κλέφτες των λουτρών· εντούτοις εάν είτε οι κλέφτες, είτε οι λωποδύτες είτε άλλοι παρόμοιοι αντισταθούν με την χρήση όπλου ή χτυπήσουν κάποιον, να καταδικαστούν σε καταναγκαστική εργασία στα μεταλλεία ή, εάν ανήκουν στην ανώτερη τάξη, να καταδικαστούν σε εξορία.

ii. Ο Μαρκιανός στο δεύτερο βιβλίο των δημοσίων δικών ορίζει: Αλλά εάν τέλεσαν την κλοπή κατά την διάρκεια της ημέρας, να παραπέμπονται στο τακτικό δικαστήριο.

⁵⁵ Berger, Bad, 65-67· Κουκουλές, ΒΒΠ4, 443-444· Για λουτρά που σχετίζονταν με μονές και εκκλησίες βλ. Magdalino, Diakonia, 175-177.

⁵⁶ Ράλλης-Ποτλής, Κανόνες, 457-458, 486-487· Berger, Bad, 67-71· Magdalino, Diakonia, 171.

⁵⁷ Mommsen, Digesta, 788.

iii. Ο Παύλος στο αυτοτελές βιβλίο για τις στρατιωτικές ποινές ορίζει: Στρατιώτης, ο οποίος συλλαμβάνεται να κλέβει στο δημόσιο λουτρό, πρέπει να εκδιώκεται από το στράτευμα μετ' αποδοκμασίας.

Θύμα αντίστοιχου περιστατικού έπεσε κάποτε και ο Μέγας Βασίλειος, όταν πήγε σε ένα λουτρό για να καταπραΰνει την ασθένειά του και οι υπηρέτες κάποιας Σιμπλικίας του έκλεψαν τα ρούχα και τις πετσέτες. Η συγκεκριμένη γυναίκα χαρακτηρίζεται αιρετική και αναφέρεται πως ο Θεός θα την τιμωρήσει για την ασέβειά της⁵⁸.

Τιτ.7, *μεγάλου οικονόμου τοῦ Παντεχνῆ*: Πρόκειται για τον μεγάλο οικονόμο Ιωάννη Παντεχνή⁵⁹. Από το 1146 έως το 1156 ήταν χαρτοφύλαξ⁶⁰, και ακολούθως έγινε μέγας σκευοφύλαξ⁶¹. Φαίνεται πως κατέλαβε το αξίωμα του μεγάλου οικονόμου μετά το 1166, εφ' όσον εκείνο το έτος κατείχε ακόμη το αξίωμα του μεγάλου σκευοφύλακος και πριν το 1170, οπότε και μαρτυρείται για πρώτη φορά με το αξίωμα αυτό⁶².

Η οικογένεια Παντεχνή ήταν αριστοκρατική οικογένεια του 12^{ου} αιώνας. Γνωρίζουμε τα ονόματα 10 μελών της⁶³. Ο Μιχαήλ Παντεχνής (πατέρας ή θείος του Ιωάννη) ήταν ιατρός στην αυτοκρατορική αυλή επί Αλεξίου Α'. Ο Θεόδωρος (αδελφός ή εξάδελφος του Ιωάννη) ήταν κρατικός αξιωματούχος, ο οποίος μάλιστα όπως λέει ο Ευστάθιος στο ιστορικό του έργο (18.13-22.9) προήδρευσε σε δίκη και καταδίκασε όσους συνωμότησαν κατά του νεαρού Αλεξίου Κομνηνού, ο οποίος διαδέχτηκε τον πατέρα του, Μανουήλ, στην αρχή της βασιλείας του⁶⁴.

Τιτ.7-8, *τὸ ἔξω στρωῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ λοιπά*: Συχνά οι φρεσκολουσμένοι θαμώνες του λουτρού συνήθιζαν να χαλαρώνουν και να κοιμούνται μετά την ολοκλήρωσή του⁶⁵.

3.14-15, *οὐκ ἂν ἔχοι ταχεῖαν ἔκφρασιν*: Σε αυτό το σημείο ο συγγραφέας παραδέχεται ότι η κουβέρτα του θα μπορούσε να είναι αντικείμενο εκτενούς εκφράσεως. Παράλληλα, φανερώνει ότι οι περιγραφές των σκευών του που προηγούνται και

⁵⁸ Courtonne, *Lettres*, Επιστολή υπ' αριθμόν 115· Berger, *Bad*, 27-28.

⁵⁹ Ο υπεύθυνος για τα έσοδα της εκκλησίας και την κατανομή τους στους δικαιούχους. Darrouzès, *Ορφίκια*, 303-309.

⁶⁰ Ο υπεύθυνος για την φύλαξη των αρχείων. Darrouzès, *Ορφίκια*, 19-28, 334-353.

⁶¹ Υπεύθυνος για τα πολύτιμα και ιερά σκεύη της εκκλησίας. Επέβλεπε επίσης την προετοιμασία και την τέλεση των τελετών της εκκλησίας. Darrouzès, *Ορφίκια*, 314-318.

⁶² Darrouzès, *Tornikès*, 51-52· Darrouzès, *Ορφίκια*, 103-105.

⁶³ Kazhdan-Ronchey, *Aristocrazia*, 206, 372.

⁶⁴ Darrouzès, *Tornikès*, 49-51.

⁶⁵ Βλ. ανωτέρω σελ. 88 και Κουκουλές, *Λαογραφικά*, 164-165.

έπονται δεν είναι τόσο αντικείμενο που σχετίζεται με μία ηθοποιία, παρά με έναν άλλο τύπο προγυμνάσματος, δηλαδή την *έκφρασιν*, και κάνει αναφορά στην διαδικασία σύνθεσης του κειμένου⁶⁶.

4.1-11, Σκεύη...εύρίσκοντα: Για τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν στο λουτρό βλ. σελ. 88. Οι καθρέφτες, με των οποίων την στιλπνότητα συγκρίνει εκείνη των χάλκινων σκευών αποτελούσαν συχνά στοιχείο διακόσμησης του λουτρού⁶⁷. Αναφορικά με τα μύρα, πριν και μετά το λουτρό υπήρχε η συνήθεια οι λουόμενοι να αλείφουν το σώμα τους με διάφορες ουσίες. Αυτές ποίκιλλαν από απλό λάδι ή μύρο έως ακριβότερα σκευάσματα όπως έλαια από τριαντάφυλλο, χαμομήλι ή βιολέτα⁶⁸.

5.6-7, καὶ τῶν θερμῶν ὑδάτων γίνομαι: Αναφορά στο *caldarium*⁶⁹.

6.1, Ἄρπυιαι: Οι Ἄρπυιες ήταν φτερωτά τέρατα, κόρες του Θαύμαντος και της Ηλέκτρας. Γνωστές με τα ονόματά τους, που όλα τους δηλώνουν την ταχύτητά τους, είναι η Αελλώ, η Ωκυπέτη, η Κελαινώ και η Ποδάργη. Συνήθως απεικονίζονταν ως φτερωτές γυναίκες ή πουλιά με γυναικεία κεφάλια, και κατά την παράδοση άρπαζαν παιδιά και ψυχές. Από την ερωτική τους ένωση με τον Ζέφυρο γέννησαν τα άλογα του Αχιλλέα και των Διοσκύρων⁷⁰.

8.1-2, Μή μοι δὲ γένοιτο καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκατάστασις: Μιλᾷ μάλλον για την περίοδο που ήταν φτωχός μοναχός ή έκπτωτος από το αξίωμά του μετά την κλοπή⁷¹. Νύξεις στον λιτό του βίο ως μοναχού κάνει και παρακάτω, με τις φράσεις *Ἐπανακάμπτειν δὲ εἰς τὰ πρῶτα οὐκ εὐχερές* (12.8-9), *Καλὸν ἢ παλαιὰ ἡμῶν γυμντεῖα μακαρισμοῦ εἶχε πλάσμα· ἐχρωμάτιζε τὸν ἐν βίῳ σπουδαίῳ ἀπέριπτον* (10.8-9), *Ἐμίλησα τῷ ὑστέρω βίῳ* (21.5).

8.2, Πένθος χθὲς: Αναφορά στον θάνατο του πατριάρχη Μιχαήλ Γ', που συνέβη την προηγούμενη ημέρα.

8.8-10, οὗ τὸ μεγαλεῖον...ἐπλήρου: Παρόμοια πληροφορία υπάρχει στον δεύτερο λόγο του Ευσταθίου προς τον Μιχαήλ. Εκεί λέει ότι οι πράξεις του και η ρητορική του δεινότητα είναι ξακουστές σε όλον τον κόσμο, και μάλιστα ένα μεγάλο πλήθος αλλοδαπών φθάνουν στην Πόλη για να τον δουν, να τον ακούσουν και να λάβουν την ευλογία του⁷².

⁶⁶ Βλ. ανωτέρω σελ. 41 κ.ε.

⁶⁷ Βλ. σχετικά ανωτέρω σελ. 87.

⁶⁸ Berger, *Bad*, 140.

⁶⁹ Για τους θαλάμους του λουτρού και την λειτουργία τους βλ. ανωτέρω σελ. 85-88.

⁷⁰ Grimal, *Mythology*, 170-171· OCD, 667.

⁷¹ Βλ. σελ. 35 της εισαγωγής.

⁷² Wirth, *Opera Minora*, 129,40-51.

10.8-9, Καλὸν...ἀπέριπτον: Φαίνεται πως ο Νεόφυτος ήταν από τους ασκητές εκείνους, οι οποίοι ονομάζονταν γυμνῖται, δηλαδή ως ένδειξη περιφρόνησης για το σώμα και τις ανέσεις δεν φορούσαν ρούχα. Άλλες κατηγορίες ασκητών που αναφέρει ο Ευστάθιος είναι οι τριχῶν ἀνεπίστροφοι, που παραμελούσαν την κόμη τους· οι χαμεῦναι, που κοιμούσαν καταγής· οι ἀνιπτόποδες και οι ρυπῶντες, που δεν πλένονταν· οι σιγῶντες, που δεν μιλούσαν· οι σπηλαιῶται, που κατοικούσαν στις σπηλιές· οι σιδηρούμενοι, που ζώνονταν με αλυσίδες και αντίστοιχα δεσμά· οι δενδρίται και κιονῖται, που σκαρφάλωναν σε κάποιο δέντρο ή κίονα και ζούσαν εκεί· οι ἐν ἀσκήσει τεθαμμένοι, που θάβονταν ζωντανοί⁷³.

10.11, γυμνοσοφιστεύειν: Οι γυμνοσοφιστές ήταν Ινδοί σοφοί, στους οποίους ο Στράβων (16,2,39) αποδίδει ενασχόληση με την μαντεία και την μαγεία. Ο Ευστάθιος στα σχόλιά του για την Ιλιάδα (1,69,30-31) δίνει την πληροφορία ότι συνήθιζαν να καίνε τους νεκρούς τους, και στους λόγους του (17,25,5-7) λέει ότι στην αναζήτηση από μέρους τους της αρετής δεν δίσταζαν να ξαπλώνουν γυμνοί στις πέτρες. Ο Κλαύδιος Πτολεμαῖος (7,51,1-2) αναφέρει ότι κατοικούσαν δυτικά του Γάγγη. Στο σχετικό λήμμα της (Γ,490) η Σούδα υποστηρίζει ότι με αυτόν τον όρο έκαναν αναφορά στους φιλοσόφους οι Βαβυλώνιοι και οι Ασσύριοι. Ο Διογένης Λαέρτιος (9,35,8) ισχυρίζεται ότι τους επισκέφθηκε ο Δημόκριτος. Ο Πλούταρχος στον βίο του Αλεξάνδρου (64) παρουσιάζει έναν ευχάριστο διάλογο ανάμεσα στον βασιλιά και κάποιους γυμνοσοφιστές με ευφυείς απαντήσεις σε δύσκολες ερωτήσεις. Όταν τους ρωτά λόγου χάριν αν είναι περισσότεροι οι ζωντανοί ή οι νεκροί, του απαντούν ότι είναι οι ζωντανοί, αφού οι νεκροί δεν υπάρχουν, ή πως θα μπορούσε ένας άνθρωπος να γίνει θεός, απαντούν ότι είναι δυνατόν αν κάνει κάτι που είναι αδύνατο για κάποιον άνθρωπο να φέρει εις πέρας.

11.1-2, Ἰωσήφ ἐγυμνοῦτο μὲν, ἄλλον δὲ τρόπον ἐσεμνύετο: Όπως ο Νεόφυτος φορούσε πολυτελή ρούχα, έτσι και ο Ιακώβ χάρισε στον υιό του, Ιωσήφ, έναν όμορφο χιτώνα, που προκάλεσε τον φθόνο των αδελφών του, και σε συνδυασμό με τα όνειρά του, που φανέρωναν πως θα τους ξεπερνούσε όλους, η ζήλεια τους τους έκανε να τον γδύσουν και να τον πετάξουν σε έναν λάκκο, αλλά διστάζοντας να τον σκοτώσουν τον έδωσαν σε Ισμαηλίτες εμπόρους (Γένεσις, λζ). Έτσι, κατέληξε στην Αίγυπτο, δούλος του Πετεφρή, ενός υπηρέτη του Φαραώ. Παρ' όλα αυτά, εκεί απογυμνώθηκε για δεύτερη φορά, όταν η σύζυγος του κυρίου του τον ερωτεύτηκε και του άρπαξε τα

⁷³ Tafel, *Opuscula*, 189,78-190,7.

ρούχα προσπαθώντας να των αναγκάσει να πλαγιάσει μαζί της. Αυτός αρνήθηκε και εκείνη τον διέβαλε στον σύζυγό της, ο οποίος τον έκλεισε στην φυλακή. Όμως αποδεικνύοντας την ικανότητά του να εξηγεί όνειρα τόσο στους υπηρέτες του Φαραώ, όσο και στον ίδιο, κέρδισε τον σεβασμό του, το χέρι της κόρης του, έγινε ο ίδιος Φαραώ και τελικά συνάντησε ξανά την οικογένειά του (Γένεσις, λθ-μζ).

Με την ιστορία του Ιωσήφ σχετίζονται και οι δύο πρώτες ηθοποιίες του Νικηφόρου Βασιλάκη. Στην πρώτη παρουσιάζει τα λόγια του Ιωσήφ που οδηγείται στην φυλακή μετά τις κατηγορίες της γυναίκας του Πετεφρή, ενώ στην δεύτερη τα λόγια του μετά την ανάδειξή του σε διοικητή της Αιγύπτου από τον Φαραώ χάρη στην ερμηνεία των ονείρων του.

11.2-3, *Ἐμοὶ δὲ οὐκ οἶδ' ὅπως ἂν τὸ πάθος τις ἐγγράψῃται*: Για άλλη μία φορά γίνεται αναφορά στην διαδικασία συγγραφής του κειμένου, καθώς το πάθημα του Νεοφύτου καταγράφεται την ίδια στιγμή από τον Ευστάθιο, ο οποίος συνθέτει την ηθοποιία.

11.10-11, *Ταύτην ἐγὼ τὴν γύμνωσιν...χαμαὶ ἐπέστραπτο*: Αναφορά σε διήγηση της Παλαιάς Διαθήκης. Ο Νώε μετά τον κατακλυσμό καταπαύστηκε με την γεωργία και φύτεψε το αμπέλι, αλλά πίνοντας κρασί μέθυσε και γδύθηκε. Ο υἱός του, Χαμ, τον είδε γυμνό και το ανέφερε στα άλλα δύο αδέρφια του, οπότε όταν ο Νώε συνήλθε καταράστηκε τον ίδιο και τους απογόνους του (Γένεσις,θ,20-25). Παρ' ὅλο που ο Ευστάθιος δεν αναφέρει τα ονόματα, κάνει ένα λογοπαίγνιο, καθώς ο εννοούμενος πρωταγωνιστής του περιστατικού, Χαμ, παρουσιάζεται να κυλιέται *χαμαὶ* περιγελώντας την γύμνια του πατέρα του.

12.1-4, *Ὁ τῆς ἐκκλησίας κόσμος...ἀνάγον*: Φαίνεται πως τα ρούχα των κληρικών διέφεραν από εκείνα των λαϊκών καθώς ήταν μαύρα, αλλά μάλλον είχαν και διαφορετική μορφή, ενώ δεν ήταν θεμιτό να είναι μεταξωτά και γενικώς πολυτελή. Βέβαια, δεδομένου ότι υπήρχαν τέτοιες απαγορεύσεις, μάλλον οι κληρικοί ασκούσαν αντίστοιχες πρακτικές. Τα ρούχα των μοναχών ήταν και αυτά κανονικά μαύρα, και πρέπει και εμφανισιακά να ήταν κάπως διαφορετικά από εκείνα των κληρικών. Φαίνεται πως η μοναχική ενδυμασία δεν ήταν για όλους η ίδια· αναφέρονται ράσα με πιο βαθύ ή ματ μαύρο από το κανονικό, ή ακόμη και λευκά⁷⁴.

Κατά τον Ευστάθιο οι μοναχοί με την κουρά τους απαρνούσαν τα μεταξωτά, λινά και πορφυρά ενδύματα και έβαζαν σκληρά τρίχινα ρούχα. Οι όροι που χρησιμοποιεί για τα μέρη της μοναχικής στολής είναι χιτῶν δικαιοσύνης και

⁷⁴ Κουκουλές, ΒΒΠ Β2.2, 16-19· Metzler, Untersuchungen, 69-71.

ἀγαλλιᾶσεως, ἀκακίας περιβολή, περικεφαλαία ἐλπίδος τῆς εἰς σωτηρίαν, ζώνη σωφροσύνης καὶ δυνάμεως καὶ ἀληθείας, ἐνῶ ἐβαζαν καὶ σανδάλια καὶ τον ἀνάλαβον, ἓνα κάλυμμα με τὸ σύμβολο τοῦ σταυροῦ⁷⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά ὅταν λειτουργοῦσαν, φοροῦσαν ἐνίοτε κόκκινα ἢ λευκά ράσα, περιτραχήλια χρυσοκέντητα καὶ με κρόσσια, ἐνῶ ὡς ἐπίσκοποι ἐβαζαν λαμπρές στολές καὶ κοσμήματα με μαργαριτάρια καὶ πολύτιμους λίθους⁷⁶. Τέτοια ἀκριβὰ γούστα φαίνεται πὼς εἶχε καὶ ὁ Νεόφυτος στὸν ἱματισμό, ἀν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν ποιότητα τῶν λουτρικῶν τοῦ σκευῶν.

12.11-12, *Γυμνὰς οἱ ζωγραφοῦντες τὰς Χάριτας γράφουσι*: Οἱ μυθικὲς προσωποποιήσεις τῆς χάριτος καὶ τῆς ὁμορφιάς. Τὰ ὀνόματα καὶ ἡ καταγωγή τους ποικίλλουν, ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἡσίοδο εἶναι τρεῖς ἀδελφές, ἡ Ευφροσύνη, ἡ Θάλεια καὶ ἡ Ἀγλαΐα. Συχνὰ ἀναπαρίστανται γυμνές, ἔχουν ὡς σύμβολό τους τὴν μυρτιά καὶ τὸ τριαντάφυλλο καὶ ἀσχολοῦνται με τὴν ποίηση, τὸ τραγούδι καὶ τὸν χορό⁷⁷. Ὁ τέλειος ἀριθμὸς 3 συμβολίζει εἴτε ὅτι ἡ χάρις πρέπει νὰ δίδεται ὀλόκληρη στὸν ἀποδέκτη, εἴτε τὴν σχέση ἀνταπόδοσης ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στα άτομα, ἀφοῦ αὐτὸς ποὺ λαμβάνει χάρις θὰ τὴν ξεπληρώσει ὡς ὑποχρέωση, ἐπειτα θὰ λάβει ἄλλη κοκ. Ἡ γυμνότητα ἐκφράζει τὴν ἀγνές καὶ εἰλικρινεῖς προθέσεις αὐτοῦ ποὺ κάνει μίαν χάρις καὶ δὲν περιμένει τίποτα ὡς ἀντάλλαγμα⁷⁸. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση δὲν ἔχουμε γυμνές 3 ὁμορφες κοπέλες, ἀλλὰ τὸν παχουλὸ Νεόφυτο· ὁ Μιχαὴλ Γ' με ἀγνές προθέσεις τοῦ προσέφερε μεγάλη ἐξυπηρέτηση καὶ τὸν ἀποκατέστησε καὶ με τὸ παραπάνω, ἀλλὰ λόγω τῆς ἀχαριστίας καὶ τῶν υστερόβουλων προθέσεων τοῦ ἰδίου τῶρα υφίσταται ὀλοκληρωτικὸ ἐξευτελισμό.

13.3-4, *εἰ καὶ θερμὸς, ἀλλὰ ῥιγεδανὸς ἄλλως καὶ διὰ τὸ φρικαλέον ψυχρὸς*: Στὸ σημεῖο αὐτὸ συσχετίζονται τὰ δωμάτια τοῦ λουτροῦ με τὴν διαφορετικὴς θερμοκρασίες με τὴν διακυμάνσεις τῆς θερμοκρασίας τῶν νερῶν τῆς τρικυμίας. Τὸ λουτρό καὶ ἡ ἀπόλαυση ταυτίζονται με τὸν ἐξευτελισμὸ καὶ τὴν καταστροφή.

14.4-6, *Κοινοῦμαι...ἀνέκβατον*: Στὴν διάρκεια τῆς Ὀδύσσειας ἀναφέρονται δύο ναυάγια τοῦ Ὀδυσσεῆ. Τὸ πρῶτο χρονολογικὰ συμβαίνει ἀφοῦ οἱ σύντροφοί του τρῶνε τὰ βόδια τοῦ Ἡλίου, ὁπότε ὁ θεὸς ζητᾷ ἐκδίκηση ἀπὸ τὸν Δία. Ἐτσι, αὐτὸς προκαλεῖ καταιγίδα, τὸ πλοῖο καταστρέφεται, οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεῆ πεθαίνουν, καὶ ἐκεῖνος περνώντας ξανά ἀπὸ τὰ στενὰ τῆς Σκύλλας καὶ τῆς Χάρυβδης καταλήγει

⁷⁵ Metzler, *Emendanda*, 84-86· Metzler, *Untersuchungen*, 411-416.

⁷⁶ Metzler, *Emendanda*, 120· Metzler, *Untersuchungen*, 460-463· Κουκουλές, *Λαογραφικά*, 118-119.

⁷⁷ Grimal, *Mythology*, 94· *OCD*, 318.

⁷⁸ Βλ. Loukaki, *Grâces*, 82.1-84.14 καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια.

στο νησί της Καλυψώς (μ,377-449). Η δεύτερη φορά είναι μετά την αναχώρησή του από την Καλυψώ, οπότε τον βλέπει ο Ποσειδώνας και σηκώνει τρικυμία για να τον ταλαιπωρήσει. Η σχεδία του καταστρέφεται, και αφού παραδέρνει στο πέλαγος, καταλήγει ασφαλής στο νησί των Φαιάκων (ε,282-493). Εδώ ο Ευστάθιος φαίνεται πως αναφέρεται στην δεύτερη φορά, καθώς ακολούθως μιλά για την Ινώ, με την οποία τότε συναντήθηκε.

14.7, *Ἰνοῦς*: Κόρη του Κάδμου, που μετά την μεταμόρφωσή της σε θαλάσσια θεότητα αποκαλείτο Λευκοθέα. Ήταν η δεύτερη σύζυγος του Αθάμαντος, τον οποίο έπεισε μετά τον θάνατο της Σεμέλης, της αδελφής της, να υιοθετήσουν τον μικρό Διόνυσο και να τον μεγαλώσουν μαζί με τους υιούς τους, Λέαρχο και Μελικέρτη. Όταν η Ήρα το έμαθε, τους τρέλανε και τους δύο και τους έκανε να σκοτώσουν τα παιδιά τους. Ακολούθως, η Ινώ πήδηξε στην θάλασσα κρατώντας το πτώμα του Μελικέρτη, και οι Θεοί, που την λυπήθηκαν, την έκαναν Νηρηίδα και τον υιό της τον θαλάσσιο θεό Παλαίμωνα. Οι δυο τους κατηύθυναν τους ναυτικούς στις καταιγίδες⁷⁹. Όταν ο οργισμένος Ποσειδώνας προσπάθησε με θαλασσοταραχή να βυθίσει την σχεδία του Οδυσσέα, η Ινώ τον πλησίασε και τον συμβούλεψε να πετάξει τα ρούχα του, να βουτήξει στην θάλασσα και να δέσει κάτω από το στήθος του τον προστατευτικό της κεφαλόδεσμο, τον οποίο όταν έφθανε στην στεριά θα έπρεπε να αφήσει στην θάλασσα για να επιστρέψει στην ιδιοκτήτριά του (ε,333-353, 458-462). Ο Οδυσσέας αν και στην αρχή δίστασε, ακολούθησε τελικά τις παραπάνω υποδείξεις και σώθηκε.

15.5-6, *ψυχροῦ δὲ οἶον ἀπορρῶγες Ἀχέροντος*: Ποταμός στην Ήπειρο. Υιός της Γαίας, ο οποίος οδηγούσε στον Άδη και τον διέσχιζε ο Χάρων μεταφέροντας με την βάρκα του τις ψυχές των νεκρών. Κοντά στην κοίτη του υπήρχε νεκρομαντείο, όπου οι άνθρωποι απευθύνονταν για να συμβουλευθούν τις ψυχές των νεκρών⁸⁰.

15.15-18, *Μήποτε καὶ κολοιῶ... περιελεύσομαι*: Ο εν λόγω μύθος είναι μύθος του Αισώπου, και αγαπημένο βυζαντινό προγύμνασμα. Ο Δίας θέλοντας να αναδείξει τον βασιλιά των πουλιών έκανε διαγωνισμό ομορφιάς, αλλά ο κολοιός καταλαβαίνοντας την ασχήμια του πήρε και φόρεσε τα φτερά που είχαν αποβάλει τα υπόλοιπα πουλιά. Ο Δίας εντυπωσιάστηκε από την πλουμιστή του εμφάνιση και αποφάσισε να τον κάνει βασιλιά, αλλά το κάθε πουλί πήρε το δικό του φτερό και τον αποκατέστησε στην ασχήμια του (μύθος 103 της έκδοσης Hausrath-Hunger). Ο ίδιος μύθος παραδίδεται και από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, τον Λιβάνιο και τον Αφθόνιο

⁷⁹ Grimal, *Mythology*, 219, 246· OCD, 760.

⁸⁰ Grimal, *Mythology*, 5· OCD, 6.

(αντίστοιχα μύθος 1, 3 και 31 του καθενός τους στην έκδοση Hausrath-Hunger), με μόνη προσθήκη ότι η κουκουβάγια αντιλαμβάνεται το τέχνασμα της καλιακούδας και το αποκαλύπτει παίρνοντας το δικό της φτερό πρώτη.

Ο Μύθος υπάρχει και στα προγυμνάσματα του Βασιλάκη. Η πλοκή είναι παρόμοια με τον αισώπειο, αλλά αντί για διαγωνισμό με κριτή τον Δία σε αυτήν την περίπτωση έχουμε ψηφοφορία μεταξύ των πτηνών (μύθος υπ' αριθμόν 7). Το δε επιμύθιον του Βασιλάκη ταιριάζει απολύτως στην κατάσταση του Νεόφυτου: *Τὸν αὐτὸν ἄρα τρόπον καὶ ὅσοι περιάπτοις κόσμοις ὑπεκρίθησαν τὸ ἐξάριτον ἔχειν καὶ τὸ μακάριον, τῆς σκηνῆς φωραθείσης, μετὰ γέλωτος καὶ τὴν ψυχὴν αὐτὴν προσαπώλεσαν* (7,19-22). Ἐτσι, ο Νεόφυτος που έφτασε στο σημείο αυτό πατώντας επί πτωμάτων, τώρα έχασε τα ρούχα του, αποκαλύφθηκε η πραγματική του φύση και έγινε περίγελως.

Δεδομένου ότι τόσο αυτός ο μύθος όσο και εκείνος του Ιωσήφ υπάρχουν ως ηθοποιίες, ίσως και τα υπόλοιπα πρόσωπα με τα οποία ο Νεόφυτος συγκρίνει τον εαυτό του να ήταν πρωταγωνιστές ηθοποιών, που όμως δεν έχουν σωθεί.

15.22-23, *Ὁ πλούσιος...ἡμῶν*: Παραβολή από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο (ιστ,19-31). Ο πλούσιος ντυνόταν με ακριβά ρούχα και ζούσε άνετα. Στο κατώφλι του ο Φτωχός Λάζαρος καθόταν άρρωστος και πληγωμένος και ζητιάνευε, ζητώντας από τον πλούσιο κανένα ψίχουλο. Ο Λάζαρος πεθαίνοντας πήγε στον παράδεισο, αλλά ο πλούσιος στην κόλαση. Ἐτσι, βλέποντας τον Λάζαρο δίπλα στον Αβραάμ, τον παρακαλούσε να του τον στείλει, ώστε να του δώσει λίγες σταγόνες νερό. Αυτό όμως ήταν αδύνατον, γιατί το χάσμα μεταξύ παραδείσου και κολάσεως είναι αδιαπέραστο.

15.23-25, *Ἐγγὺς Ἀγαμέμνονείων τὰ τοιαῦτα λουτρὰ εἶγε μικροῦ καὶ θανάσιμα*: Στην Οδύσσεια ο Αγαμέμνων δεν πεθαίνει στο λουτρό, αλλά κατά την διάρκεια του τραπεζιού προς τιμήν της επιστροφής του, οπότε οι συνεργοί της Κλυταιμνήστρας και του Αιγίσθου σκοτώνουν τους ακολούθους του, ενώ οι μοιχοί σκοτώνουν τον ίδιο και την Κασσάνδρα (λ,405-434, δ,524-537). Ο φόνος στο λουτρό εισάγεται από τον Αισχύλο, που στην τραγωδία Αγαμέμνων αναφέρει ότι μέσα στο λουτρό η Κλυταιμνήστρα του έριξε ένα δίχτυ, και ενώ εκείνος πάλευε να ξεφύγει τον χτύπησε τρεις φορές με ένα σπαθί (1343-1398), ενώ τον θάνατό τους προφητεύει νωρίτερα η Κασσάνδρα (1107-1172)⁸¹.

⁸¹ Βλ. επίσης Grimal, Mythology, 25-26· Κακριδής, Μυθολογία 5, 168-172.

15.31-32, *ταῦροι πίονες εἶεν ἂν τοιοῦτοι*: Διατυπώνονταν συχνά η κατηγορία ότι οι μοναχοί και οι ιερωμένοι ήταν τεμπέληδες και έτρωγαν συνεχώς, συνεπώς έμοιαζαν με καλοθρεμμένους ταύρους. Υπάρχουν μάλιστα και οι χαρακτηρισμοί ταυραβάς, ταυραμπᾶς, ταυροπαπᾶς και βούπαππας⁸².

16.9-10, *Καὶ τῷ μὲν βαλανεῖ πληθύνεται ὁ μισθός*: Ο υπεύθυνος του λουτρού⁸³.

17.5-10, *Μικρὸν ὅσον...σμπλάσομαι*: Αναφέρεται στην διαδικασία εκλογής του νέου πατριάρχη μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Γ'. Φαίνεται από τα λόγια του πως ήταν καλά δικτυωμένος, και μάλιστα έβλεπε την όλη διαδικασία ως εμπορική συναλλαγή. Αφού ακολούθως υποστηρίζει πως θα πει ψέματα και συκοφαντίες για να καλύψει το όλο περιστατικό του λουτρού, ίσως να είχε και ο ίδιος βλέψεις να αναδειχθεί πατριάρχης. Ενδεχομένως ο Παντεχνής να επέλεξε να τον εξευτελίσει γι' αυτόν τον λόγο, ή ίσως να εποφθαλμιούσε και ο ίδιος το αξίωμα και να προσπάθησε με αυτόν τον τρόπο να απαλλαγεί από έναν ανταγωνιστή.

17.11, *Λειβήθριοι*: Τα Λ(ε)ίβηθρα είναι όρος της Μακεδονίας, στην Πιερία. Ο Ευστάθιος στα σχόλια για την Ιλιάδα αναφέρει ότι κατοικούντο από βάρβαρο πληθυσμό και κάποτε εκεί έμεινε ο Ορφείας (4,498,8-9). Υπάρχει η φράση άμουσότερος Λειβηθρίων, καθώς οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν εξοικειωμένοι με την ποίηση και την μουσική, και εκεί πέθανε ο Ορφείας (απόσπασμα Αριστοτέλη 552). Η σχετική ιστορία υπάρχει στον Πausανία (9,30,9-11). Το μνήμα του Ορφεία ήταν κοντά στα Λείβηθρα, και οι κάτοικοι έλαβαν χρησμό ότι αν φανερωθούν τα οστά του στον ήλιο η πόλη τους θα καταστρεφόταν υπό σός, αλλά εκείνοι δεν νοιάζονταν, θεωρώντας ότι δεν υπάρχει κανένα αγριογούρουνο τόσο δυνατό. Κάποτε λοιπόν ένας βοσκός κοιμήθηκε ακουμπώντας στον κίονα πάνω στον οποίο βρισκόταν το αγγείο με τα οστά του Ορφείως, και στον ύπνο του άρχισε να τραγουδά τα ορφικά τραγούδια. Πολύς κόσμος μαζεύτηκε τριγύρω του, αλλά από τον συνωστισμό έπεσε ο κίονας και τα οστά βγήκαν στο φως του ηλίου. Τελικά, το ακόλουθο βράδυ έβρεξε τόσο πολύ, ώστε ο κοντινός ποταμός Σύς φούσκωσε πολύ, ισοπέδωσε ολόκληρη την πόλη και έπνιξε όλους τους κατοίκους της.

17.12, *Κᾶρες*: Η Καρία ήταν περιοχή την Νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας, Νοτίως του ποταμού Μενάνδρου⁸⁴. Στοιχεία για την καταγωγή των Καρών δίνει ο Ηρόδοτος στο 1,171. Η άποψη ότι οι Κᾶρες είναι απαίδευτοι όπως οι Λειβήθριοι ίσως να απηχεί την

⁸² Κουκουλές, Λαογραφικά, 374-375.

⁸³ Βλ. ανωτέρω σελ. 89.

⁸⁴ Σχετικά με την περιοχή βλ. OCD, 291-292.

εξής παροιμιώδη έκφραση (*corpus paroemiographorum graecorum* 1.2.60): Ἐν Καρὸς μοίρα, ἤγουν ἐν δούλου τάξει. Κᾶρες δὲ ἔθνος εὐτελές, αἰχμαλωτιζόμενον αἰεὶ καὶ δουλούμενον, ἐξ οὗ καὶ οἱ δοῦλοι Κᾶρες ἐλέγοντο.

18.6, *μωκησόμενοι*: Το ρήμα μωκάομαι σημαίνει μιμούμαι, κοροϊδεύω, γελοιοποιώ. Εδώ ο Ευστάθιος κάνει ένα λογοπαίγνιο με την δεινή κατάσταση του Νεοφύτου και το όνομα της επισκοπής του.

20.5, *οἱ κακῶς ἐν φυλακῇ ὀλόμενοι*: Οι ματιοφύλακες γνωστοί και ως καψάριοι⁸⁵.

21.5, *Πακτωλός*: Ποταμός της Λυδίας. Ο Διονύσιος ο περιηγητής αναφέρει ότι ο ποταμός Πακτωλός μεταφέρει με τα νερά του χρυσό (831-832). Την ίδια πληροφορία δίνει και ο Ηρόδοτος (5,2,10-12) και ο Στράβων (13,4,5,11-14), αν και λέει ότι την εποχή του τα ψήγματα χρυσού είχαν εξαντληθεί. Στο χρυσάφι του Πακτωλού αναφέρεται συχνά στο έργο του και ο Ευστάθιος.

22.3-4, *εἰς ταῦτὸν ἀγάγοι πάθος τῷ θρυλλομένῳ Ἰξίονι*: Βασιλιάς της Θεσσαλίας και ηγέτης των Λαπίθων. Καλόπιασε τον βασιλιά Δειονέα για να παντρευτεί την κόρη του, Δία, αλλά μετά τον γάμο όταν ο πεθερός του του ζήτησε τα συμπεφωνημένα δώρα, ο Ιξίων τον πέταξε σε ένα χαντάκι με πυρωμένα κάρβουνα. Αν και όλοι απέφευγαν να τον εξαγνίσουν, ο Δίας τον λυπήθηκε, τον εξαγνισε και τον απάλλαξε από την τρέλα του. Παρ' όλα αυτά, εκείνος ερωτεύτηκε την Ήρα και προσπάθησε να την βιάσει. Ο Δίας του έστειλε ένα ομοίωμα, και από την ένωσή τους γεννήθηκε ο Κένταυρος. Για τιμωρία ο πατέρας των θεών τον έκανε αθάνατο και τον κάρφωσε σε έναν φλεγόμενο τροχό που γύριζε για όλη την αιωνιότητα⁸⁶.

⁸⁵ Βλ. ανωτέρω σελ. 89.

⁸⁶ Grimal, *Mythology*, 228· *OCD*, 792.

IV. Επίμετρο: Θέσεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης κατά των μοναχών

Τα έργα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στα οποία κατακρίνονται τα κακώς κείμενα του τότε μοναχικού βίου είναι η *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν κατ'αὐτόν, το περὶ ὑποκρίσεως* και το *εἰς τὸν ὑπὲρ λίαν σπουδάζοντα διὰ στύλου ἐν Θεσσαλονίκη ἀναφανῆναι*. Δεδομένου ότι και στην ηθοποιία (πέραν των όποιων προσωπικών ζητημάτων είχε ο συγγραφέας με τον Νεόφυτο) σατιρίζεται ο τύπος του τρυφηλού μοναχού, ο οποίος μετά την εκλογή του σε μητροπολίτη διάγει βίο πολυτελή και αμέριμνο (κατά το έθος των παλαιών του αδελφών), θα πρέπει και το εν λόγω έργο να ενταχθεί σε αυτήν την ομάδα¹.

Ἦδη από την αρχή της *Επισκέψεως* το ύφος του Ευσταθίου όταν απευθύνεται στους μοναχούς είναι ειρωνικό - ὃ τὴν τύρβην μὲν λιπόντες καὶ τὸν κατὰ βίον ἀγῶνα (1,1-2), ἐπαναβάντες εἰς τὸ ἀγχίθεον καὶ οὕτως ἰσαγγελον (1,5-6), ἀντὶ κοσμοπολιτῶν οὐρανοπολίται (1,9)²- δεδομένου ότι στην συνέχεια του κειμένου κάθε άλλο παρά τέτοια συμπεριφορά επιδεικνύουν, αφού αν και κάποιιοι τηρούν τους όρκους τους, άλλοι επιλέγουν να τους παραβούν και να ζουν ακριβώς όπως ζούσαν πριν καρούν μοναχοί (2). Πράγματι, καθώς δεν λογοδοτούν σε κανέναν για τις πράξεις τους και κανένας δεν τους επιτηρεί και δεν τους κατευθύνει, ενεργούν εντελώς αυθαίρετα κάνοντας ό,τι θέλουν (4). Παρ' όλο μάλιστα που λαμβάνουν ευλογία από τους αρχιερείς και λαμβάνουν τον όρκο τους ενώπιον τους, οι μοναχοί θεωρούν εαυτούς ανωτέρους από τους αρχιερείς και πιστεύουν πως δεν τους ελέγχει κανένας (7-8). Από την άλλη πλευρά δείχνουν υπεροψία απέναντι στους λαϊκούς, καθώς τους θεωρούν χαμερπείς και άμορφους λόγω έλλειψης αρετής (13).

Όταν κανείς γίνεται μοναχός θα πρέπει να δείχνει αυταπάρνηση, να περιφρονεί τις ανέσεις, τις απολαύσεις και τα πλούτη, να επιδεικνύει πένθος και καρτερικότητα (21). Αν και κάποιιοι όντως ζουν έτσι στην αρχή, ουσιαστικά ενεργούν υποκριτικά, αφού σύντομα οὐ μόνον δυάζονται [...] ἀλλὰ τρόποις ἄλλοις (οὐκ ἂν ἐπαινουμένοις) εἰς πολλαπλάσιον ὁ δυασμὸς αὐτοῖς ἐπεκτείνεται (25,5-11). Στρέφονται ξανά στις κοσμικές ασχολίες φιλονεικοῦντες ὑπερβῆναι καὶ τοὺς ἀληθῶς βιωτικούς (25,17-18) και συσσωρεύουν πλούτο όταν θεωρητικά δεν χρειάζονται

¹ Για την στάση του Ευσταθίου απέναντι στους μοναχούς βλ. ενδεικτικά Angold, Church, 348-355· Κουκουλές, Λαογραφικά, 363-381· Podskalsky, Mönchskritik, 190-193· Κονιδάρης, Μοναστική ζωή, 135-141 και Metzler, Untersuchungen, 19-22, όπου παρατίθενται και ορισμένες από τις αναφορές στο έργο του, που ακολουθούν.

² Η αρίθμηση των παραγράφων και των σειρών βασίζεται στην έκδοση Metzler, Emendanda.

τίποτα (25), και αν και όταν ήταν λαϊκοί ήταν πεινασμένοι και άπλυτοι, τώρα που αφιερώθηκαν στον Θεό απαρνούμενοι τα εγκόσμια επιδόθηκαν σε θερμά λουτρά ξεπλένοντας όχι μόνο τον ρύπο του σώματος, αλλά και την ανάμνηση ότι βρίσκονται ενώπιον του Θεού, φόρεσαν ρούχα που δεν ταιριάζουν σε μοναχούς και πάχυναν υπέρμετρα από το φαγητό (26).

Ανάμεσα στις μη πνευματικές ασχολίες των μοναχών είναι η φροντίδα των αλόγων και η ιππασία, ενώ συνεχώς ψιθυρίζουν, μουρμουρίζουν, τριγυρίζουν εδώ και εκεί (31,1-3), και γενικώς, όπως επαναλαμβάνεται συχνά στο κείμενο, ο μοναχός ἐπάνεισιν εἰς τὰ πρῶην καὶ ἐκμειλίσσεται αὐτὰ βιοτεύων φαύλως, οὐχ' ὥσπερ καὶ πρίν, ἀλλὰ θερμότερον, εἷ γε δύναται (32,10-11). Ακόμη, καταπιέζουν τους άλλους υστερόβουλα, ώστε να αυξήσουν τα πλούτη της μονής (33-34), ενώ συχνάζουν και στις αγορές για να πουλούν δίχτυα, ρούχα, εργαλεία, δέρματα, ψάρια (με την δημιουργία και συλλογή των οποίων ασχολούνται αντί να προσεύχονται) ή ακόμη και για να ζητιανέψουν (38). Συχνότερον γὰρ βλέπει τούτους ἢ ἀγορὰ ἤπερ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἄθροισμα (38,16-17), ενώ μάλιστα συναναστρέφονται ξανά με τους οικείους τους παραβαίνοντας και έτσι τον ὄρκο απομόνωσης και επιστρέφουν στην μονή φορτωμένοι με περιττά αγαθά (40).

Κατά την κουρά τους οι μοναχοί ορκίζονται να επιδεικνύουν καρτερικότητα, να μην είναι ματαιόδοξοι, ζηλόφθονες, άεργοι, ευέξαπτοι, ιδιοτελείς, πολυλογάδες, αναιδείς, παρ' όλα αυτά σύντομα δυσανασχετούν και επιδεικνύουν αυτές ακριβώς τις συμπεριφορές που αρχικά απαρνήθηκαν (43-53). Επίσης, στην μονή οι αρμοδιότητες δίνονται μεροληπτικά, χωρίς να προτιμώνται οι ικανότεροι, αλλά συχνά αυτοί που ευχαριστούν τον ηγούμενο προσφέροντάς του λόγου χάριν καλύτερα φαγητά (55), ενώ άλλοι προσπαθούν να διατηρήσουν την περιουσία τους αποφεύγοντας να καρούν, συγκεντρώνοντας παράλληλα επιπρόσθετα πλούτη, ή μετά την κουρά μετανιώνουν και επιδίδονται εκ νέου στον πλουτισμό (59). Άλλοι ασχολούνται με κοσμικά επαγγέλματα όπως το εμπόριο και εκμεταλλευόμενοι την ιδιότητά τους δεν πληρώνουν φόρους, αλλά και με την γεωργία και την κτηνοτροφία (60, 114).

Για την αφθονία αγαθών στις αποθήκες των μοναστηριών μας πληροφορεί ο Ευστάθιος με την παρακάτω ιστορία. Κάποτε ο Μανουήλ Κομνηνός θα τελούσε έναν γάμο, αλλά ήταν αργά το βράδυ και λόγω της περιόδου νηστείας το παλάτι των Βλαχερνών δεν είχε τα κατάλληλα για την περίπτωση εδέσματα. Τότε ο αυτοκράτορας έστειλε ανθρώπους του στην μονή Προδρόμου Πέτρας, θεωρώντας πως εκεί κάτι θα μπορούσαν να βρουν. Όντως, φθάνοντας εκεί ο ηγούμενος τους

επέτρεψε να πάρουν ό,τι ήθελαν. Στην αποθήκη της μονής υπήρχαν ψωμιά και κρασιά κάθε ποικιλίας, φρούτα, ελιές, τυριά, ψάρια παστά, φρέσκα και μαριναρισμένα, καθώς και διάφορα είδη αυγοτάραχου. Όλα αυτά συγκεντρώθηκαν, φορτώθηκαν σε ημιόνους και χρησιμοποιήθηκαν για την τέλεση του πλούσιου γαμηλίου δείπνου (66).

Επιπροσθέτως, αντί να ησυχάζουν και να μελετούν τον λόγο του Θεού συμπεριφέρονται στους άλλους όπως θέλουν, ούτως ώστε να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους (68), ψεύδονται, κλέβουν, τσακώνονται και βλασφημούν (70), και γενικώς, όπως λέει ο Ευστάθιος σε μία αποστροφή του, ποιείς τε γάρ ὅσα μὴ ἔχρῃν καὶ ἀπέχρῃ ὧν οὐκ ἔχρῃν (71,3-4). Όταν ορκίζονται μοναχοί απαρνούνται τα μεταξωτά, πορφυρά και λινά ρούχα, και λαμβάνουν τον χιτώνα, την περιβολή, την περικεφαλαία και την ζώνη, που κοσμούνται με το σημείο του σταυρού (72). Παρ' όλα αυτά, συχνά φορούν ρούχα μάλλινα, κόκκινα, λευκά ή και χρυσά, με κρόσσια, ενώ αν γίνουν επίσκοποι φορούν και κοσμήματα με πολύτιμους λίθους (108). Πέρα από όσους ντύνονται πολυτελώς υπάρχουν και διάφοροι ψευτομόναχοι, που φορούν μεν μαύρα ρούχα, αλλά το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι το φαγητό, στο οποίο επιδίδονται χωρίς καμία τάξη, συνεπώς ο αληθινός μοναχός δεν κρίνεται από την εμφάνιση (104,13-27, 154).

Συν τοις άλλοις οι μοναχοί τριγυρίζουν από εδώ και από εκεί «για να πάρουν καθαρό αέρα και να επιμηκύνουν τον βίο τους» (116) και ασχολούνται με ποταπά εμπορικά ζητήματα, όπως ο χρόνος και ο τρόπος διατήρησης του σιταριού και του κρασιού, ο κατάλληλος καιρός να τα πουλήσουν για να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους, η διατήρηση των κουκουτσιών των σταφυλιών και των πίτουρων για να τα δώσουν στους επαίτες να φάνε, η φορολόγηση των παροίκων και η αύξηση των ενοικίων (117,1-19). Επίσης, υπάρχει καχυποψία ανάμεσα στους ίδιους, καθώς εάν κάποιος έχει κέρδη από την αρμοδιότητά του, θεωρούν ότι κλέβει, κάτι που αν δεν είναι αλήθεια ο συγκεκριμένος πιστεύεται πως είναι άφελής και εύηθης ή και ήλιθιος, ενώ εάν οι υποψίες επιβεβαιωθούν, απομακρύνεται κακὴν κακῶς (117,19-26). Για την κατάληψη της θέσης αυτής που χήρεψε υπάρχει ένα δίκτυο πελατειακών σχέσεων, οπότε και επιλέγεται ο πειθήνιος εκείνος που θα φέρει στον ηγούμενο και τον κύκλο του το σύνολο των κερδών (118). Αν ενεργήσει όπως πρέπει, γίνεται και ο ίδιος μέλος της σπείρας, αποκομίζοντας με τον καιρό μεγάλα κέρδη και προσελκύνοντας σε αυτήν και άλλους αδελφούς με το παράδειγμά του (119).

Πέραν αυτών, αν κάποιος κοσμικός είναι εύπορος, οι μοναχοί τον δειλιάζουν με λουτρά, εκλεκτά φαγητά και ποτά (120), και του υπόσχονται αν γίνει μοναχός άγιωσύνην άπονον, σωτηρίαν τήν άνευ ιδρώτων, έγγύτητα πρὸς Θεὸν άμεσίτευτον (121,5-6) και άλλα παρόμοια, με σκοπό να του αρπάξουν την περιουσία. Όταν τα καταφέρουν, τον αφήνουν να κάνει ό,τι θέλει για να μην αντιδρά και ασχολείται με κάθε τι κοσμικό (θερισμό, τρύγο, ζευγάρωμα ζώων και εμπορική χρήση τους, εκτροφή βοδιών, πρόσληψη νεαρών αγοριών και κοριτσιών για τα κτήματα, ακόμη και τοκογλυφία) και πεθαίνοντας κληροδοτεί όλα τα παραπάνω στην μονή (121-122). Από την άλλη πλευρά, οι φτωχοί μοναχοί δεν αντιμετωπίζονται ισότιμα, παρά χρησιμοποιούνται ως υπηρέτες, και έρχονται στην μονή όχι τόσο εκούσια, παρά επειδή οι μοναχοί προσαρτούν στην περιουσία τους τα γειτονικά στον πτωχό κτήματα και τον πιέζουν ώστε να οικειοποιηθούν και τα δικά του (123).

Ακόμη, ορισμένοι θέτουν εαυτούς υπό την καθοδήγηση κάποιου ασκητή, και όσο εκείνος κάνει και υπομένει όσα πρέπει, οι άλλοι κάνουν ό,τι επιθυμούν (125,1-6), ενώ οι μεγάλοι ασκητές είναι άρχοντες κοσμικοί και τυρβασταί πνευματικοί (125,7), και χρησιμοποιούν την φήμη τους για να πλουτίσουν (125,7-20). Αν πάλι πλησιάσει την μονή κάποιος σοφός και λόγιος, τον θεωρούν άχρηστο και τον διώχνουν (126), αφού ως επί το πλείστον οι ίδιοι είναι αγράμματοι και το μόνο που μπορούν να διδάξουν σε κάποιον είναι μεταξύ άλλων οι περιδιαβάσεις στους δρόμους, οι συναναστροφές με λαϊκούς, οι επισκέψεις στα λουτρά, η γευσιγνωσία των κρασιών και η αγένεια (127). Περιφρονούν τα βιβλία και τα πωλούν οὐδὲ άξίου γοῦν τιμήματος, αλλά τοῦ παραρριπτομένου (128,18-19) και αδειάζουν τις βιβλιοθήκες όντες αναλόφαβητοι, αντί να χρησιμοποιήσουν τα βιβλία για να μάθουν να διαβάζουν και να γράφουν (128), προτιμώντας αντ' αυτών να συμπεριφέρονται ως χειρόνακτες (129). Η περιφρόνηση αυτή δεν περιορίζεται στην θύραθεν γραμματεία, αλλά ακόμη και στην εκκλησιαστική (143). Μάλιστα κάποια στιγμή ο ίδιος ο Ευστάθιος αναζητώντας ένα σπάνιο χειρόγραφο του Γρηγορίου του Θεολόγου όταν επισκέφθηκε την μονή που το κατείχε πληροφορήθηκε από τον ηγούμενο πως είχε πωληθεί, ακούγοντας μάλιστα και το «τις γάρ και χρεία ἦν ἡμῖν αὐτῆς;» (144).

Σε περίπτωση που κληθούν σε δίκη, λόγω της αμάθειάς τους βγάζουν κρίσεις κατά το δοκούν (131), συμπεριφέρονται αλαζονικά- σὺ πρωτεύων οὐδὲ τὸν δευτερεύοντα ἔχεις (133,2)- και θεωρούν ότι είναι πάνω από όλους, αντιτασσόμενοι ταυτοχρόνως σθεναρά στους αρχιερείς (133), τους οποίους ζηλεύουν, εποφθαλμιώντας και οι ίδιοι το αξίωμά τους (135, 138), το οποίο όταν καταλάβουν

καταχρώνται κατά των πρώην συντρόφων τους ισχυριζόμενοι «τὸ πᾶν εἶναι τὸν ἐπίσκοπον» (136). Οι δε ηγούμενοι αντί να δώσουν στους υπολοίπους το καλό παράδειγμα περιοριζόμενοι στην μονή, βγαίνουν έξω ελεύθερα παρασύροντας και τους άλλους σε αυτήν την συμπεριφορά (152), και ενώ στον έξω κόσμο είναι δραστήριοι και ενεργοί, εντός του μοναστηριού είναι οκνηροί ὡς εἰ καὶ ἄχειρες ἦσαν καὶ ἄποδες (153). Επίσης, στα μοναστήρια υπάρχουν ἄνθρωποι θρασεῖς και γενικῶς ακατάλληλοι για μοναχοί, ἀλλὰ ο ηγούμενος ὄχι μόνο δεν τους επιπλήττει, ἀλλὰ τους αφήνει να συνεχίζουν αὐτὴν τὴν συμπεριφορά ἐνισχύοντάς τους (165) και χρησιμοποιώντας τους ὡς στρατό κατὰ των γειτόνων τους ἢ οποιωνδήποτε ἄλλων (166). Ἀντιθέτως, αν εἶναι ἄνθρωποι ἐντιμοὶ και ἠθικοὶ ἐκδιώκονται ὡς ἀχρεῖοι, ἵνα μὴ κηφήνες αὐτοὶ ἄργοι μοναστηριακοῖς ἐντρέφονται σίμβλοις (166,4-5).

Ἀκόμη, τους ἀρέσει να παριστάνουν τους ἱππεῖς, ἐνῶ ὡς κοσμικοὶ δεν εἶχαν καβαλήσει οὔτε γαῖδαρο και αν συναντήσουν κάποιον που μισοῦν, του ἐπιτίθενται (168), και συν τοῖς ἄλλοις ἐπιδίδονται στο κυνήγι ἔχοντας μαζί τους τόξα, κυνηγόσκυλα και γεράκια ὡς Ἡρακλῆες αὐτοὶ ἄλλοι, μήτι και ὑπὲρ ἐκεῖνον τὸν παλαιὸν (168,18-19), ὄχι ἐξ ἀνάγκης, ἀλλὰ για εὐχαρίστηση (169). Επίσης, ορισμένοι αφήνουν μακριὰ μαλλιά, τα οποία περιποιούνται, ἢ και τα πιάνουν σε κότσους για να μὴν εἶναι ἐμφανῆ στον πολὺ κόσμος (172). Οι μεγαλοσχήμονες μοναχοὶ θεωροῦν ὅτι εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ οποιονδήποτε ἄνθρωπο, συμπεριφέρονται μοχθηρὰ και δημιουργοῦν ἕναν κύκλο ἀπὸ μικροσχήμονες, τους οποίους διαφθείρουν, ὡστε να ζουν με τὴν φιλοσοφία «φάγωμεν και πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν» (175), αν και με τις υποκριτικὲς τους κινήσεις (συνοφρῦωση, σκυφτὸ περπάτημα, χαμηλὴ φωνή) προσπαθοῦν να δώσουν τὴν εἰκόνα ἐνός ταπεινοῦ ἀνθρώπου (176), και ὄντες ἄργοι κλείνονται στα κελιά τους αφήνοντας τους ὑπόλοιπους να δουλεύουν (177). Ὅποτε συγκεντρώνονται οι ἀδελφοί, ο ηγούμενος ἀναγκάζεται να μιλήσει, ἀλλὰ δεν ἀναφέρεται στα ἱερά κείμενα, οὔτε προσπαθεῖ να τους κατηγήσει, παρά συζητᾶ για τα ἀμπέλια, τους ἀγρούς, τους φόρους, τα λάδια, τα σύκα, τα μήλα, τα κυδώνια, τα ἀμύγδαλα και ἄλλα σχετικὰ (178).

Σε περίπτωση που συναντηθεῖ με κάποιον ἐπιφανῆ, προσποιεῖται τον ἠθικό και μιλά τόσο χαμηλόφωνα που μετὰ βίας ἀκούγεται (178), και ὅταν κερδίσει τὴν συμπάθειά του, παραπονιέται για τὴν φτώχεια τῆς μονῆς ὡστε να λάβει οικονομική βοήθεια, ἢ κατηγορεῖ τους ἀρχιερεῖς ὅτι τους καταπιέζουν και τους γείτονες ὅτι τους κακομεταχειρίζονται (180). Επίσης, λόγω του μίσους τους για τους ἐπισκόπους αν πρόκειται να χειροτονηθοῦν ἱερεῖς, προκειμένου να ἀποφύγουν τον δικὸν τους

επίσκοπο πηγαίνουν σε κάποιον άλλο μακρινής ενορίας φέρνοντας μαζί τους και ψευδομάρτυρες, ώστε να τους χειροτονήσει εκείνος (185).

Η αρνητική αυτή στάση του Ευσταθίου απέναντι στους μοναχούς πηγάζει εκτός όλων των ηθικών τους παραπτωμάτων και από το πολλάκις στο έργο αναφερθέν γεγονός ότι οι ίδιοι αντιτάσσονται με μίσος στους επισκόπους, αφού δεν θέλουν να είναι υπό την επίβλεψη κανενός. Θεωρούν ότι ει μὴ ἀρχιερεῖς τινες ἦσαν, αὐτοὶ τὸ πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι καὶ μηδεμίαν ἐκκλησίαν ἄλλοις ὑπόκεισθαι τισιν ὅτι μὴ τοῖς δι' ὄλου τοῦ σώματος μελαμφοῖς (187,4-6) καὶ μόνον διὰ βίου θέσθαι σκοπόν, τὸ ἀντικαθίστασθαι τοῖς ἐπισκόποις καὶ μένειν ἀντεπισκόπητος, αὐτίκα δὲ καὶ ἀνεπισκόπητος (188,8-10) ἀξιῶν πάντοθεν ἀνεξέταστος εἶναι (155,13). Δεν δέχονται ὅτι το ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ το δικό τους (7, 137-138), παρ' ὅλο που ορκίζονται μοναχοὶ ἐνώπιον τους, και σύντομα ἀπὸ φθόνου ἐπιζητοῦν και οι ίδιοι τα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα (8). Ο ἴδιος ἐπαναλαμβάνει ὅτι του μοναχικοῦ τάγματος πρωτοστατεῖ πάντως τὸ ἀρχιερατικὸν (10,12-13) και πως ἡμᾶς γὰρ τοὺς ἐνικοὺς παπάδας οὐ φιλεῖς (50,22-23). Ἐπισημαίνει ἀλλοῦ ὅτι ἀρχιερεὺς μὲν τῆς ἡμῶν σωτηρίας ὁ θεὸς ἀξιοῖ λέγεσθαι ὁ καὶ ἐπισκοπῆ γραφικῶς ἐπισκεπτόμενος τοὺς αὐτῶ ἀιρετοὺς, καλόγερος δὲ οὐκουν, οὐ μὴν οὐδὲ μοναχὸς ὅποιοςοῦν (133,24-26), ἐνὼ υπενθυμίζει στον μοναχὸ ὅτι ἐξ ἀρχιερέως καὶ σὺ ἔχεις, ἅπερ ἂν καὶ ἔχῃς (134,3). Η δική του ἐπισκοπή, ἡ Θεσσαλονίκη, εἶναι γεμάτη με ἀντιδραστικούς μοναχοὺς οι οποίοι καὶ τὸν ἀρχιερέα περιφρονοῦσι καὶ οὐδεὶς οὐδὲ λόγον ἀνταίρει πρὸς αὐτοῦς (167,3-4), τον πολεμοῦν ἀνηλεῶς και ἔχουν ἐξαπλωθεῖ ως πανώλη και στις γύρω περιοχές (167). Δεδομένου ὅτι οι μοναχοὶ μπορούσαν να χειροτονηθοῦν ἐπίσκοποι, κάτι που συνέβη και στην περίπτωση του Νεοφύτου του Μωκησοῦ, φαίνεται πως πρέπει να υπήρχε ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στους μοναχοὺς και τους κληρικούς, οι οποίοι ἐπεδίωκαν να καταλάβουν το ἴδιο ἀξίωμα.

Στο ἔργο *περὶ ὑποκρίσεως* ὅταν γίνεται λόγος για τους μοναχοὺς, ο Ευστάθιος ἀρχίζει να τους εἰρωνεύεται (25) και ἰσχυρίζεται: διορθῶμαι στύλους μὲν ὀλίγους πυρὸς ἀσκητικοῦ ἐν ἡμῖν προφαίνοντας, γνόφους δὲ μυρίους ὅσους ὑποκριτικούς (25,9-11)³, ἐνὼ λέει ὅτι πολλοί, οι οποίοι δεν ἀντέχουν τον ἀγὼνα κατὰ των δαιμόνων και των ἐχθρῶν του Θεοῦ, τον ἐγκαταλείπουν προσποιούμενοι ἐντούτοις τους ἐνάρετους και ξεγελώντας τους ἀπλοϊκοὺς (26,55-71). Για να καλύψουν την πραγματική τους φύση δημιουργοῦν το προσωπεῖο του ταλαιπωρημένου. Μένουν

³ Η ἀρίθμηση παραγράφων και σειρῶν βασίζεται στο Tafel, *Opuscula*, 88-98.

βρώμικοι και περπατούν σαν να έχουν χάσει την δύναμή τους, αν και τα παχουλά χέρια τους δείχνουν ότι τρώνε άφθονα. Τα γένια μένουν ατημέλητα για να δείξουν εγκράτεια ή χτενίζονται για να δείξουν ευπρέπεια και αρετή, αλλά για να μην φανερωθεί η άνετη ζωή από το πρόσωπο, βάφεται με τεχνητόν ὄχρον. Το δε βλέμμα είναι σκυθρωπό και συνεχώς στραμμένο κατά γης (27). Πέραν αυτών μένουν σιωπηλοί ή ψελλίζουν σαν νυχτερίδες για να δείχνουν ανήμποροι και πεινασμένοι, και να μην τους ελέγχει κανένας (28). Πίσω όμως από αυτήν την σεμνή μορφή κρύβουν μοχθηρία, κακία, αισχρότητα και διπροσωπία. Η πραγματική τους φύση φανερώνεται είτε αφού καταφέρουν να εξαπατήσουν τους άλλους με το προσωπίο τους, είτε επειδή δεν αντέχουν πια να συμπεριφέρονται αντίθετα στον πραγματικό τους χαρακτήρα, οπότε αναγκάζονται να φανερωθούν (29).

Αν και μετά την κουρά τους υποδύονται τους ενάρετους σύντομα μεταπονηθέντες εις χείρονας, τὸν κόσμον ἐς τοσοῦτον οἰκειωσάμενοι, ὡς ἐκεῖνου μάλλον εἶναι δοκεῖν, ἢ τοῦ ἁγίου φροντιστηρίου (30,14-16). Πριν γίνουν μοναχοί κρύβονταν από τον κόσμο από ντροπή ή αναγκαστικά επειδή ήταν εγκληματίες, αλλά σύντομα μετά την υπόκρισή τους επιστρέφουν στις παλιές τους συνήθειες και τις εντείνουν (31). Ορισμένοι μάλιστα δεν διστάζουν να συνάψουν σεξουαλικές σχέσεις και ακόμη και να αποκτήσουν παιδιά (32). Χρησιμοποιούν επίσης την ιδιότητά τους για να επιβληθούν στους άλλους, δίνουν διαταγές στους κοσμικούς, και φροντίζουν να γίνουν χειρότεροι από πριν (33). Πολλοί μετά την κουρά τους ασχολούνται με τις τέχνες και το εμπόριο αποκομίζοντας πλούτη (34). Άλλοι πάλι αυτοτραυματίζονται και ισχυρίζονται ότι τους επιτέθηκαν δαίμονες την ώρα που προσεύχονταν το βράδυ, ορισμένοι αφήνονται να πιάσουν ψείρες για να μοιάζουν ταλαιπωρημένοι, ενώ κάποιοι ζώνονται με σίδερα την ημέρα, αλλά το βράδυ τα πετάνε, ραίνοντάς τα συχνά με αίμα για να δίνουν την εντύπωση ότι βυθίζονται στην σάρκα τους (35).

Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης αναφέρει επίσης ένα ευτράπελο περιστατικό που συνέβη στην Πόλη μετά τον θάνατο του Ιωάννη Κομνηνού. Κάποιος άνθρωπος θέλησε διακαώς να γίνει ασκητής, έτσι δέθηκε με σίδερα, δεν έδειχνε καμία φροντίδα για τον εαυτό του και έμενε βρώμικος, οπότε αρκετοί τον κορόιδευαν και τον θεωρούσαν τρελό γι' αυτήν του την συμπεριφορά. Σύντομα θέλησε να δείξει ότι υπέφερε ακόμη περισσότερο, οπότε επινόησε το εξής τέχνασμα: για να δείξει ότι το σώμα του πληγώνεται βαθιά από τα σίδερα, έπαιρνε πνεύμονες και συκώτια ζώων και αφού τα πολτοποιούσε, τα έβαζε στα σημεία που τα σίδερα εφάπτονταν του σώματός του. Όταν λοιπόν τον επισκεπτόταν κανείς, τραβούσε με τα νύχια του αυτόν τον

πολτό και έπιφωνήσας όδυνηρῶς τὸ τὰ κρέατά μου, τον τίναζε κάτω, ώστε να δώσει την αίσθηση πως ήταν η ίδια του η σάρκα (36). Τέλος, ο ίδιος υποστηρίζει ότι αν και στο παρελθόν υπήρχαν ορισμένοι μεγάλοι στυλίτες, οι σύγχρονοι δεν είναι ικανοί να παραδειγματίσουν κανέναν, και αν κάποιος τους πλησιάσει για να διδαχθεί κάτι, εκείνοι προσποιούνται τους μουγκούς, ή μιλάνε σιγά για να σκεπάζεται η φωνή τους από τον αέρα ή κάνοντας τους ασθενικούς. Βέβαια, η δύναμή τους επανέρχεται όταν κάποιος ρίχνει κέρματα στο καλαθάκι τους και πρέπει να το τραβήξουν επάνω (38).

Το κείμενο *εις τὸν ὑπερλίαν σπουδάζοντα διὰ στύλου ἐν Θεσσαλονίκη ἀναφανῆναι* δεν περιέχει τόσες πολλές άμεσες αιχμές κατά των ασκητών όσο τα άλλα δύο. Αναφέρει πως θα πρέπει ιδανικά να συμπεριφέρεται ένας στυλίτης, αναδεικνύοντας τον στύλο σε σκάλα που οδηγεί στον ουρανό (3), σε φωλιά (8) και πύργο που προστατεύει τους πιστούς (9) και άλλες αντίστοιχες παρομοιώσεις⁴. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν και ορισμένες αναφορές σε αποκλίνουσες συμπεριφορές. Αναφέρεται για παράδειγμα ότι ο σίδηρος για άλλους είναι όπλο και πανοπλία, ενώ άλλους τους βαραίνει σαν χειροπέδες, για άλλους είναι άγκυρα που τους κρατά σταθερούς, ενώ για άλλους μολύβι που τους βυθίζει. Το ότι κανείς αλυσοδένεται δεν σημαίνει τίποτα, καθώς το πιο βασικό είναι η προαίρεσή του (34). Έτσι, ένας σύγχρονος μοναχός κοντά στην Θεσσαλονίκη για να δείξει την μετάνοιά του για κάποια παλιά αμαρτία είχε αλυσοδεθεί και όλοι τον θαύμαζαν. Κάποια στιγμή όμως, πέταξε από μόνος του τις αλυσίδες και έφυγε από την μονή χωρίς να δώσει λόγο σε κανέναν (35).

Άλλού φαίνεται πως δεν εγκρίνει ιδιαίτερα τους αναχωρητές στις ερήμους, αφού συμβουλεύει: μήτε μὴν εἰς ἐρημίας ἀποπλανηθείης, ἐν αἷς ψεύδεται τις τὸ κατὰ τὸν θεὸν πολιτικὸν καὶ ἡμερον καὶ φιλάλληλον (38,92-94). Ακόμη, θα πρέπει κανείς όταν ανεβαίνει σε στύλο να παραμένει εκεί συνεχώς, και όχι να τριγυρίζει σε διάφορα μέρη με στόχο να ικανοποιεί τις ορέξεις του (43), ενώ υποστηρίζεται ότι αυτοί που αλυσοδέονται περιφέρονται παντού επιζητώντας την προσοχή και παίζοντας θέατρο (52,6-10). Τέλος, αναφέρεται ότι συχνά διάφοροι άνθρωποι φέρνουν δώρα στους στυλίτες ως ένδειξη ελεημοσύνης και εκείνοι τα δέχονται (66,2-6), όμως ο στύλος δεν είναι ούτε αποθήκη, ούτε μυρμηγκοφωλιά ούτε κυψέλη, για να συγκεντρώνονται εκεί αγαθά, ούτε άλλωστε και ο στυλίτης έχει καμία ανάγκη από τέτοια πράγματα, καθώς για άλλον λόγο έχει ανέβει στον στύλο (67-69).

⁴ Η αρίθμηση παραγράφων και σειρών βασίζεται στο Tafel, *Opuscula*, 182-196.

Όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά για τα οποία κατηγορούνται οι μοναχοί στις συγκεκριμένες τρεις πραγματείες τα συγκεντρώνει φυσικά και ο Νεόφυτος. Αντί να πενθεί για τον θάνατο του προστάτη του, εκείνος επιδίδεται σε μία εξεχόντως κοσμική ασχολία, απολαμβάνοντας το λουτρό του. Όπως οι παλαιοί του συνάδελφοι αγαπούν την πολυτέλεια, έτσι και εκείνος έχει μαζί του πανάκριβα λουτρικά και φορά ρούχα άνετα και σίγουρα μεγάλου κόστους. Το κύριο χαρακτηριστικό των μοναχών, η υποκρισία, δεν θα μπορούσε να λείπει από αυτόν. Έτσι, για να συγκαλύψει το ευτράπελο αλλά και λίαν εξευτελιστικό πάθημά του σκέφτεται να εξυφάνει ψέματα και ραδιουργίες. Ίσως με τέτοιες υποκριτικές μεθόδους και κολακειές να κατάφερε να πείσει τον Μιχαήλ Γ΄ να τον αποκαταστήσει και να τον κάνει μητροπολίτη. Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό που διατήρησε από την παλαιά του ζωή είναι η ροπή προς την κλοπή, στην οποία ο πρωταγωνιστής μας παρουσιάζεται ως ειδικός.

Αν πράγματι ο Νεόφυτος ήταν ο διάκονος εκείνος, λόγω του οποίου ο Ευστάθιος έχασε την έμβραθη θέση του, ίσως εξ αιτίας αυτού του περιστατικού να άρχισε να τρέφει αρνητικά αισθήματα και αντιπάθεια για τους μοναχούς. Αν δε οι μοναχοί της Θεσσαλονίκης με τις αντιδράσεις τους στις μεταρρυθμίσεις του συνέβαλαν στην εκδίωξή του από την πόλη, θα αύξησαν με αυτόν τον τρόπο την απέχθειά του απέναντί τους. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι ο Ευστάθιος σε καίριες στιγμές της σταδιοδρομίας του έπεσε θύμα κατατρογμού από μέλη της ομάδας αυτής.

V. Index locorum

- Achilles Tatiŭs [Achil. Tat.] 85,272.47-48 (Migne): 14.13
Leucippe et Clitophon [Leuc. et Clit.]
 5,23,5.4-5 (Vilborg): 20.5-6
- Arethas [Areth.] 317.4-5 (Cramer): 4.10-11
Scripta minora (praecipue e cod. Mosq. Hist. Mus. gr. 315) [Scr. min. (praec. e cod. Mosq. Hist. Mus. gr. 315)]
 6,68.27-28 (Westerink): 22.5
- Aristoteles et Corpus Aristotelicum [Arist. et corp. Arist.]
De mundo [De mun.]
 395b.36: 6.4
- Aristophanes [Arist.]
Acharnenses [Acharn.]
 572: 20.10
Equites [Equit.]
 388: 20.10
Nubes [Nub.]
 1448-1450: 22.17
- Asterius Sophista [Aster. Soph.]
Commentarii in Psalmos (homiliae 31) [Com. in Psal. (hom. 31)]
 7,11.10-11 (Richard): 11.10-11
 19,27.11 (Richard): 15.22
- Basiliiŭs Caesariensis [Bas. Caesar.]
Enarratio in prophetam Isaiam [Dub.] [Enar. in proph. Is. [Dub.]]
 1,20.33-35 (Trevisan): 19.2-3
- Basiliiŭs Seleuciensis [Bas. Seleuc.]
Sermones xli [Serm. xli]
- Catena in Acta (catena Andreae)* [Cat. in Ac. (cat. Andr.)]
 443.8-9 (Cramer): 1.6
- Catena in Marcum (recensio ii)* [Cat. in Marc. (rec. ii)]
 443.8-9 (Cramer): 1.6
- Constantinus VII Porphyrogenitus [Const. VII Porph.]
De virtutibus et vitiis [De virt. et vit.]
 1,146.24 (Büttner-Wobst - Roos): 8.7
- Eustathius Thessalonicensis [Eust. Thes.]
Adversus implacabilitatis accusationem [Adver. implac. accus.]
 16.23 (Tafel): 7.13
 27.22 (Tafel): 6.1-2
Commentarii ad Homeri Iliadem [Com. ad Hom. Il.]
 1,85.19 (van der Valk): 14.5-6
 1,598.13-15 (van der Valk): 22.12-13
 4,439.2-3 (van der Valk): 14.5-6
Commentarii ad Homeri Odysseam [Com. ad Hom. Od.]
 2,197.20 (Stallbaum): 6.1-2
De emendanda vita monachica [De em. vit. mon.]
 88.5 (Metzler): 5.8
De simulatione [De simul.]
 36.8-9 (Tafel): 14.2
Memorandum [Memor.]
 300.16-17 (Wirth): 14.12-13
Oratio ad conjugem imperatoriam [Or. ad conj. imper.]
 254.26-28 (Wirth): 2.1-2

- Oratio catechetica* [*Or. catech.*]
163.9-10 (Wirth): 21.6
163.31-32 (Wirth): 6.6
- Georgius Nicomediensis [Georg. Nicom.]
Orationes ad Deiparam [*Or. ad Deip.*]
2,1361,18 (Migne): 20.10-11
- Georgius Patriarcha Alexandrinus [Georg. Patr. Alex.]
Vita Joannis Chrysostomi [*Vita Joan. Chrys.*]
28.94 (Halkin): 14.15-16
- Gregorius Nazianzenus [Greg. Naz.]
Carmina dogmatica [*Carm. Dogm.*]
37,463.11 (Migne): 1.2
- Gregorius Nyssenus [Greg. Nys.]
Contra Eunomium [*Cont. Eunom.*]
2,1,433.8 (Jaeger): 7.3-4
- Herodotus [Herod.]
Historiae [*Hist.*]
9,122.15: 2.5
- Homerus [Hom.]
Ilias [*Il.*]
3.57: 22.12-13
5.5-6: 5.8-9
6.506-509: 20.12-13
8.232: 16.16
15.263-266: 20.12-13
Odyssea [*Od.*]
2.431: 16.16
5.322-323: 15.7-9
7.107: 3.8-9
19.547: 1.5-6
- Horologium* [*Horol.*]
83,4.5 (Ajjoub-Paramelle): 1.1
- 92,4.3 (Ajjoub-Paramelle): 8.11
- Joannes Chrysostomus [Joan. Chrys.]
In illud: Pater, si possibile est, transeat [*In il.: Pat. si pos. est, trans.*]
51,38.4-5 (Migne): 1.4
In Joannem (homiliae 1-88) [*In Joan. (hom. 1-88)*]
59,162.14-15 (Migne): 15.22
In sanctum Joannem praecursorem [*Sp.*] [*In s. Joan. praec. [sp.]*]
50,801.67-68 (Migne): 14.12-13
50,803.47 (Migne): 21.1-2
Quod regulares feminae viris cohabitare non debeant [*Quod reg. fem. vir. cohab. non deb.*]
8.80-82 (Dumortier): 8.17
- Leo VI Sapiens [Leo VI Sap.]
Homiliae [*Hom.*]
36.68-69 (Antonopoulou): 19.2-3
- Lucianus [Luc.]
Anacharsis [*Anach.*]
40.14-15 (Harmon): 20.5-6
Calumniae non temere credendum [*Cal. non tem. cred.*]
17.17-18 (Harmon): 1.2
Verae historiae [*Ver. Hist.*]
1,30.6-7 (Macleod): 10.15
Pseudologista [*Pseud.*]
19.6-7 (Harmon): 1.6
- Mantissa proverbiorum* [*Mant. Prov.*]
1,8.1 (von Leutsch): 12.11-12
- Menander [Men.]
Dyscolus [*Dysc.*]
394: 22.17
Fragmenta [*Fragm.*]
595.2 (Kock): 13.9

- Sententiae e codicibus Byzantinis* [*Sent. e cod. Byz.*]
99 (Jäkel): 13.9-10
- Michael Choniates [Mich. Chon.]
Epistulae [*Epist.*]
121,249.16 (II Lampros): 8.11
- Olympiodorus Diaconus [Olymp. Diac.]
Commentarii in Ecclesiasten [*Com. in Eccl.*]
93.621.6 (Migne): 14.12-13
- Scholia in Aelium Aristidem (scholia vetera)*
[*Schol. in Ael. Arist. (schol. vet.)*]
105,15.5-6 (Dindorf): 12.11-12
- Scholia in Aristophanem, Scholia in plutum (scholia vetera et fort. recentiora sub auctore Moschopulo)* [*Schol. in Arist. Schol. in plut. (schol. vet. et fort. recent. sub auct. Mosch.)*]
174.21 (Dübner): 15.3-4
- Scholia in Lucianum (scholia vetera et recentiora Arethae)* [*Schol. in Luc. (schol. vet. et recent. Areth.)*]
27 (Rabe): 17.6
- Scriptio Sancta
Canticum [*Cant.*]
5,3.1: 10.12-13
Epistula Pauli ad Hebraeos [*Hebr.*]
4,13.1-2: 11.12
Evangelium secundum Lucam [*Luc.*]
3,11: 15.28
Evangelium secundum Matthaeum [*Mat.*]
6,28: 16.17
7,14: 15.29-30
11,8: 2.5
27,34: 19.2
Isaias [*Is.*]
- 1,16.1: 14.1
3,6.2-3: 11.15-16
Proverbia [*Prov.*]
9,17-18: 16.14
23,31.1: 10.5
Psalmi [*Psal.*]
23,13: 15.31-32
101,9.2: 19.2
Regnorum ii (Samuelis ii in textu Masoretico)
[*Regn. ii (Sam. ii in textu Masor.)*]
16,10.1: 19.3
- Theodorus Prodrumus
Carmina historica [*Carm. hist.*]
54.203 (Höradner): 15.18-19
54.205 (Höradner): 22.5
- Thucydides [Thuc.]
Historiae [*Hist.*]
5,101,1.3: 8.13
- Vita anonyma sancti Athanasii Athonitae* [*Vita anon. s. Athan. Athon.*]
41.47-49 (Noret): 8.6

VI. Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

A. Συντομογραφίες περιοδικών, σειρών, λεξικών, εγκυκλοπαιδειών

Byz: Byzantion

BSI: Byzantinoslavica

BZ: Byzantinische Zeitschrift

CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae

CM: Classica et Mediaevalia

EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών

EEBS: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών

ΕΕΘΣ: Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής

EO: Échos d'Orient

JAH: Journal of Ancient History

OCD: S. Hornblower - A. Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford - New York, 1996³

ODB: A. Kazhdan και άλλοι, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, New York-Oxford 1991

ΘΗΕ: Συλλογικό, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμος 5, Αθήνα 1964, σελ. 1091-1095, λ. «Εὐστάθιος», τόμος 8, Αθήνα 1966, σελ. 1202-1203, λ. «Μιχαήλ»

TIB: Tabula Imperii Byzantini

REB: Revue des études byzantines

TM: Travaux et Mémoires

ZRVI: Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

B. Βιβλιογραφία

- Άμαντος, Γλωσσικά: Κ. Άμαντος, Γλωσσικά, *BZ* 28 (1928), 14-24
- Angold, Αυτοκρατορία: M. Angold, *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204, μία πολιτική ιστορία* (μτφ. Ε. Καργιανιώτη), Αθήνα 2008²
- Angold, Church: M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995
- Beneker-Gibson, Basilakes: J. Beneker - C.A. Gibson, *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes, Progymnasmata from Twelfth Century Byzantium* [Dumbarton Oaks Medieval Library 43], Cambridge-London 2016
- Berger, Bad: A. Berger, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* [Miscellanea Byzantina Monacensia 27], München 1982
- Berger, Mokisos: A. Berger, Mokisos – eine kappadokische Fluchtsiedlung des sechsten Jahrhunderts, στο: E. Rizos, (επιμ.), *New cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology* [Bibliothèque de l'antiquité tardive 35], Turnhout 2017, 177-188
- Bourbouhakis, Criticism: M. Bourbouhakis, Byzantine Literary Criticism and the Classical Heritage, στο: A. Kaldelis - N. Siniosoglou (επιμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge 2017, 113-128
- Bourbouhakis, Epitaphios: E. Bourbouhakis, *Not Composed in a Chance Manner, The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike* [Acta Universitatis Upsalensis, Studia Byzantina Uspaliensia 18], Uppsala 2017
- Browning, Lecture: R. Browning, A New Source on Byzantine - Hungarian Relations in the Twelfth Century, the Inaugural Lecture of Michael ὁ τοῦ Ἀγχιάλου ὡς ὕπατος τῶν φιλοσόφων, *Balkan Studies* 2 (1961), 173-214
- Browning, School: R. Browning, The Patriarchal School at Constantinople, *Byz* 32 (1967), 167-202
- Cesaretti-Ronchey, Exegesis: P. Cesaretti - S. Ronchey, *Eustathii thessalonicenis exegesis in canonem iambicum pentecostalem* [Supplementa Byzantina 10], Berlin 2014
- Courtonne, Lettres: Y. Courtonne, *Saint Basile, Lettres* [Les Belles Lettres], τόμοι 1-3, Paris, 1957-1966

- Cullhed, Commentary: E. Cullhed, *Eustathios of Thessalonike, Commentary on Homer's Odyssey* [Acta Universitatis Upsalensis, Studia Byzantina Upsaliensia 17], Uppsala 2016
- Darrouzès, Droit matrimonial: J. Darrouzès, Questions de droit matrimonial: 1172-1175, *REB* 35 (1977), 107-157
- Darrouzès, Lettres: J. Darrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, *BSI* 24 (1963), 65-86
- Darrouzès, Oeuvres Perdues: J. Darrouzès, Des oeuvres perdues d'Eustathe de Thessalonique, *REB* 21 (1963), 232-235
- Darrouzès, Οφφίκια: J. Darrouzès, *Recherches sur les οφφίκια de l'église byzantine* [Archives de l'orient chrétien 11], Paris 1970
- Darrouzès, Tornikès: J. Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikès, lettres et discours* [Le monde byzantin], Paris 1970
- DeForest, Bathing: D. DeForest, Between Ideology and Social Practice: Baths and Bathing in Christian Communities in Late Antiquity, *JAH* 6 (2018), 136-165
- Dickey, Scholarship: E. Dickey, Classical Scholarship: the Byzantine Contribution, στο: A. Kaldellis - N. Siniosoglou (επιμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge 2017, 63-78
- Eideneier, Πτωχοπρόδρομος: Η. Eideneier, *Πτωχοπρόδρομος* (μτφ. Ν. Τουφεξής), Ηράκλειο 2013
- Flusin, Ηθοποιία: Β. Flusin, Nicholas Méसारitès. Éthopée d'un astrologue qui ne put devenir patriarche, *TM* 14 (2002), 221-242
- Gautier, Italikos: P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14], Paris 1972
- Grimal, Mythology: P. Grimal, *A Concise Dictionary of Classical Mythology* (μτφ. Α.Ρ. Maxwell - Hyslop), Oxford 1990
- Grumel, Chronologie: V. Grumel, *Traité d'études byzantines I, La chronologie* [Bibliothèque Byzantine], Paris 1958
- Grumel, Fuite: V. Grumel, Sur la fuite et le retour de l'archevêque Eustathe de Thessalonique, *REB* 20 (1962), 221-224
- Hild-Restle TIB: F. Hild - M. Restle, *Kappadokien* [TIB 2], Wien 1981
- Horna, Analekten: K. Horna, *Analekten zur byzantinischen Literatur*, Wien 1905

- Hunger, Λογοτεχνία Α': H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών. Τόμος Α'. Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία* (μτφ. Λ.Γ. Μπενάκη, Ι.Β. Αναστασίου, Γ.Χ. Μακρή), Αθήνα 2004
- Hunger, Λογοτεχνία Β': H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών. Τόμος Β'. Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση* (μτφ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ.Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης), Αθήνα 1997²
- Janin, Constantinople: R. Janin, *Constantinople Byzantine, Développement urbain et repertoire topographique* [Archives de l'orient chrétien 4], Paris 1950
- Janin, Géographie: R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. Tome III, les églises et les monastères*, Paris 1953
- Κακριδής, Μυθολογία 5: Ι.Θ. Κακριδής και άλλοι, *Ελληνική μυθολογία. Τόμος 5, Τρωικός Πόλεμος*, Αθήνα 1986
- Kaldellis, Hellenism: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium, the Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* [Greek Culture in the Roman World], Cambridge 2007
- Καρπόζηλος, Ιστορικοί: Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, τόμος Γ' (11^{ος}-12^{ος} αι.)*, Αθήνα 2009
- Kazhdan, Studies: A. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Paris 1984
- Kazhdan-Ronchey, Aristocrazia: A. Kazhdan - S. Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palermo 1997
- Kennedy, Rhetoric: G.A. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton 1983
- Kolovou, Briefe: F. Kolovou, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike* [Beiträge zur Altertumskunde 239], Leipzig 2006
- Κονιδάρης, Μοναστική ζωή: Ι.Μ. Κονιδάρης, *Η μοναστική ζωή στο 12^ο αιώνα μέσα από το έργο του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, στο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη από της εποχής των Κομνηνών μέχρι και της αλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Οθωμανών (1430), (11^{ος}-15^{ος} μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1992, 135-141
- Κουκουλές, ΒΒΠ2.2, ΒΒΠ4: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τόμος Β' II, Δ' (χωρίς τόπο και έτος έκδοσης)*

- Κουκουλές, Λαογραφικά: Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τόμος Α', Αθήναι 1950
- Κυριακίδης, Espugnazione: S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica* [Testi e monumenti, Testi 5], Palermo 1961
- Λαμπάκης, Πρόλογος: Σ. Λαμπάκης, Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο πρόλογος των σχολίων του στον Πίνδαρο, *EEBM* 2-2 (1995), 1173-1178
- Λάμπρος, Χωνιάτης Α', Β': Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τόμος Α', Β', Αθήναι 1879, 1880
- Laurent, Kataphloros: V. Laurent, Kataphloros, patronyme supposé du métropolitte de Thessalonique Eustathe, *REB* 20 (1962), 218-221
- Lavagnini, Νορμανδοί: B. Lanagnini, Σικελοί και Νορμανδοί εις την Θεσσαλονίκην κατά το 1185 μ.Χ. *Παρνασσός* 4 (1962), 259-263
- Loukaki, Dates: M. Loukaki, Questions de dates à propos de trois discours d'Eustathe de Thessalonique, στο: M. Hinterberger - E. Schiffer (επιμ), *Byzantinische Sprachkunst* [Byzantinisches Archiv 20], Berlin 2007, 209-217
- Loukaki, Éloge: M. Loukaki, *Grégoire Antiochos, Éloge du patriarche Basile Kamatèros* [Byzantina Sorbonensia 13], Paris, 1996
- Loukaki, Grâces: M. Loukaki, *Les Grâces à Athènes, Éloge d'un gouverneur byzantin par Nikolaos Kataphlôron* [Byzantinisches Archiv 36], Berlin 2019
- Loukaki, Kataphloros: M. Loukaki, Kataphlôros ou Kataphlôron: Notes sur un patronyme byzantine, *ZRVI* 50 (2013), 357-365
- Loukaki, Lazare: M. Loukaki, Le samedi de Lazare et les éloges annuels du patriarche de Constantinople, στο: Φ. Ευαγγελάτου - Νοταρά, Τ. Μανιάτη - Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2005, 327-345
- Loukaki, Progymnasmata: M. Loukaki, Training students in the art of discourse in twelfth century Byzantium, forms of progymnasmata, στο: P. Chiron - B. Sans (επιμ), *Les progymnasmata en pratique, de l'antiquité à nos jours* [Études de littérature ancienne 27], Paris 2020, 193-202
- Μαδαριάγα, Αγιοθεοδωρίτης: Ε. Μαδαριάγα, Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πανιερώτατος μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19 (2009), 147-181

- Magdalino, Diakonia: P. Magdalino, Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople, στο: R. Morris (επιμ), *Church and People in Byzantium*, Birmingham 1990, 165-188
- Magdalino, Empire: P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993
- Magdalino, Eustathios: P. Magdalino, Eustathios and Thessalonica, στο: C. Constantinides - N. Panagiotakes - E. Jeffreys - A. Angelou (επιμ), *Φιλλέλην, Studies in Honour of Robert Browning* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia- Bibliothek 17], Venice 1996, 225-238
- Μέριανος, Οικονομικά: Γ. Μέριανος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12^ο αιώνα, Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης* [Εθνικό ίδρυμα ερευνών, Ινστιτούτο βυζαντινών ερευνών, Μονογραφίες 13], Αθήνα 2008
- Metzler, Emendanda: K. Metzler, *Eustathii Thessalonicensis, De emendanda vita monachica* [CFHB 17], Berolini 2006
- Metzler, Untersuchungen: K. Metzler, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum, Untersuchungen und Kommentar zur Schrift De emendanda vita monachica*, [Supplementa Byzantina, Texte und Untersuchungen 9], Berlin 2006
- Μιονι, Παλαιογραφία: Ε. Μιονι, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία* (μτφ. Ν. Παναγιωτάκης), Αθήνα 2014
- Mommsen, Digesta: P. Krueger - T. Mommsen, *Corpus Iuris Civilis volumen primum, Institutiones - Digesta*, Berolini 1889
- Μπόνης, Ευστάθιος: Κ. Μπόνης, Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *ΕΕΘΣ* 1 (1953), 45-88
- Μπόνης, Μονωδία: Κ. Μπόνης, *Ευθυμίου του Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρών, τα σωζόμενα*, Αθήνα 1937
- Μπόνης, Τόμοι: Κ. Μπόνης, Ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος και οι δύο «τόμοι» του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143/80) υπέρ των εις την χριστιανικήν ορθοδοξίαν μετισταμένων μωαμεθανών, *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 162-169
- Νέσσερης, Εκπαίδευση: Η. Νέσσερης, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12^ο αιώνα τόμος Β΄, Κατάλογος διδασκάλων και λογίων του 12^{ου} αιώνας* (διδασκτορική διατριβή), Ιωάννινα 2014
- Nielsen, Thermae et balnea: I. Nielsen, *Thermae et Balnea, The architecture and cultural history of Roman public baths*, τόμος 1, Aarhus 1990

- Papaioannou, Rhetoric: S. Papaioannou, *Rhetoric and Rhetorical Theory*, στο: A. Kaldellis - N. Siniosoglou (επιμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge 2017, 101-112
- Petit, Évêques: L. Petit, *Les évêques de Thessalonique*, *EO* 5-1 (1901), 26-33
- Pignani, Progimnasmi: A. Pignani, *Nicephoro Basilace, Progimnasmi e monodie* [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 10], Napoli 1983
- Podskalsky, Mönchskritik: G. Podskalsy, *Zur byzantinischen Mönchskritik: ein Vergleich zwischen zwei Erzbischöfen von Thessalonike, Eustathios und Symeon*, στο: W. Seibt (επιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger*, Wien 1996, 183-196
- Polemis, Anchialos: I. Polemis, *Notes on the Inaugural Oration of the Patriarch Michael of Anchialos*, *BSI* 69 (2011), 162-172
- Ράλλης-Ποτλής, Κανόνες: Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τόμος Δ', Αθήνα 1854
- Rosenqvist, Λογοτεχνία: J.O. Rosenqvist, *Η βυζαντινή λογοτεχνία από τον 6^ο αιώνα ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης* (μτφ. Ι. Βάσσης), Αθήνα 2008
- Schönauer, Reden: S. Schönauer, *Eustathios von Thessalonike, Reden auf die grosse Quadragesima* [Meletemata 10], Frankfurt am Main 2006
- Spengel, Rhetores: L. Spengel, *Rhetores Graeci*, vol. 2, Leipzig 1854
- Tafel, Opuscula: T.L.F. Tafel, *Eustathii, metropolitae thessalonicensis, Opuscula*, Francofurti ad Moenum 1832
- Van Dieten, Choniates: I.A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11/1], Berolini 1975
- Webb, Progymnasmata: R. Webb, *The Progymnasmata as Practice*, στο: Yun Lee Too (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden 2001, 289-316
- Wilson, Scholars: N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London 1996²
- Wirth, Ethopoiie: P. Wirth, *Gehört die Ethopoiie Ποίους ἂν εἶπε λόγους κτλ. zum Briefcorpus des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike?* *CM* 21 (1960), 215-217
- Wirth, Eustathiana: P. Wirth, *Eustathiana, Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980

Wirth, Καταφλώρον: P. Wirth, Nikolaos ó Καταφλῶρον und nicht Nikolaos ó κατὰ Φλῶρον, Eustathios ó τοῦ Καταφλῶρον und nicht Eustathios ó τοῦ κατὰ Φλῶρον, *BZ* 56 (1963), 235-236

Wirth, Michael: P. Wirth, Michael von Thessalonike?, *BZ* 55 (1962), 266-268

Wirth, Opera Minora: P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* [CFHB 32], Berolini 2000

Yegül, Bathing: F. Yegül, *Bathing in the Roman World*, Cambridge 2010

Yegül, Baths: F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York 1992